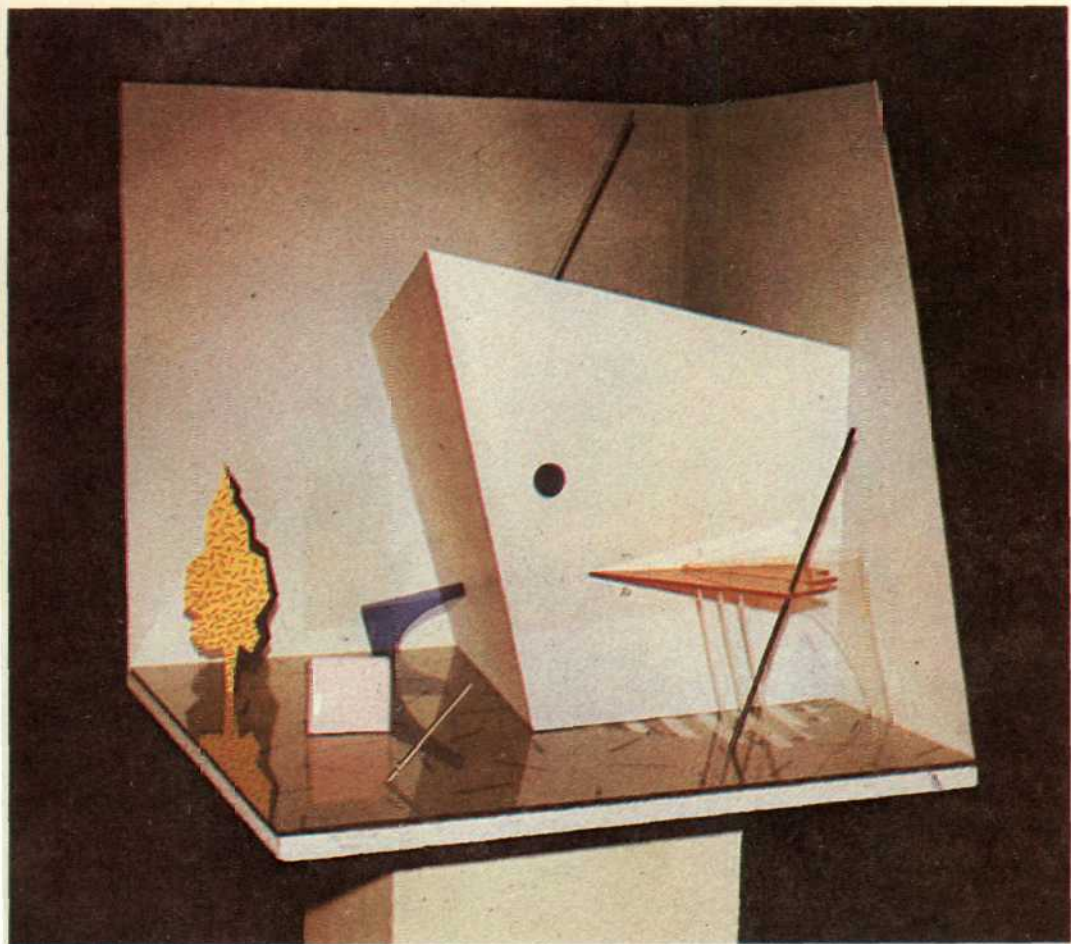

Vikerkaar

11/1988

Doris Kareva ja Hando Runneli luulet; Tarmo Tederi jutt «Elu-
asemed»; Hasso Krulli artikkel «Hando Runnel ja postmoder-
nism»; Tiit Matsulevitš kujutelmadest ja reaalistest Nõukogude
sotsialismis; Helgi-Alice Pätsi mälestused; Johannes Hindi
traktaat «Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia»;
vastukajad J. Kaplinski artiklile «Fašismist meil ja mujal»

Vikerkaar

ELKNÜ Keskkomitee ja ENSV Kirjanike Liidu ilukirjanduslik ja ühiskondlik-politiline ajakiri. Ilmub alates 1986. a juulist. 3. aastakäik.

November 1988. Nr 11

Sisukord

- Friedrich Nietzsche *Sügis* 1
Tarmo Teder *Eluasemed* 2
Kalle Muuli *Pööning* 21
Mart Kivastik *Homme* 29
Sügis 32
Doris Kareva *Luulet* 36
Hando Runnel *Luulet* 40
Jaan Malin *Luulet* 45
Mihkel Reinkort *Luulet* 48
Mart Kivine *Luulet* 49
Heiki Vilep *Luulet* 51
Mart Kalm *Noorte arhitektide mün-
gud* 52
Sirje Olesk *Moodsa luule algus Eestis*
54
Hasso Krull *Hando Runnel ja post-
modernism* 58
Tiit Matsulevitš *Nelja põlvkonna para-
noia. Kujutelmad ja reaaliid Nõukogude
sotsialismis* 62

Küllo Arjakas *Eesti vabariigi välis-
poliitika. 1939* 67

Elav ajalugu

- Mart Laar *Õuduste aeg* 76
Helgi-Alice Pätsi mälestused 78
Johannes Hint *Mõningate XX saj
ausate inimeste tragöödia* 81

Dixi

Cornelius Hasselblatt *Kevad Tallin-
nas* 86

Vaatenurk

- Søren Ruutsoo *Inimene ja legend* 89
Piret Kruuspere *Lastekirjanik Luik ehk
miks kirjutatakse raamatuid* 91

Foorum

- Kärt Hellaerma *Keele tööriist, sõna
ohver* 93
Fašismist mii ja naa 94

Kujundus: Jüri Kaarma
Fotograaf: Tiit Koha

Esikaanel: Enn Rajasaar. Objekt. 1987—
1988.

Tagakaanel: Erki Valdre. Objekt. 1987—
1988.

FRIEDRICH NIETZSCHE

Sügis

Saksa keelest tõlkinud Hasso Krull

On sügis see: tast — murdub süda sull!
Lenda siit! lenda siit! —
Päikene hiilib mäel,
küll ronib ta
ja puhkab iga samm.

Nii otsa jäänd maailm!
Tuul mängib kedrat lõngadel
viit väsinut.
Et lootus läks —
seks nutab ta.

On sügis see: tast — murdub süda sull!
Lenda siit! lenda siit!
Miks värised,
puult kukud, õun?
Mis saladust küll õpetas
sul öö,
et jääne vabin katab palgeid,
su purpurpalgeid noid? —

Sa vaikid, sa ei vasta?
Kes räägiks veel? — —

On sügis see: tast — murdub süda sull!
Lenda siit! lenda siit!
«Ei ilu mul,»
— nii ütleb lesesõlg —,
«ent inimesi
armastan, trööstin —
et tuleb näha lilli veel,
nad kummardavad
ah! murravad mind —
siis silmist vastu helgib neil
üks mälestus,
mälestus neist, kes minust kaunimad: —
— näen seda, näen — ja suren nii.» —

On sügis see: tast — murdub süda sull!
Lenda siit! lenda siit!

TARMO TEDER

ELUASEMED

Õösel oli ta kõvasti tööd teinud: kalmistuga külgnevast prügimäekraavist mitu tundi tulevase teose karkassi tassinud ja esimese tuhinaga sellelt roostet kraapinud, spetsiaalriistadeta pusides high tilgutanud ja südant rahustava pinna ikkagi välja nühhkinud.

Õhus hõljus roostetolmu ja hommikukiired juba läikisid liivapaberiga poleeritud eel. Jäätmed tõmbas ta harjaga pliidi ette hunnikusse, pesi turvaspruunid käed, koukis ninast süsimusta sadet, jõi tassi kanget teed ja lukustas ateljee.

Oli valimispäeva varahommik. Esimesed hääletajad olid oma sedelid kasti kukutanud ja jalutasid plaane pidades vabasse päeva. Ainult kunstnik Kogen ei teadnud, millises jaoskonnas ta nimekirjas seisab, nagu ei teadnud täpselt sedagi, kus ta paberite järgi elab. Teada oli vaid hoone, vist mingi ühiselamu, kuhu ta kunagi sisse oli kirjutatud, aga millesse ta juba üle aasta oma jalga polnud tõstnud. Visad istumised ametikoridorides, vastuvõtu- ja komisjonijärjekordades olid siis lõpuks tulemuse andnud. Veelgi varem oli Kogen ühe toa üürinud, aga taidur hakkas oma kopsimisega tundlikule majaprouale närvidele käima ning küllalt süütul loojal tuli isegi passitemplist loobuda, peavarjust rääkimata. Siis oli Kogen kuude kaupa ööbinud, kus parajasti juhtus, okas südames ja meel kuurinurka hunnikusse laotud taieste ja tolmu koguvate tööriistade pärast must. Lõppude lõpuks õnnestus tal mõõduka andami eest üks tühjalt seisev ateljee üürida. Kusagil hinge kirjas seisev Kogen sealt parajasti jalutaski.

Oli tuuline juulihommik. Puhangud keerutasid tänavanurkadele prahti ja nahkjalt rohetavad lehispuud kohisesid hooti. Erkoranž päikesekera pimestas pilvitult sinetavast taevaavarusest, aga Kogenis igrites kibedus.

«Isegi valimise vabadust ei ole mul enam. Kelle jaoks ma üldse elan ja oma kunsti teen? Ja milleks?» kerkisid painavad siseküsimused.

Ta oli kolmekümne seitsme aastane, aga juba hõreneva pealaega, kulunud pintsakus, tolmallides pükstes ja sandaalides, veidi kurvameelse ilmega kõhnapoolne mees. Tõsiste, kuhugi sisse pööratud silmadega näol pingestus pronksjas valvsus, kuid selle kilbi taga polnud raske näha sisemist kaitsetust. Lähedasi sugulasi tal polnud ja vähesed omaksed elasid kaugel või olid surnud. Seda Kogen täpselt ei teadnud ega tahtnud teada, sest ta oli lastekodust päris hilja ja pooleldi nagu sulaseks võetud. Sõpru tal ei olnud enam ammu, ainult paar head tuttavat tööstuskooli päevilt ning juba mitu aastat polnud

ta saanud ühtegi kirja. Mõne naisega oli ta maganud, aga millal viimati, ei mäletanud enam. Ta oli korraliku hariduseta iseõppinu, keda arvati metsikute kilda, ning harva oli Kogeni töid näitusele vastu võetud. Aga ta ei kaotanud lootust, tehes peamiselt skulptuuri. Mõnikord tappis ja liimis ta tellitud pildiraame või meisterdas turu komisjonile mõne mööblitüki, et samas viimasest allahindlusest elamiseks hädavajalikke esemeid osta. Sest palk, mida öisel postil vahtimise eest maksti, toitis vaid keha. Kuid ta ei nurisenud oma elu üle. Ise oli ta oma tee valinud ega jooksnud võidu materialistidega. Ja kurbtõsine paistis Kogen sellepärast, et sageli andis ta endale ahastades aru, kui vähe ta veel tööd teeb. Vahest ööpäevas kuusteist tundi pidevat rakendust katnuks ta südantpõletavat idealismi, ent sageli ei töötanud ta sellest pooltki. Kogen ohkas ja läks.

Pikkade kondiste sõrmedega soonilised käed küünarnukkidest kottis pintsakust rippu, lonkis ta keset äärelinna tühja tänavat kalmistu poole. Ainult punased lipud laperdasid tuules, palistades üksildase mineja teed. Korralikult habetunud sarnakas nägu vastu juulituult, vaatas mees üle kõrgete latvade lasuursesse lõputusse. Kauguses ujusid mõned piimvalged pilved ja roheliste lehesammaste tagant puhuv tuul pillutas kajakaid, kes kuristikku langevate plaaneritena oma kursil laveerisid. Kogen keeras kellatorniga lõppevasse põiktänavasse ja astus läbi lahtise malmvärava surnuaeda.

Esimeste tuttavate marmorsammaste lähedal tajus ta, nagu oleks hommikuvalgus temast värava taha jäänud. Rohekaspruunid jämedad tüved kõrgusid krobeliste piilaritena ja tõstsid läbi juurte all ilma mahlu. Võimsad vahtrad varjasid taevast ja lopsakad võrad kiikusid kohisedes. Kogen tundis, nagu oleks ta astunud hämarasse katedraali, mille kahisevate löövide alla külgedelt valgusvooge hajus. Õhk oli väga puhas.

Justkui püüdnuks pikendada tolle maailma kummalisust, jalutas Kogen väga aeglaselt mööda peateed. Sepistatud piirdeaedadest, ristidest ja kiviplaatidest ümbrus tundus väga kõnekas, ainult Kogen ei adunud midagi konkreetset. Ähmane minevik punnitas kauapüsinud esemeist mingeid sündmusi ja aastate hüpeldes keerles Kogenis aeg. Korraga märkas ta sirge tee teise otsa ilmunud inimest, kes talle otse vastu astus. Nende kohtumiseni jäi umbes minut.

Kogen teadis, kui ebameeldiv on kahel võõral inimesel tühjas surnuaias teineteisega kokku saada. Eriti just sellise pikaldase lähenedemise puhul valdas teda tunne, nagu oleks kaks hinge teineteise sisse kokku jooksmas. Seepärast keeras Kogen kiiresti haudade vahele ja taganes põõsaste varju. Ta oli veidi vihane, et isegi surnuaial — tema sagedase üksilduse territooriumil — vabas rahus uidata ei saa. Kunstnik süütas sigareti ja jälgis pingsalt peateed. Oodatu aga ei ilmunud ega ilmunud ja säärane topeltpeitus hakkas Kogenile juba närvidele käima. Ta taganes veelgi ja jõudis päris müüri

lähedale prügihunnikute äärde. Maapind langes siin veidi ja lähemad hauad jäid kümme meetrit eemale. Kogen tundis, nagu oleks ta nüüd kõdunevate laipadega ühel tasandil, mis mõjus juba hoopis ebameeldivalt. Justkui jälitatu trügis mees tihedasse põõsastikku, hakates sealt valvsalt väljavaatava hirvena ümbrust hindama. Teod krõpsatasid vastikult taldade all ja siin-seal vedeleva ebamäärase olluse ümber lendles sumisevaid porikärbseid. Valgete niiskete lumimarjadega oksad hõõrusid pintsakut ja korduvalt takerdus ta risu otsa. Kogen oli enesest välja minemas ja otsekui arusaamatuses mõista püüdes, mis temaga lahti on, jäi mees lõpuks seisma. Uuesti suitsetades adus ta situatsiooni ning rahunes.

Äkki tundis Kogen ehmatades, otsekui oleks nähtamatu bumerang küljelt terava lainena ta vasaku ribikaare läbinud ja südames midagi laiali plahvatanud. Pingestuv keha tõusis momentaanselt kõrgemale sagedusele, ohutunne ja valmisolek kihutasid elektrina mööda närve, rindu kiskus õõnes surve. Alles siis nägi ta: madalate tihedate põõsaste all keset huumust ja kõdunevaid ronte lamas pikergune, jäme presentpundar. «Inimene!» välgatas Kogenis esimene mõte, millele järgnes hirmulahustava sekundi jooksul terve ajuvalang. «Mädanev laip, kevadest saadik, jälk, keegi on siia toimetanud, tapetud, eeh, just minule, kuidas teatada, kellele, eriti veel täna, mida nüüd ette võtta?» Siis katkes mõne sammu lähemale nihkunud Kogenis tulvav voog. Hämmastusega märkas ta, kuidas present rütmiliselt veidi üles ja alla liikus ning kohe kuuldus rasket, kopsupõhjast ragisevat norskamist, otsekui oleks keegi enne pikka orjapõlve viimase puhkuse lõõtsa tõmmanud. Sekundiga oli Kogenil selge, kellega tal tegemist on. Varem korduvalt surnuaia äärealadel hulkuri välimusega üksikuid trimpajaid näinuna teadis ta platse, mille põõsastes vedeles tosinate kaupatühjaks kulistatud parfümeeriapudeleid. Aga et keegi suisa kalmistul elutses, oli talle ootamatus. Muidu küllalt pehmes Kogenis kihvatas viha säärase parasiidi vastu. Selline häbematu põõnamine tema südant rahustavas jalutamispaiigas mõjus irvitamisena. Esimese hooga läbis Kogenit kihk haarata roigas ja sellega norskaja läbi nüpeldada. Aga iialgi poleks ta sellega tegelikkuses hakkama saanud ja hetkeline kiusatus möödus. Presendialune hakkas ilmselt mugavamalt asendit otsides nihelema, ihaledes vastu valget hommikut unetunde ja unustust võimalikult pikemaks venitada. Present nihkus veidi, paljastades võidunud pintsaku ja sõduri vormipüksid ning Kogen märkas ühest taskust paistvaid punaseid kaanekesi. Vastuolulised kahtlused läbisid vaatlejat. Hüppes ajateenija, seksuaalroimar, harilik tagaotsitav, hulgas? Ööbija paistis oma kaitsva puntra all lühikest kasvu ja see rahustas Kogenit. Aga ikkagi tuli olla ettevaatlik ja valvas.

Kogen võitles uudishimuga, millele alla jäädes hakkas tasapisi kaltsualusele lähemale nihkuma. Kalmistuelanik oli aga nagu loom

end tihedate põõsaste ja risude vahele pakkinud, nii et hääletult juurde pääseda oli peaaegu võimatu. Ja ega Kogen hästi julgenudki. Veidi ümbrust silmanud, leidis ta ühe hargiga rao, millega läbi võsa lamajani küündis. Ettevaatlikult koukis ta punase ahvatluse taskust maha ja tõstis selle hargil enese poole. Esimest korda elus oli kunstnik käed võõra inimese taskusse sirutanud. Pettumuseks selgus, et need polnudki dokumendid, vaid lihtlabane prillitoos, mille avanud, leidis Kogen sealt ühe klaasiga prillid ja muljutud tikutopsi. Teine raamiava haigutas tühjalt.

Leiu uurimise ajal hakkas kaltsualune nagu midagi tundes jälle nihelema, ärkas ja tõstis oma pea kubu alt välja. Ehmunud nagu ei olnudki eemaletõukav, ainult silmad jõllitasid ebasümmeetriliselt. Lühikeste hallide juustega, paljukannatanud ilmega kuuekümnendaastasena näiv mees nõksatas pea pugejaliku naeratusega tervitusse, leidis lõpuks kohmitsemise peale priske koni ja jäi küsiva pilguga Kogenit vaatama. Nende vahele jäi okste kaitsev võra ja Kogen viskas läbi selle esmalt tikud ja poetas siis prillitoosi järele. Surnuaiamees läitis koni ja hakkas oma hunniku alt välja pugema. Ta ei paistnud olevat ohtlik.

«Mis kell on?» küsis ta istuli oma kaltsukubu keskel.

Rikkiläinud käekella asemele mitu kuud uuri osta plaaniv Kogen mäletas ateljee äratuskella näitu, millele ta meelest otsa liitis: «Pool kümme.» Kuidagi piinlik oli säärase mehe ees ajanäitajata paista.

«Jah, valge juba,» oli mees koni tossama krapsanud ja jätkas peale sügavat mahvi: «Mis päev täna on?»

See tundus Kogenigi jaoks eluvõõras ja ta vastas veidi isalikult õpetava tooniga, erilise rõhuga, nagu oleks ta ise vahetu asjaosaline kampaanias: «Täna on valimispäev.»

Surnuaiamees ei taibanud tuhkagi, jäädes kuidagi väga vaikseks ja osavõtmatuks. Ilmselt püüdis ta võimalikku mõnitamist vältida ega soovinud võõrast isandat enam küsimustega torkida. Alandlikult ja häbenedes hakkas ta põlvili oma hunnikus kohmitsema ja taskuid patsutama, otsekui lõplikuks ärkamiseks hoogu võttes.

Kogenil hakkas hajevil mehikesest natuke kahju ja ta täpsustas: «Täna on pühapäev.»

«Ah pühapäev,» elustus sokid kätte leidnud mees veidi lahtisemaks. «Nojah, eile oli ju laupäev,» mäletas ta nagu midagi ja ajas ennast õlgu väristades sirgu. «Röske,» puristas ta peaga ja raputas ruudulise jämedakoelise ja lohmaka pintsaku ümber kuivetonud ihu. Istus seejärel jälle maha ja hakkas niidisokke jalga sikutama. Üks kand tungis august välja nagu valge piljardimuna.

Läheduses märkas Kogen veega täidetud kastekannu, seebikildu, küürimisharja, topsikut ja mitmeid ajalehenutsakuid. Ühe lehekuhja alt valendas kilekotipakend. Paik paistis mõnda aega kasutatud.

«Kas sa eladki siin?»

Milleski raugana ja juhmistunud halljänesena tunduv inimene hakkas ebalema ja Kogen taipas, et leitud mees oli jälle rööpast välja löödud ega osanud kuidagi suhelda. Kõik oli ju nügi mõistusevastaselt selge ja vastastikune vaikimine süvendas talumatut absurdi. Kalmistuelanik näis sissekukkumise pärast häiritud ja avastaja järsk lahkumine oleks teda veelgi rohkem ärevile ajanud. Seepärast hakkas kunstnik sõnadega barjääri tasandama.

«Ole rahulik, ma olen üksi. See on hea koht, ma ei reeda su ööbimispaika mitte kellelegi.»

Mõistmatult vaatas luitunud mees uskuda tahtvate, ebasümmeetriliste silmadega Kogenile ja vaikis edasi.

«Ole ettevaatlik, täna liigub malevlasi. Ma pean praegu minema, aga tulen pärast, õhtul jälle. Siis räägime pikemalt. Jalutan siin tihti. Minagi olen siin mõnikord ööbinud,» lõpetas kunstnik peaaegu tõtt rääkides.

Kogen kobas küljetaskus, teades, et seal eneseigi jaoks puudu jääb. Siiski õngitses ta mõned messingmündid ja poetas need prillitoosi kõrvale. Nagu kiuste oli ta mõnikord kerjuseid ja sante kohates päris kuival nagu kirikukassagi ees. Aga ilmselt teadvustus alatine puudus erilise teravusega just neil puhkudel.

«Kas see on mulle?!» elavnes mees üleni üllatudes.

«Jaa, leiva jaoks,» ja Kogen pöördus minekule. «Õhtul siis näeme,» lisas ta veel üle õla ja viipas käega kinnitades. Kalmistuelanik pomises midagi arusaamatut, jäädes liikumatult istuma.

Ükskõik kuhu Kogen järgnevatel tundidel liikus, ikka kummitas temas mõte kalmistumehest. Trammis ja taarasabas tammus ta nagu senitundmatust narkootikumist tuimestatuna, üle eine ja ajalehesõnumite jäi painama seedimatu fakt. Juba ligi ööpäev järjepanu jalul olnud Kogen tundis, et ei suuda enam niipea uinuda. Üleväsimust ergutades kiusas teda hommikune leid. Sabas kaalus ta kahe ja kolme õlle vahel, antud taara pidi tooma uut, letist võttis ta siiski kaks.

Otse läbi agulipäraste sisehoovide jõudis Kogen koorunud värviga majja. Hämara ja haiseva koridori lõpus, millesse avanevad ukсед meenutasid mungakonge, asus Kogeni lingita ateljee. Peldik ja veekraan jäid koridori teise otsa, laes haigutasid tühjad lambisoklid, kusagil röökis imik.

Kunstnik avas ja lukustas oma lingita ukse ning tõstis pudelid pliidile. Ühe valgusti särama lülitanud, eemaldas ta aknalt tumeda baika-teki ja keskpäev kallas üle kunstvalguse. Neljakandiline lage tuba sisaldas peale kägiseva kušeti ja kipaka riidekapi peamiselt kipsist ja puust kujusid, sekka mõni kivi- ja metallfiguur. Väiksemad teosed asetsevad paaril taburetil, laual ja pragunenud pliidil, raskemad skulptuurid toetusid otse põrandale, millesse oli kohati mustust sööbinud. Riiulil ja kastidel vedeles kõikvõimalikke tööriistu, kaanekujult ja sisult väga erinevaid raamatuid paistis alla saja. Valitses kaose ja süs-

teemsuse vahepealne korralagedus, mida laest ja seintelt sihtisid suured alasti elektripirnid.

Kogen lülitas liigtule surnuks, korkis ühe õlle lahti ja neelatas pudeli pooleni. Siis ohkas ta raskelt ja päästis sandaalid jalast. Pintsaku seina löödud naelale riputanud, istus ta kägisevale kušetile, jõi pudeli tühjaks, pani taara põrandale ja langes asemele. Pinge alanes aegamööda ja keha rammestus. Kogen ei mäletanudki täpselt, millal ta viimati alkoholi oli pruukinud, purjus polnud ta sel aastal veel olnud. Teise pudeli haaramise kavatsus mattus väsimusse ja peagi magas kunstnik õiglase und.

Ärgates meenus talle kohe surnuaiamees. Majade taha vajuv päike oli teda läbi akna soojendanud ja ebameeldiv higi kleepus riiete all. End asemelt püsti ajades nägi painatud Kogen äratuskella poole kaheksal tiksuvat. Kogen mäletas hommikupoolikul antud lubadust, saputas pintsaku selga ja astus üle läve.

Koridorikraanist möödudes hõõrus ta silmadele veidi vett ja kivist käigult taskurätikuga näo. Kunstnik kiirustas ja kartis, et ettevaatlik kalmistuelanik on avastatud platsi maha jätnud ning mujale kolinud. Kogen lootis väga, et teda siiski usaldatakse.

Tuttavasse tihnikusse jõudnud, märkas Kogen rebitud tõrvapapiga kaetud pundart, millele oli mitu kivi raskuseks peale tõstetud. Lisaks veel mõned rondid ja maskeeriv lehekõdu. Nõnda olid ööriided vihma eest hoolikalt kaitstud ja juhuslik siblijamoor või julgem poisike poleks selle tavalise prügihunniku vastu mingit huvi tundnud. Ümbrust uurides avastas Kogen pooleteisemeetrise ümmarguse tsinkplekist väikese lao. Pärjarattasse oli tõstetud oma kümmekond pleekinud kile- ja paberkotti täis mingeid ajalehenutsakuid. See viiekümnendate pärjaraam oli pealt hästi maskeeritud ja Kogen ei hakanud võõras majapidamises lähemalt sorima. Ta lasi pehkinud lauad uuesti tsinkplekist ratta servale ja kohendas madalat silindrit varjavat leheprügi. Elanikku ennast ei paistnud kusagil. Kogen istus valatud hauapiirde jäänusele ja jäi suitsetades ootama.

Mitu minutit tunnistas ta mõistusevastast eluaset ja teda rõhus mässendus. Kogen tõusis ja lühikeste sammudega närviliselt edasi-tagasi liikudes seiras ta ärritavat ümbrust. Viimaks ei suutnud kunstnik enam seda vastumeelset paika taluda ja läks minema.

Haigutava küsimusega poolelijääv lugu ergutas Kogeni uudishimu ja nagu alateadlikult vastust otsides jäi ta veel kauaks kalmistule uitama. Ilma igasuguse sihita jalutas ta mööda tuttavaid haruteid, kohates harva mõnda õhtust kalmurehitsejat.

Umbes tunni aja pärast surnuaia teises servas, küllalt metsistunud ja hooletusse jäetud haudade vahel, märkas ta isegi enam üllatumata talle vastutulevat surnuaiameest. Kuigi nende vahe võis olla sada meetrit, tundsid nad teineteise kohe ära, aga presendialune hak-

kas millegipärast nagu häbenedes kõrvale tüürima. Kogen aga suundus talle otsustavalt peale, surnuaiamees kohmetus seisma ja kümme-konna meetri pealt tervitasid nad teineteist nagu ammused tuttavad.

Vastu ootust nägi mees üpris korralik välja: beežikas impregneerjope, hõlmad eest lahti, paljastas tumepruuni, veidi kortsunud ülikonna, kingadki tundusid küllalt talutavad. Ainult krabisev kilekott, mida ta esialgu pidevalt käest kätte käkerdas, rikkus üldilmet. Ka ebasümmeetriliste silmadega luitunudhall kannatav nägu ei passi-nud vormi, kui Kogen teda pikema pilguga vaatas.

«No kuidas läheb?»

«Aah, mis ta läheb,» rahmas mees tülpinult, «nääh, leidsin ühe-ainsa, ega siia keegi jäta ju,» ja näitas läbi mäkerdatud kilekoti tühja pudeli kontuuri. Siis nad istusid ühele hauapingile, panid suitsud ette ja Kogenile meenus põuepistetud õlu.

«Siit tuleb teine veel,» hakkas ta võtmega korki maha nükerdama.

«Oot, mul on olemas,» leidis mees küljetaskust koos krässus ninap-lapiga avaja. Kogen ulatas mehele pudeli, mis talle kohe pärast kii-ret, mõnuga osutatud pisiteenust tagasi ulatati. Kunstnik lonksatas mõne sõõmu ja andis õlle uuesti naabrile. Presendialune hindas sisu, hoidis põialt märgiks ja neelatas väga asjalikult nagu tegevuse eri-lisust rõhutades. Kohe vaatles ta jälle pudelit ja pakkus Kogenile tagasi.

«Aitäh, ma ei taha rohkem. Lase kõik äral»

Asi oli nagu käsuga pooleks otsustatud ja paratamatult sigis mehes väike võlatunne. «Ahsoo,» tegi Kogen ennast ärkama, «kuda su nimi on?»

«Juri,» pistis mees pisikese pundunud kämbla Kogenile pihku.

«Paul.» Ja ta tundis, kuidas pikka aega ühtedes ja samades riie-tes viibinud Jurist levib ihusoolade hapukas lehk. Natuke narr oli delikaatset lähenemist otsida ja hais tappis vähimagi diplomaatia.

«Kaua sa siis siin sedasi paikned?» küsis Kogen otse.

«Aah,» ohkas surnuaiamees õlgu kehitades ja lõi käega.

«Otsivad juba taga või?» jätkas Kogen kerge abivalmiduse var-jundiga.

«Kurat neid teab! Mais istusin nädala jaotuses, siis andsid veel kaks nädalat tööle asumiseks. Aga sissekirjutust ei ole ju! Vaat selles ongi kogu asi. Ilma ei võeta kusagil jutulegi. Ja proovi sa kusagile sisse kirjutada, kui sul töökohta pole. Pea hakkab sest jamast juba lõhki minema!»

«Ja-jah, see on vana tuntud surnud ring,» toetas Kogen. Mees oli õllega nähtavasti hoogu ammutanud ja seletas edasi.

«Leiaks veel kestagi, saaks linna taha kolhoosi sõita. Eelmisel nädalal käisin korra, aga ei saanud ülemusi kätte. Üle rubla lendas asjatult tuulde. Ilma piletita ei või ju riskida. Taara eest aga ei saa sit-tagi,» ohkas mees, kulistas «Žigulile» põhja peale, viskas järsu liigu-

tusega vahu pudelikaelast välja ja pani kestad kotis kõlksuga paari.

«Aga mis sa varem tegid?»

«Veebruaris sain lahti,» hakkas mees tunnistama, huviga kuulav Kogen aga ergutas pauside ajal vahepistetega pihtimust. Ja hulkur, kes polnud ilmselt kaua kellegagi pikemalt rääkinud, pajatas lühidalt oma loo.

Kunagi ammu oli ta parasiitluse eest aasta saanud ja peale laagrit naise juurde korterisse tagasi pääsenud. Siis oli naine paremasse paika jalga lasknud ja toa ühes köögiga mehele jätnud. See aga jätkas vanaviisi ja hulleminigi, jäädes esimese vargusega kohe vahele. Kohus mõistis viis, aga üle kolme aasta korterit ei hoita, mistõttu sel vabanemisaastal oli Juri nüüd ilma igasuguse ulaluseteta jäänud. Vahepeal oli vähk ta ainukese sõbra viinud ja sugulasi ei teadnud ta enesel olevat. Algul elas ta maa all, soojusmagistraali betoonkäigus, kus isegi värvitelerit vahiti, aga miilitsad korraldasid mitu ablaavat järjest ja transportisid kümneid allilmlasi riigipajukile. Juri oli õnnega pooleks haarangutest kõrvale jäänud ja hakkas uut magamispaika otsima. Kuid katusealuste tuttavate juures, kus alatasa kontrollimas käidi, valitses veelgi ohtlikum ja närvilisem õhkkond kui maa-aluses tunnelis. Kuurides, keldrites ja pööninguil ööbida oli kah küllalt riskantne. Pealegi ei pääsenud neisse kärata sisse ja vabalt kõhida ega kusta ei tohtinud. Vanad elanikud olid väga ergud ja teatamishimulised, mistõttu ta korra vahele võetigi ning pärast lühikest laagerdamist viimane hoiatus tehti. Esimeste kevadsoojadega oligi Juri kalmistule kui küllalt rahulikku paika üle kolinud. Ükski asutus, kus ta end pakkumas oli käinud, teda mustemassegi ametisse ei tahtnud ja spetsiaalselt temasuguste töölerakendamise büroost oli ta kord miilitsasse tagasi kupatatud ja teinekord lihtsalt välja visatud. Nõnda oli tast saanud üksik, vähimagi lootuse kaotanud, mitte kellelegi vajalik kalmistumees, keda surnud ringist pääsemise ainsa võimalusena kummitas jälle vangla. See vana kivilaev kui silmus.

Mees oli lühidalt oma viimase aastakümne eluloo rääkinud ja mõlemad häbenesid venivat pausi.

«Eeehh,» pigistas Juri lõpuks läbi hammaste, «varsti peab midagi suuremat varastama,» ja lennutas süljelärtsaka. Aga see oli juba kihvadeta hundi kibestunud urin. Vaevalt julges ta päeval surnuaiast üldse väljagi minna. Nii kartlik, ettevaatlik ja inimpelglik tundus ta Kogenile. Aidata ei osanud ta meest millegagi ja igasugune lohutus olnuks lapsik. Nad tegid veel ühe suitsu ja varsti sai nende jutt otsa. Lahkudes lubas Kogen juba mitmendat korda peaaegu vandudes kõik oma teada pidada ja sõidurahaga peagi kolhoosi aidata. Veel valges jätsid nad nägemiseni ja valikuta läks kumbki oma teed.

Ohtul seisis kunstnik töötoas jälle nende tühjalt venida ähvardavate öötundide ees, mil igasugune vormimine, lõikamine ja lihvimine tundub mõttetu enesepiinamisena. Mitte kellelegi vajalikest kuju-

dest ümbritsetuna põrnitses ta oma töid ning tundis, et iga uue juurdeloomine on sama absurdne tühi töö. Ometi oli ta neisse valmis teostesse kiindunud kiretu enesestmõistetavusega nagu ihuliikmeisse. Vaid kuju otsustaval sündimisel ja mõned päevad pärast viimast lihvi tundis Kogen armastusele sarnast lähedust looduga. Hiljem kulutas aeg värsket töö vanade halli ritta ja masendusest päästis ainult uue tegemine. Eluloota, saavutusteta ja nimeta jätkas ta Sisypheosena oma ringiratast, jättes tahaplaanile tõmbununa oma töö märkamatuks. Kunstnik häbenes paljastada oma sissepoole kasvanud auahnust, võttes esiletrügimist iseene alandamisena. Poolenisti teadvustatult lootis ja ootas ta revolutsiooni ja uuestisüüdi oma loomingus. Aastaid südames käärivad kujud pidid tulema hiilgavad ja kõigepealt tema enese jaoks tõeliselt head. Ainult pärast seda pidas ta võimalikuks oma teoseid välja pakkuda. Ent enamasti jäid need täiuslikkusest kaugele. Ängiga tundis ta oma eraldatust elavast kultuurist, kuristik ideaalide ja reaalsuse vahel näis ületamatu. Loomus, keskkond ja päritolu surusid teda raamidesse ja üksiku väikese kunstnikuna võitles ta oma saatusega.

Hingevalu alandamiseks öösel kolmandajärgulise nokitsemisega tegeldes mõtles Kogen pidevalt kalmistumehele, kujutledes ennast masohhistlikult mehe asemele. Vastu agu hämaras suitsetades lõikas noana tas selge äratundmine: «Ma ise olengi see kalmistumees! Meie ilmasolemisel ei ole põhimõttelist vahet.» Ta oli surnuaiast leidnud iseene.

Piitsana rabav avastus vabastas ta arusaamatusest ja hingele kibe selgus valgustas mõistust. Ta oli enesele lähemale jõudnud.

«Mis vahet sel on, kas inimene on insener, president, kunstnik või hulgas, elab ta kooperatiivkorteris, palees, ateljees või võsaplatsil — ikka on ta siin maailmas üksi. Elu mõtet polegi vaja leida, vaid seda tuleb alati otsida, ka siis, kui see korraks nagu tabatud on. Ehk ainult otsimises eneses peitub see elu mõte?! Nagu kunstigi mõtte selle tegemises,» arutles Kogen. Säde filosoofiliseks edasiminekuks oli lahvanud, pikka aega kapslis rapelnud mõte võis avarduda, huvi materiaalsete toimingute vastu kahaneda, aga inimlik kaastunne surnuaias kaltsualuse vastu jäi Kogeni südamesse. Kella poole seitsme paiku hommikul ta uinus.

Peale lõunat läks Kogen miilitsasse. Ta mäletas ja uskus ühe uurija inimlikkust, kes temasse heatahtlikult oli suhtunud. Kogenil tuli varem paari närvilise ja karjuva inspektoriga tegemist teha, kes õlgu kehitavat kunstnikku mingi tänavalt röövimise otseseks tunnistajaks kui mitte kaasosaliseks pidasid. Sest miilitsad uskusid kõike ja mitte midagi.

Nagu pärast uksele koputamist selgus, oli uurija kabinet lukustatud. Ka osakonna ülema enda ja asetäitja polstrid jäid otsusekind-

lale Kogenile liikumatuks. Kunstnik uuris jälitusüksuste silte ega osanud äkki enam õieti kuhugi pöörduda. Ühest irvakil kabinetist kuuldus kirjutusmasina katkendlikke klõpitsusi, kunstnik poetas ust ja vabandas veidi kogeldes.

«Vabandust, kas ma tohiksin . . . ühe inimese tuleviku asjus pöörduda . . . see tähendab natuke informatsiooni pärida?» Ta seisis lävel ega teadnud, et oli lollisti alustanud.

Ilmselt aruandlusega jändamisest närviline nooremohvitser õhetas juba niigi, igasuguste kurjategijate käekäigu pärijad mõjusid lahtiharutamata lugude hunnikul lajatamisväärt kärbestena. Leitnant pööras oma tigidat jõudu tulvava sõnnipilgu ebalevale Kogenile ega osanud parajasti ühtegi sõnavalingut paisata. Kunstnik ehmus ja tõmbas taganedes ukse kinni. Kuid mõnekümne sekundi pärast avas ta selle uuesti ja jätkas alandliku viisakusega.

«Ma veel kord väga vabandan ja paluksin teilt viis minutit ühe hättasattunud inimese raske olukorra arutamiseks.»

Inspektor oli just löömisel olevad tähed klahvistikult üles leidnud, ent pidi jälle pead pöörama.

«Ei saal!» tegi ta resoluutse käratusega igasugusele jutule lõpu ja pööras otsustavalt vaevarikkale tegevusele. Kogen aga eemaldus uusi uksi otsima.

Viimaks leidis ta ühe vaneminspektori, kes oli valmis teda kuulama. Kapten aga ei tahtnud Kogeni emakeelt mõista ja palus vene keeles seletada. Seetõttu edastas Kogen lihtsalt ja lühidalt kalmistumehe olukorra ja päris, kas miilitsal on teada vastavaid kolhoose või töökohti, kuhu vanglakandidaati esialgu võiks suunata.

«Me otseselt ei tegele säärase elementide töölepaigutamisega. Pöörduge Täitevkomiteesse. Aga kus ta ennast täpselt varjab?» huvitus kapten.

«Ma ei või seda teile öelda.»

«Kuidas? Võib-olla te varjate kurjategijat!?» tõstis vaneminspektor pahandades häält.

«Ei, ei, ma annan selles suhtes teile täieliku garantii. Ta on teistest erinev, selline üksildane. Tal ei ole mitte kedagi, ühtegi sugulast,» tekkis Kogenis siiski väike kahtluseus.

«Teame selliseid! Nad ei taha kusagil töötada ja on seejuures veel väga ülbed. Oleme neid korduvalt soovitanud, aga nad lihtsalt kargavad näkku, öeldes «Tööta ise, kui tahad!» Hiljuti laamendas siin üks kolmteist korda hulkurluse eest karistatu säärase sõnadega, et hoia vaevu rusikaid tagasi. Lihtsalt jälk! Nad on mu usu ammu tapnud,» lõpetas kapten pead raputades.

«Nägemiseni. Võimalik, et astun tulevikus veel läbi,» andis Kogen lahkudes ähmast lootust nagu mingi informaatorikandidaat ning

kapteni silmad saatsid teda hindava huviga.

Hoog oli nüüd maha käinud ja Kogen tundis tänaval, et tal pole vähemalt kolm kuud enam mingit tahtmist ühegi ametkonnaga tege- mist teha. Siiski vedas ta end sisemise kohusetunde sundimisel Täitev- komiteesse. Mingit vastuvõttu seal parajasti muidugi ei toimunud, aga äraütlemistest tüdinud Kogen sai viimaks ühe osakonna juhata- jaga siiski jutule. See kunstnikust pealtnäha kümmekond aastat noo- rem, hallis soliidses ülikonnas, loomulikult lipsuga ametnik kuulas Kogeni viisakalt ja mõningase imestusega vahele segamata ära, kehi- tas nõutult õlgu ja soovitas miilitsasse pöörduda.

«Aga just sealt mind siia suunatigi,» täpsustas Kogen asjaolusid ja lubas endale väikest vihastamist. «Kas tõesti puudub terves poole- miljonilises linnas säärase küsimuste lahendamiseks mingigi instants? Või on üleliigsed inimesed ka meie ühiskonnas täiesti loomulikuks saanud?!» mispeale tõsiselt vaikiv osakonnajuhataja vaid käsi laiuta- tada mõistis.

«Head aega!» jättis Kogen südamest.

«Nägemist,» kostis poole vaiksemalt.

Enda ümber midagi tähele panemata kiirustas pettunud Paul koju. Ta oli väsinud ja tüdinud ning isegi temasse oli siginenud ükskõiksus kalmistumehe vastu. Kunstnik leidis, et kui inimene on oma maa- ilmaga üksi, siis ei saa mitte keegi teine teda aidata. Tõepoolest, las igatüks vaadaku ise, kuidas endaga hakkama saab. Ja Paul ise pol- nud juba kümneid aastaid kelleltki mingit abi lootnud. Elu lihtsalt oli selline.

Hea meelega oleks Kogen ateljees kohe magama keeranud, aga sel päeval ei tohtinud ta enam uinuda. Välja puhkama pidi öösel, sest järgmisel hommikul ootas teda pikk valvevahetus, kus pikemalt sui- kuda polnud õieti võimalik. Suur tehas töötas ööpäev läbi, aastast aas- tasse pause pidamata, ja Kogen püsis selle gigantse ettevõtte tagumi- ses pääslas vaid seetõttu, et võis aeg-ajalt valutsehhis metallvormi- dega katsetada. Isegi paljudel nimega proffidel polnud nii head valu- võimalust, kuid Kogenil polnud jälle õiget tehnoloogilist väljaõpet. Senini oli ta küllalt juhuslikult pronksi ja alumiiniumiga kätt proo- vinud. Aga asja andis ajada ja aega oli küll.

Sel kolmanda vaba päeva õhtupoolikul enne järjekordset töö- ööpäeva polnud aga Paulil vähimatki himu pooleliolevat teost jät- kata. Kuid ka minna polnud eriti kuhugi. Ta ei suutnud vahel enam isegi vihata seda surmavalt tüütut ja igavat ateljeeulualust, milles püsimine näis mõttetut ja millest põgenemine tundus veelgi mõttetum. Piinadega sundis ta eneses taganema laiskuse halli mao ja asus siiski käsiloleva töö kallale. Ja ta tundis, et see enesesundimine pole kau- geltki õige loominguiline seisund. Aga tõelise loomise leek võis nii märkamatuult lahvata, et pärast ei teadnud ta isegi ajast ega ümbru-

sest. Seda just siis, kui vormi võis intensiivselt muuta ja töös ilmnes uudsus.

Kuid parajasti oli tal käsil küllaltki geomeetriliste ja isegi monteeritavate tahkudega suurem moodustis, mis plaanides ammu selgelt ette paigas ja fantaasias mitukümmend korda lõpetatuna kujutletud. Ainult mahukas ja kuivavõitu töö jäi teha, et jõuda eesmärgile, mille lõppfaasid võisid juba üllatusi tuua. Aga kunstnik seisis alles kõige igavamas alguses. Teo visadusega jätkates mattis ta eneses seda ahistavat tunnet, nagu oleks ta töö ja eksistents sama mõttetetu kui kalmistumehe haudadevaheline edasi-tagasi nühkimine.

Aga siiski. Mõnetunnine monotoonne käsitöö pühkis kunstniku rusutuse. Osaliselt ettevalmistatud aluspinnal võis varsti katematerjaliga vormi looma hakata. Võimalus innustas ja tõstis õhinat, nii et polnud mahti korralikku suitsutundigi pidada. Ikka kutsus mõni liigne kümme või lohk ennast tasandama ja taburetile istuma jäänud Kogen kargas, tossav sigaret huulte vahel, hasardiga karkassi kallale. Töö eesmärk ja mõte olid uppunud tegevusse, mis vabastas inimest ja kunstnikku. Koormakese jagu kergema südamega võis Paul Kogen keskööl asemele pageda.

Hommiikul oli ta õigeaegselt platsis, võttis valve üle, täitis žurnaali ja jäi põrnitsema. Vahetuse voorimine oli hõrenenud, jäid üksikud tilkujad — meistrid ja igasugused asjaajajad. Veerandtunnis korra või paar pidi ikka magnetluku nupule vajutama, et tuntud tegelased läbi pääslavärava lasta. Nende ja Kogeni vahele jäi pleksiklaasist lükandaknaga ekraan. Kontrolliruum ise oli kitsas ja madal, lausa kunku, milles rahulikemal tundidel ennast vabalt välja sirutada ei saanudki. Sellel postil istus Paul juba viiendat aastat, enamik nägusid oli mällu kulunud, ülejäanuilt nõudis ta tõendit. Kaader ju voolas.

O m a tööd Kogen postil sageli ei teinud. Skitseeris ja sirgeldas niisama, luges romaane ja jutte, perioodikast eriti ei pidanud. Kui kibelus suur, võttis tähtsamad asjad öösiti ette. Ühte-teist võis tahtmise korral ateljeest ikka kaasa venitada. Aga valvepunker oli ahas kui kapp. Ja kaugemale kui peldikusse sealt ära käia ei tohtinud. Ööpäev läbi pidi järjest platsis olema, proviant ja elektripliit ligi. Nii oli kord juba seatud.

Valutsehhis võis Kogen katsetada oma vabadel päevadel, aga harva oli tal midagi valada. Ka ahjumeestele teeklaasi. Aga valu oli. See sisemine koorem.

Järgmisel pärastlõunal sai Kogen palka. Kannatlikult tammus ta venivas avansisabas, tuumikuks kaks-kolmkümmend pensioniealist mutti, mõned nikotiinist läbiimbunud invaliidieelikud, sekka reklaamkiledes fraieripaar. Tavaliselt alla pooleteise tunni keegi järjekorra lõpust luugini ei jõudnud, aga kudrutavatele muttidele oli see auditorium isegi meeltmööda. Ainult vahetpidamata suitsetavad mehed

olid küllalt närvilised ja rõhatasid välistrepil igikulunud tõesid. Kuniks nemadki oma kesise kolmkümmend rubla pihku said.

Kõigepealt neelas näljane Kogen ilmetus sööklas kolmekäigulise lõuna. Ta polnud enam mitu päeva midagi toekamat hamba alla saanud ja otseku ei alateadlikult kummitava nälja vastu kindlustades valis ta toidupoest paremat kraami. Avansipäeval Paul eriti ei arvestanud. Ka kalmistumes mõlkus ta väsinud mees.

Enne kurnanud tööpäeva väljapuhkamist otsustas ta ühe väikese võla õiendada. Ammune tuttav, kes läbinägelikult teda viiekaga oli toetanud, töötas ajakirja toimetuses. Kogen tõusis treppidest, lükkas üldkabineti poikvel ust. Toimetaja istuski laua taga.

«Tervitus!»

«Tervist. No kuidas läheb?»

«Ah, mis ta läheb, kah kuidagimoodi. Ikka vanaviisi,» pistis Paul käe tasku. «Nääh, tõin sulle selle viieka ära. Mäletad, tookord pargis,» seletas ta mitte kohe taipavale ajakirjanikule ulatades.

«M-hüh,» suskas toimetaja raha krabinaga pintsakutasku. «Istu siia!» nihutas ta Kogenile tooli. «No mis uudist ka?» Ja Kogen veeretask jälle paar üldiselt tühja lauset. Ning juba hakkaski sügenema vaikus. Kohe päästis ajakirjanik konkreetsema pärimisega ja Kogen võis oma elu-olu veidi seletada. Pidevalt jälitas teda seejuures tunne, nagu oleks ta ise toimetaja ja kalmistumes temaks ülendunud. Kõrgemalt oli talle nagu mingi supertoimetaja prožektor suunatud. Et sellest lõhestunud tundmusest pääseda, katkestas Kogen äkki oma otsitud olmeuudised ja teatas: «Tead mis? Ma leidsin surnuaiast ühe inimese. Ta elabki seal, põõsa all.»

Selle peale ei sobinud ajakirjanikul eriti imestuda, vaid parasjagu huvituda.

«Tohoh! Kus kohas siis?»

Ja Kogen seletas oma arust olulisema, küsides lõpetades: «Ütle, mida selle mehega teha?»

Toimetajal tekkis Kogeni jutu põhjal üldine ettekujutus ja oma isiklik pilt. Ta ütles küllalt tõsiselt: «Tapa see mees ära, vaikselt ja valutult.»

Kogen ei mõistnud kohe mitte midagi ütelda, vaid mõtles väga kiiresti, et tappa ehk kuidagi veel suudakski, aga süüd ta pärast enam kanda ei jaksaks. «Ei, ei. Inimest mitte mingil juhul,» lisas Paul sisimas.

Toimetaja irvitas mõttetargalt ja jätkas: «Sellega vabastaksid sa hulguse õndsamasse teadmatusse ja võtaksid ta enese peale, üleni enese kanda. Tugev isiksus peaks seda suutma. Nii või teisiti ei puutu ühiskond teisse ja keegi peale sinu ei pruugi midagi teada. Hulguse hing piinleks s i n u s edasi, aga oma hulkurikehast ja sitase elu nee-

dusest oleks ta vaba. Ja kümnetel või sadadel inimestel oleks ühiskonnas sinu teo tõttu hulguseta jupp jagu kergem, kuigi nad midagi ei tea. Ainult sina ise pead seda seedida suutma ja mitte oma humanset eetikat kaotama. Universaalsetes reeglites peitub ettenägematuid erandeid, mida ei rakenda üldsus, vaid otsustamisvõimelised isikud.» Toimetaja mängis pliatsiga ja resümeeris: «Ilmselt on need ideed kokkuvõttes üks raskolnikovlik neonietzscheaanlus, mida haruharva keegi praktiliselt järgima hakkab, ja teooria teooriaks. Tihti just väljaöeldud mõte välistabki teo, ennetab seda vaimus. Mäletad seda Robespierre'i esseed sõna vabadusest ja mõjust riigis? Nõnda kanaliseeruvad ühiskonnaohtlikud pinged ja verbaliseeritud negatiivne kavatsus hoiab . . .»

Telefonitirin lõi tas targutaja hoo, ta haaras toru ja häälestus automaatselt uuele lainele. Kogenil sobis nüüd viibates minna.

Järgmisel päeval läks ta jälle kalmistule. «Ase» oli korralikult kokku pandud ja selle lähim ümbrus ei reetnud juhuslikele silmadele mitte midagi. Meest ennast Kogen ei leidnud. Ta kirjutas lühikese sõnumi, murdis paberi koos viierublaalisega neljaks kokku ja sidus sedeli niidiga avamata suitsupaki külge. Pakikese pistis ta pätsisse nii, et mehike pidi aset sättides seda tingimata märkama. Paul ohkas ja kõndis kergenenud südamega omi asju ajama.

Järgmisel hommikul tuli ta uuesti kontrollima. Kõik oli pisemateski detailides endine, ainult pakike oli kadunud. «Nagu metsloom, kes sööb söimest siis, kui inimest lähedal pole,» mõtles Paul ja tal oli hea meel.

Möödus mitu nädalat. Kogen nühhkis oma väikeste rõõmudega üksluist tööd ja jalutas aeg-ajalt surnuaeda vaatama. Võsaplats püsis endiselt puutumatu nagu reservi jäetud. Ja presendialune meenus talle järjest harvem.

Ühel vihma tibutaval pärastlõunal, mil kolletavad vahtralehed juba langesid nätskele alleele, jalutas Paul Kogen tuttavalt kalmistul. Väravatorni kella halav laja saatis venivat kirstusaba, kuni kümme-kond leinavat kogu niiskesse uttu kadusid. Paulile tundus kõik nii kleepuvalt maine ja vähima jäljeta unustusse haihtuv, et ainult mõistuseväline usk millessegi igavesti ülevasse andis inimesele madalal edasikannatamise jõu. Vähe lohutas teda mõte, et kerge siin ilmas pole vist kellelgi. Aga selge sihita võitluse ind kihas tas juba ainuüksi võitluse enda tõttu. Tee oli olemas, aga enese eest polnud minna kuhugi. Ta seisis sirgelt uttu suubuval alleel ja vaevukuuldav vihm kahises langenud lehtedel. Sügis lõhnas nagu igavesti kustuv elu.

Paul oli just astuma hakanud, kui unustatud kogu talle sombust vastu eraldus. Kalmistumees kasvas aeglaselt vänderdavate sammudega, nagu oleks ta tühjusest tõugatud. Äratundmine oli mõlemapoolne ja erutatud Paul tappis äkki tekkinud mõtet, mis teda iga

sekund uuesti kiusas. Jäid veel mõned sammud.

«Tervitus!»

«Tere. Lähme teed jooma!» Nüüd oli see välja öeldud.

«Kuspoole?»

«Mul on siin läheduses üks pind kasutada. Gruusia kõrgemast ikka lugu pead?»

«Ja-jahh, vahest ikka.»

Nad läksid kõrvuti ja presendialune puterdas hoogsalt oma vahepealset elu, tahtes nagu kõik korruga ja kiiresti ära öelda. Kuid ta läks sündmuste järjestamisel emotsioonidega sassi ja lõi käega.

Nad jõudsid ateljeesse. Varsti hakkas elektriteekann järjest kiiremate pahvakatega turtsuma. Juri istus pliidi ääres taburetil, selg külmus ja suu imestusest irvakil. Ta ei julgenud ise midagi küsima hakata, ja seda nähes selgitas Kogen mõne lausega nähtaval oleva tagamaad. Mingil juhul ei tahtnud ta kalmistumehele kunstnikuna paista, vaid esitas end niisama asjaarmastajana, kuni tee tõmbas. Paul otsis teise kruusi, valas välja ja nad rüüpasid lonksukestega kanget ja kuumat tökattumedit teed. Juri sai sest vaimu, hakates selgeminipajatama, pärimiste ja pauside ajal rüübates nagu sõnadeks tankides. Paul sai teada, et Juril oli õnnestunud kolhoosis mõneks nädalaks tööd ja küün leida, küll sissekirjutuseta, aga kes see käte puudusel enam pabereid uurib. Koristustööde lõppedes aga hakati siia-sinna jäänud otste järeleaitajailt ka passe nõudma ja sellega oli Juri jobi läbi. Ta oli paar päeva veel heintel vedelenud ja viimase niiske nädala jälle kalmistul viibinud.

«Tead mis? Sa võid siin mõnda aega öömajal olla. Seni, kuni paberid ja töövärgi korda ajad.» Seda öeldes ei unustanud Kogen loominguks nii vajalikku üksindust ega kahtlase elemendiga kaasnevat riski. Ent teise armetust tunnistades ei saanud ta enam kaalutleda.

Juri ei osanud midagi öelda ega üldse rõõmustadagi. Teda läbis vastuoluline tunne, nagu tahetaks talt vabadus võtta, kuid teisalt peibutas tuuletu katusealune. Niigi oli ta terve kevade ja suve nagu hulkuv peni ringi hiilinud, tõesti sobis nüüd mõnda aega kuivas konte sirutada ja väikesi ihurõõme maitsta.

«Ainult mul oleks üks tingimus. Nimelt see, et ära siia mitte kedagi teist inimest too! Isegi naisterahvast mittel!»

Alles nüüd sai Juri kokutades tänama ja vanduma hakata. Ja kümnete kinnituste peale rahunes Kogen täielikult. Ta tõmbas kapist madratsi ja nihutas seinä äärest mõne skulptuuri.

«Või tahad äkki kapi taha?» jäi ta Jurile vaatama.

«Ja-ja. Seal oleks parem. Segaks sind vähem.» Ja nad kangutasid kapi meetri jagu seinast eemale. Madrats mahtus parajasti tekkinud vahesse ning Juri sai Paulilt teise võtme. Siis läks ta uue eluinnuga

oma asju revideerima.

Õhtul heitsid nad asemetele. Juri oli varem kindla kambrivalgusega harjunud ja Kogenile lugemiseks suunatud elektritule hämar jääk ei häirinud teda põrmugi. Ilmselt üle mitmesaja ööpäeva viimaks jälle inimliku teki all, vajus kurnatud mehike sügavasse, kuid rahu- tusse unne. Kogen ei saanud teise lähedaloleku tõttu oma teost jätkata ning üritas lugemisega unetust täita. Kuid mõte ei läinud rida- dega kaasa. Kapi otsa ja seinavahele jäänud paarivaksasest lõhest paistis endise kalmistumehe kael. Kägardunud mehike oli omale padja peakatteks kiskunud ja kukla kindlalt vastu seinaga surunud. Vahel ta sonis arusaamatult ja oigas kiruda. Pauli pilk peatus üle kapi ääre ulatuval kumera teraga koorimispeitlil. Juri pingule tõmbunud kaela- nahk roosatas langevas valguses ja Kogenile meenus toimetaja jutt. Minuti piinas ta ennast kujutlusega. Sigaretti kiskudes mõtles ta juba kainemalt, kaalus mitmeid võimalusi, pidevalt tuleviku ahistavale reaalsusele pörgates. Ta oli ärritunud ega suutnud millelegi kesken- duda. Alles liigestest seemnest vabanenuna võis ta öhe rahuneda.

Järgnevad õhtud hakkasid üksteisega sarnanema. Päeval omi asju ajanud Juri vedas koos pimeduse saabumisega kaasa mingi erilise, vaimust rõhuva taaga, otsekui oleksid elu sada madalat ahelat ühes lehkava mehikesega Kogani ateljeesse lohisunud. Mees ise küll püüdis ennast nii väikseks ja tähelepandamatuks teha kui võimalik, aga ikkagi kisti Kogeni aistingud ja mõtted teise tegevusele. Pikaldane aseme sättimine, kohmitsemine, nühkimine, nuuskamine, nutsakutes krabis- tamine, mälumine, ümberpakkimine, ohkamine, tiku kraapsimine, summutatud mütsud, köhimine, mõne arusaamatu sõna urisemine, läkastamine, kommentaariga kusele tatsamine, sügamine, norska- mine, vähkremine, hammaste krigistamine, oigamine ja veel kümned helid ning hulk lõhnu — kogu see õhtust õhtusse korduv logiseva eksistentsi kõpitsemine tahtis kunstniku hinge matta. Varsti tundus Kogenile, nagu viibiks ta omaenese igavesti venival matusel, saade- tuna vahetpidamata krigisevast orkestrist.

Esimesel nädalal põõnas endine kalmistuelanik pea lõunani, aga päevi hiljem vintsutustest väljapuhanuna, kui nad teineteist järjest enam vältima hakkasid, lahkus Juri juba hommikupimeduses. Päeva veetis ta kurat teab kus ringi aeledeks ning õhtul Kogen ei küsinudki enam, kuidas ta asjad arenevad ja mida ta ette võtab või kavatseb. Kannatlik kunstnik ei tundnud isegi huvi. Päevaks üksi jäädes ei loo- nud ta enam peaaegu midagi. Sagedamini hakkas ta õhtuti äärelinna tänavatel ringi hulkuma, saabudes alles öösel spetsiifilise lehaga ter- vitavasse ateljeesse. Mitu korda oli ta end Juri väljaviskamiseks kokku võtnud, aga seatud sõnad jäid sisse kui vähid. Mees oli nii loomuli- kult oma pesa mõnele ruutmeetrile kinnitanud, et Kogenile tundus ta minema rääkimine sama võimatu kui tapmine. Ka kahekesi jäid nad väikesteks, aga oma erinevais siseilmades liialt suurteks, et kahe-

kümne ruutmeetriga piiritletud pinnal pikemalt koos viibida.

Ühel vihmasel pärastlõunal tuli Kogen töölt. Ta oli pool päeva haigestunud kolleegi eest oma vahetusele otsa istunud ja väsimus surus silmi. Ateljeeukse avanud, lõi talle terav lõhn hämarusest ninna. Nagu ooperiteatri garderoobis, ainult mitu korda vängem. Tule põlema klõpsanud, vaatas ta kapi taha ja sammastus hirmusegusesse hämmeldusse. Mees istus põrandal nagu vedel kott, selg vastu seina, käed jõuetult rippu ja paakunud varbad püsti. Ainult parem kämmal pigistas suitsjassinist plastikpudelit, teine topsik vedeles tühjalt madratsil nagu mullane porgandijuppi. Juri ise oli kohutav. Ilane suu tõllakil, jaburad silmad kaosest pahupidi, hõredad tüüakad lõual läikimas, jõllitas ta Kogenit nagu ei inimene ega loom, vaid nagu põhjuseks eksisteeriv olevus. Kohe hakkas ta laliseva uluga poolikut parfümeeriatsopi ulutama, tehes seda ilmse pingutusega. Segase häälpaisus orgiastiliseks kiunuks, mis sarnanes eluga hüvastijätku metsikule hõikele enne igavest kaost. Mehejunn oli ennast põlvili ajanud, aga varises siis ruiates näoli korisema, nõnda et ta ei tundnud enesele ja madratsile mulksuvat vedelikku. Paul kattis ägaja tekiga, eemaldas topsiku, pilutas õhuakent, kustutas tule ja vajus siis ise asemele.

Varahommikul oli Juri kuuldamatult kadunud. Läbi päeva venitas meelehärmis Kogen tegevuseta. Ta ei tundnud veel ükskõiksust, aga ateljees viirelemisel puudus mõte nagu muulgi ülejäänul. Ta ei osanud enam midagi peale hakata ja igavus piinas teda, kuni ilmus Juri. Süüdlasliku alandlikkusega puges see kohe kapi taha kohmitsema.

«Tõid jälle denaturaati või?»

«Ja-ei, eile ma, natuke, noh, nii, korraks nagu...» uppus kapi-tagune oma sõnapudrusse. Kogenile tundus, et teine on jälle midagi hankida suutnud, et omaette vaikselt olemist sisustada.

«Tead, Juri?! Ma pean praegu ära minema, aga tulen homme pärast lõunat. Ole siis kohal! Mul on sulle üks pikem jutt,» lükkas parasjagu pahane Paul lõpliku otsuse siiski päeva võrra edasi.

Ta käis kinos ja kohvikus, jalutas südaööni linnas ja jõudis viimaks vaksalisse. Kui viimased rongid olid teele lõgisenud, suleti ooteruum ja miilits hakkas ööbivate reisijate dokumente kontrollima. Ka Kogenil olid need õnneks kaasas, aga passi tunnistav vanem hakkas pärima.

«Teil on ju siin linnas sissekirjutus! Miks te siis jaamas ööbite?»

«Mul läheb varahommikul rong, siit on kohe mugav otse peale minna. Pealegi, pilet veel ostmata,» leidis Kogen hädaga põhjuse esitada.

«Nii-nii. Kuhu te siis sõidate?» tundis miilits huvi.

«Moskvassel!» oskas Paul hädaga plahvatada.

«Rong sinna väljub ju alles kell seitse. Jõuate hommikuse tram-miga parajasti ja veel varemgi kohale. Pealegi ei asu teie maja, ühis-elamu vist, siit ju kuigi kaugel,» hakkas miilits ennast otsustajaks tege-ma. «Nii et minge viisakalt koju ja magage seal rahulikult öö ära nagu korralik inimesel!» osutas mundrimees suunavat lahkust.

«Aga mul pole taksoraha, millega ma lähen? Trammid ju enam ei käi,» hakkas Kogen tingima.

«Noh, see paar kilomeetrit tuulutavat jalutuskäiku ei tee tervisele paha. Pealegi, mille eest te siis Moskvasse reisida kavatsete, kui raha ei ole?!» lõi taibanud korrapidaja särama nagu Holmesi õpilane. Sissekukkunud Kogen sai oma passi tagasi ja oli sunnitud sügisõhe astuma.

Paar minutit seisis ta nõutult, läitis sigareti ja hakkas just sihitult astuma, kui peahoone ette vuras autobuss. Kogen silmas liininumbrist, jooksis mõnikümmend meetrit ja hüppas päris tühja transporti. Lõpp-peatus oli «Lennujaam», ja seal oli juba kolm korda mugavam kui raudteevaksalis. Välisüksed ja puhvet ööpäev läbi avatud, kenad peh-med ootepingid ja üldse lahedam olemine. Tukkuvate reisijate vahelt harva läbikõndiv miilits küll vaatas, aga ei tülitanud kedagi. Ühe öö jaoks oli ümbrus eksootilinegi.

Hommikusagin enam magada ei lasknud. Kogen korjas kingad pea alt, tõmbas mantli selga ja jäi istudes inimesi uurima. Mitmeid tunde jälgis ta lennuketele registreerijaid, maandunuid ja kohvritega askel-davaid reisijaid. Vaheldumisi gaseeritud vett ja ajalehti tarbides jõu-dis ta pärastlõunasse. Koht hakkas ennast ammendama ja ta sõitis tagasi.

Ateljeesse astudes tundis Kogen, nagu siseneks ta võõrasse val-dusse. Õnneks polnud kapitaguse peremeest oma troonil ja Paulil pol-nud mingit tahtmist ega tuju Jurit väljautsitamiseks ootama jääda. Ta pakkis villased sokid ja kampsuni magamiskotti, vaatas veidi ringi, ohkas ja lahkus.

Hämarus juba. Koms kaenlas, võttis Kogen ühest keldrist välja-ulatavas järjekorras koha ja nihkus sammhaaval allapoole. Letist polnud valida eriti midagi. Viinaks ei jätkunud lihtsalt raha. Aga hädaga võis ju ka niisama läbi ajada.

Süttisid esimesed tänavalaternad. Kunstvalgus kallas üle tuttavate majade, varjud venisid plankudel. Ainult kalmistu kohal veretas loo-mulik taevatuli. Raagunud puuladvad küünitasid lillakasroosasse triipu, hingetaaka raputavalt kraaksusid sajad varesed. Valvsalt nagu varas liikus Kogen väravatorni suunas, kõvaks tõmbuv pori juba krõbises kontsade all. Töötas öökülma.

Paul oli väga väsinud. Ometi liikus ta veel kaua tumedate raud-ristide ja piirdeaedade vahel kohta valides. Ükski paik, ka kõige var-julisem müüriäär ei tundunud piisavalt turvaline. Lõpuks otsustas ta siiski ühe tiheda heki alla pidama jääda. Kogen oli Juri endiselt

platsilt presendi kaasa tassitud ja laotas selle kokkukraabitud lehtedele. Ta tõmbas soojad sokid ja kampsuni lisaks, puges magamiskotti, sikutas luku lõua alla kokku, nihkus hekki, kiskus mantli üle pea ja kägardus oma pessa.

Oli vaikne. Isegi varesed olid võradesse vakatanud, linnarüma ei eristunud ja Kogen ei tundnud mingit hirmu. Esialgne kõhedus taandus olukorra paratamatusse ja ta püüdis oma valikus kohaneda. Kunst oli elu poolt alla surutud, sada skulptuuri ees või taga — see ei maksnud enam midagi. Avangardist üks pidi laitmatu sõdurina elu lünki täitma. See oli olemise käsk. Tunni aja pärast saabus uni.

Öösel, võib-olla juba vastu hommikut, rebenes Kogen teadvusele. Hetkega oli ta täiesti virk, ergaste meeltega, süda täis õudu. Kate libises ülakehalt ja ta nägi lähemaid haudu. Nende ette oleks nagu kogunenud hulk maetute hingi, kes teda arusaamatult milleski süüdistasid. Kummitust mõtetega peletada püüdes võitles Kogen nähtamatu virvendusega, jäädes vapralt kohale. Hommikuni ta enam õieti sõba ei saanudki.

Mõne selge sügispäeva veetis Kogen kalmistul. Ta jalutas läbi peaaegu kõik hauad, lugeses tuhandeid nimesid ja daatumeid. Pikaldaselt istus ta müüri ääres ja saatis pilguga taevas libisevaid pilvi. Nende tulekul ja minekul polnud algust ega otsa.

Öö lähenedes puges elukunstnik magamiskotti, kägardus hekki ega tundnud erilist külma ega nälga. Ta polnud enam midagi söönud, keha puhastus ja ta nägi selgeid ja kosutavaid unenägusid, sekka eba-meeldivaid kummitusi. Hommikuti juba härmatas.

Kolmandal päeval avastas ta naabruses asuva sõjaväekalmistu. Korrapidajasõdur avas selle hommikul ja sulges õhtu eel ketti kõlistades. Öösel rippus väraval taba. Aga müür oli täiesti ületatav ning Kogen tundis selle taga end palju kindlamini. Sirgetes rivides dolomiitpladikeseid mälestasid langenuid. Kaugemal, poolenisti nagu heinamaal, kühmusid niidetud seljandikud, mille all võis aimata tundmatute ja unustatud sõdurite luid. Kohati kasvas põõsaid.

Kogen leidis endale uue platsi ja puges varakult kotti. Oranž päike vajus puude taha, niisked oksad läikisid õhtuvalguses ja kusagil õõnsuses humises metstuvi. Lahtiste silmadega lamav Kogen märkas kõrges tumesinises taevas peaaegu liikumatut lindu. Kohe tundis Paul, et hõljub ise maast sadade meetrite kõrgusel. Veri ringles tunduvalt kiiremini, aga varsti ei mõelnud ta enam midagi.

Nõnda möödusid tunnid. Pimenes ja õhtu tõi ärevuse. Meenutused pressisid hinge ja aiatagune elu piinas ahvatlustega. Ta sundis ennast vapraks.

Varsti sirasid läbi raagus puude kümned taevatähed. Alles nende aastatuhandeid kihutanud valgus rahustas Pauli, puhastades teda maistest sidemetest. Lõpmatuse majakad näitasid suunda ainult iga-

vikku. Mitte midagi muud ei olnud ja selles oli kõik. End piinav ise kaotas ennast, kui ta üldse olemas oli. Õnneks saabus uni.

Vastu hommikut hakkas sadama lund. Hääletute udusulgedena langesid loendamatud helbed ja Päike jäi miljardite kristallide taha. Ometi jõudis valgus. Aga Kogen ei ärganud.

Varsti mattusid unustatud sõdurite madalad peenrad juba valge vaiba alla. Ühe seljaku jätkuks kühmus eraldi reljeef. Selle all asus elukunstnik. Enam ei tahtnud ta tõusta. Maale langes rahu.

KALLE MUULI

PÖÖNING

Margus kompas voodit. Soe ja niiske lina ta käe all oli nagu värске jälg, mis ometigi kuhugi ei viinud. Õhk toas oli lämbe, lämbem kui kunagi varem, köögis haises solgipang ja poikvele jäetud aken tundus avanevat otse vastasmajas asuvasse pagaritsehhi — nii imalalt lõhnasid need harvad tuulehood, mis suveöö poolvalguses helkiva tülili õõtsuma panid.

Kui ta taas ärkas, oli akna taga juba valge. Tiina oli tagasi ja magas nohinal. Margus libistas käega üle naise selja. Niiske öösärk oli ihu külge kleepunud. Ta polnud kuulnudki, millal Tiina oli tulnud. Ja oligi parem: magajat mängida oli alandav, kuid näidata, et ta on ärkvel, et ta teab ja on kõik need ööd salaja naist passinud — seda ta ei suutnud. On asju, mida ta saab teha kas kohe või üldse mitte kunagi.

Täpselt kell üheksa istusid nad lauda. Pilk taldrikul, jälgis Margus silmanurgast, kuidas Tiina saia ja kohupiima mugis. Laual leivaraasude vahel sebisid kaks kärbest. Margus võttis «Pikri», keeras selle rulli ja tõstis ettevaatlikult laua kohale. Oli päevi, mil ta kärbeste vastu lausa patoloogilist viha tundis. Ajakiri lärtsatas vastu lauda. Tiina võpatas, saiatükilt pudenes sülle kohupiima.

Kui Margus oli söömisega lõpule jõudnud ja tuppäe läinud, korjas Tiina mustad nõud kokku, pani pesuvee sooja ja püüdis niiske vatitupsuga oma seelikut kasida. Vaevumärgatav, aga siiski märgatav plekk oli just kõige sündsusetumas kohas. Ta keerutas end peegli ees, libistas käega üle kaela — sealt pidi see vanadus algama — ja surus näo vastu jahedat klaasi. Kõik oli üks suur mõttetudus. Kõik. Ja kõik siin ilmas oli omavahel mingis kummalises seoses. Ka lõtendav kael ja kohupiim, mis saia peal ei taha püsida.

Akna alt rappus mööda raske krusa. Puhvetis klirises kristall, õilis klaas, mis oli seal nende pulmadest saati tolmu kogunud. Elu eelistas Riia savinätsakuid. Tiina ohkas ja sulges silmad. Vahel,

mõnel jubedal silmapilgul, kui maailm näis pöörlevat nii kiiresti, et kohe-kohe läheb süda pahaks, kerkis vaimusilma ette hämmastavalt lihtsaid ja selgeid pilte sellest, mida tavatsetakse nimetada eluks, ja siis, lummatuna nähtust, mingil salapärasel moel hetkeks mõistes, miks kõik peab olema just nii ja mitte teisiti, oli ta alati otsustanud, et proovib veel kord ja elab edasi, nagu poleks midagi juhtunud.

Tiina ajas end sirgu — peeglile olid jäänud inetud rasvased jäljed — ja asus uuesti seeliku kallale. Ta kas võtab ennast kokku ja läheb lõpuks ometi arsti juurde või ta viiakse sinna. Terve hommiku oli ta silme ees püsinud pilt porisest linast. Ta püüdis sellele mitte mõelda, nühhkis vihaselt seelikut, aga aju hekseldas omasoodu: öö, lina, öö.

Ta lükkas aknapooled pärani ja viskas vatinutsaka välja. Mööda tühja tänavat läks noor naine, noorem kui Tiina, seega väga noor naine, pea kohal avatud vihmavari, ehkki vihma ei sadanud ja tuul oli öised udukahludki ammuilma laiali ajanud. Taevas oli selge, pagari-tsehhi aknad särased, poolde tänavasse, kakaokarva lompide vahele ulatus katuste must varjukonar. Äärelinn polnud veel ärganud, ehkki aeg oli juba hiline, vaikust lõhkus vaid kauge, pigem kujuteldav kui kuuldav tehase müra ja kiire kerge kontsaklõbin asfaldil.

Tiina nõjatus aknalauale ja jälgis naist, kuni see päris tänava lõppu jõudis, juurikapoe ees seisma nõksatas ja vihmavarju kotti toppis. Naine vaatas häbelikult ringi ja hakkas mööda tänavat tagasi tulema. Tiina nägi nüüd selgesti ta noori, pisut kipras kulme ja samavõrra lõtva noort suud, nägi isegi heledat sünnimärki naise põsel ja tundis, et ta on seda plikaohu olevust kuskil kohanud, kõige tõenäolisemalt unes, sest sedavõrd laialivalguv ja kauge, täis võõraid kirkaid värve ja iseäralikku kumisevat vaikust oli too mälestus. Ehk olid nad omavahel koguni mõne tähtsusetu sõna vahetanud, mõne näiliselt täiesti tühise sõna, millest ometi alati piisab, et järgmisel kohtumisel tekiks see ebameeldiv tunne, mis sunnib pilku maha lööma või üle tänava tõttama peaasi, et pääseks tolle poolvõõra-pooltuttava inimese eest.

Tiina tõmbus aknast eemale, kardina varju. Pehme soome riie puudutas nägu. Võõra naise sammud kaugesid. Tiina ootas veel viivu ja tõmbas siis akna kinni. Nõud puhtaks pesnud, vaatas ta üle ukse tupp. Margus lösutas diivanil, silmad kinni ja tuhvliid jalas.

«Kas sa täna tööle ei lähegi?»

«Koosolek algab kell üksteist.» Margus tegi silmad lahti. Ukseavast, Tiina jalge vahelt, langes vaibale hele valgusviirg.

«Mujal sa viimasel ajal ei käigi kui ainult koosolekutel.»

Margus ei vastanud.

«Ma lähen teen linna peal ühe tiiru. Ära siis sisse maga. Ja võta sussid jalast, kui voodisse ronid.»

* * *

Kabinetiuksed avanesid ja sulgusid. Mööda koridori tippisid valgetes kitlites õed. Äraseletatud näod, enesekindlad tikk-kontsad libedal parketil. Räägiti sosinal või poolihääli, iga kõhatus oli pühaduse-teotus. Õhus oli pinget, mida võib tunda vaid kohtumajas või mõne iseäranis tähtsa riigiasutuse ooteruumis.

Pikapeale tüütas õdede saalimine ära. Nende liikumine oli liiga kaootiline, et selle järgi midagi arvata. Uksed avanesid ja sulgusid, kuid midagi ei juhtunud, õed ei toonud teateid. Kabinettide vaikuses tehti tähtsaid otsuseid, diagnoositi saatust, rahvas istus oma järke oodates tuimalt koridoris. Nagu lambad tapamajas, mõtles Tiina. Ta püüdis end koguda, arstile peab ju midagi rääkima. Aga kuidas selatada seda, millest ise aru ei saa? Sõnad kaotasid tähenduse, laused olid laialivalguvad ja ebamäärased nagu lapsea mälestused. Akna taga muruplatsil seisis valge kuubik, millel oli punane kiri: ELAGU NLKP. Taamal haigutas kaldajärsak, all sügaval tukkus linn, tume ja kribuline, üksnes katused ja korstnad, silmapiiril tumehall meri ja mitte ainsatki laeva.

Päev võis olla juba pärastlõunas, kui Tiina sisse sai. Ta oli oma närveerimised ära närveerinud, istus rahulikult, käed süles — ikka too vastik plekk —, ja vastas igale küsimusele lühidalt ja hingetult nagu robot. Haigused, kukkumised, põrutused, luumurrud, sünnitused, abordid. Arst nohistas paberites. Hall jäme pastakas hüples üle siniste lehtede. Kõrge otsmik, hallisegused hõrenevad juuksed, mehine lõug, habe korralikult aetud. Tiinal kästi ülakeha paljaks võtta ja kušetile heita. Ta lamas ja kuulas, kuidas arst kirjutab. Ümberringi oli kõik valge: lagi, seinad, kardinad akna ees. Ruum oli külm ja võõras nagu meeski, kelle lähedal ta poolalasti lamas. Pikkamööda hakkas lagi keerlema, seinad kaugenesid, silmi pimestas ere valgus. Arst küsis midagi, ta hääli kostis kaugelt ja Tiina ei saanud sõnadest aru. Ta mõtles palavikuliselt, mida vastata, kuid midagi mõistlikku ei tulnud pähe. Ei, ei, seda mitte, sellest ei ole ta isegi Margusele rääkinud, ei hakka ka mingile võhivõõrale arstile pihtima. Ehkki Margusele oleks vist pidanud, aga nüüd oli juba hilja, nüüd ei saa lihtsamaidki asju selgeks räägitud. Vahel, kui Margus purjuspäi. . .

Arst küsis uuesti. Ta küsimus ei läinud küll päris täppi, kuid midagi oli ta oma paberitest siiski välja lugenud.

«Ma ei mäleta,» vastas Tiina. «Olin siis vaevalt kaheteistkümnene. Mu isa. . . Ei, ma ei mäleta. Ei taha. Ja üleüldse. . .»

Tiina pani silmad kinni. Kušett oli kõva ja külm nagu betoon. Nüüd ta teadis: see oli üks suur ja tugev mees. Nii suur, et ta nägugi polnud näha. Tiina kuulis vaid ta häält, see tuli kuskilt kõrgelt ja kaugelt. Nad istusid mingil trepil, mees surus teda vastu oma rinda, ta nägi üksnes mehe musta pulloveri, see kõditas teda, ta tundis mehe lõhna ja tal oli pööraselt hea olla. Oli see Margus? Aga lina? Arsti soojad sõrmed puudutasid ta rinda. Tal kästi end kõhuli keerata ja

uuesti selili heita, tal tuli istuli tõusta ja hinge kinni hoida, kuni ta näost siniseks läks, teda kombati, torgiti ja nätsutati nagu kehavõitu lihatükki enne ostmist. Arsti silmad vaatasid temast läbi, kordagi ei kohanud ta nende pilku. Viimaks istus doktor jälle laua taha. Värisevi sõrmi pusis Tiina nõõpe kinni ja püüdis kuulekalt meelde jätta, milliste arstide juurde tuleb tal veel minna ja millal missuguseid analüüse teha lasta. Oli selge, et sellest ringist ei pääse ta enam ialgi välja, ta peab terve elu istuma koridorides salapärase uste taga ja vahtima enesekindlaid tikk-kontsi libedal parketil, julgustuseks vaid patakas kõikvõimalikke saatelehti.

* * *

Aastate jooksul peaaegu valgeks kulunud koridoripõrand kääksus, nii et terve korrus teadis, millisest korterist parajasti kempsu, keldrisse või linna peale mindi. Maja oli vana nagu selle elanikudki, Tiina ja Margus välja arvatud, ja elas oma viimaseid päevi. Kuskil kaugel, linna teises servas, kuhu kollased lõõtsbussid vedasid klaasistunud pilguga umbkeelseid inimesi, kes lõhnasid raua, masuudi ja viina järele, kerkisid tühermaale, mullahunnikute ja iidsete kivikalmete vahele uued helehallid majad, mille kasvamise ärevus ulatus ka siia, vanasse nagisevasse koridori. Linn paisus ja pungus, jäi iseendale jalgu, õhk oli ühtviisi mürgine nii kirikute kui ühiselamute kohal. Suved olid jahedad, talved niisked, aasta ringi lõõtsus majade vahel hingetu tuul. Öösel valgustas tubasid piirivalveprojektori valvas kiir. Liikusid kuuldused lastevägistajatest, rahareformist ja koletutest tapmistest, täpsemalt aga ei teadnud keegi midagi. Hommikuti kihutasid läbi linna mustad «Volgad», tumedate klaaside varjus valvsad näod. Vahel jäi keegi rongi alla, vahel poodi end lihtsalt üles.

Margus väristas õlgu. Vastik uni. Kempsus oli pirn läbi põlenud ja ta oli pimedas potist mööda istunud. Põlved laksasid hooga vastu lõuga, käed krabasid õhku ja takerdusid milleski leiges ja pehmes: ümberringi hõljus valge, poolenisti läbipaistev puder. Öökides ja lækastades rabeles ta ülespoole, kuni jäi lõpuks jõuetult õõtsuma. Ta ei vajunud enam, ta ümber oli vaikus ja pime rüsin, kummaline hoovus, mis imes teda endasse ja kandis tasapisi edasi. Näha polnud midagi peale ühtlase hallikasvalge massi, mis hõljus ja voogas, kumades siin-seal nagu kuuvalgus läbi ukseklaasi. Püksid olid ümber jalgade keerdus, ta sikutas neid meeletult üles — kuidagi inetu oli palja tagumikuga surra — ja sai lõpuks käsikaudu ühe nõõbi kinni. Süda tagus nagu meeletu, pähe löi nüri valu, kramp venitas suu pärani ja ta neelas, neelas, neelas. Puder oli täiesti maitsetu.

Terve koosoleku oli ta selles pudrus solberdanud, nüüd tuli vähemalt raamatusappa jõuda. Iga kahe minuti tagant kella vaadates seisis ta ära pika järjekorra ja ostis Klubisse kaasa kuus õlut.

Raamatuletis käis vaikne võitlus Anderseni muinasjuttude pärast. Kes sai kaks raamatut, kes ühe, kes jäi hoopis ilma. Privilegeeritute

hulgas olid oma privileeeritud. Kõige minevam kaup oli ulme, idamaade vaimulood ja muinasjutud. Segastel aegadel on rahvas oma palge ikka ulme poole pööranud. Iseäranis segastel aegadel, kui koguni ulmet napib, ajavad asja ära ka muinasjutud. Posijaid ja uusi usulahke sigib nagu kärbseid, hullumajas ja organeis kasvavad kartoteegid, moodi lähevad libarebased ja hingede rändamine, sensitiivsus ja sealpoolsus, valu vaigistab viin.

Margusele Anderseni muidugi ei antud, noor veel selliste asjade lugemiseks. Kui ta trepist alla tuli, peatas teda üks ooperikoori teenekas sopran, kelle hobiks oli kirjutamine. Hiljuti oli ta Margusele pakkunud avaldamiseks juttu näärikuusest, mis soovis kordki elus särada. Nüüd päris sopran, mida Margus loost arvab, ja tundis huvi, kas ei lähe vaja kuusekese fotot. Margus kohmas midagi ebamäära. Grafomaanidele oli raske ära öelda, tegelikult olid nad õnnetud inimesed.

Klubis võttis pidu juba ilmet. Akna all nurgas, kaheksakesi ümber neljase laua, istus nagu ikka Tüüksmani kamp. Sedapuhku lõbustas neid kunagi poetessiks pürginud, nüüd aga hoopis maisemate asjadega tegelev Katariina Sau, kes sellal, kui Margus trepiotsal seistes saali silmitses, jõudis oma kohvitassi kaks korda ümber ajada. Laudkonda ei paistnud ta vehklemine eriti huvitavat. Tüüksman tukkus, kustunud koni näppude vahel, jalad naabertoolil, peas rahvusliku mustri villane müts. Saali keskele kahe kokkulükatud laua ümber olid kogunenud elu üle aru pidama iginoored naklased. Trepist paremat kätt olid oma alalised kohad sisse võtnud neli lauda mükitud kiibitsejaid ja kolm kuivetonud vanaprouat, kes kujutasid endast eesti kirjanduse kärbuvaid, kuid ikka veel sitkeid juuri.

Margus laskis pilgul veel kord üle suitsuvines saali libiseda. Naklaste lauast lehvitati. Ta astus ligemale ja tervitas istujaid. Livio tegi ruumi.

«Võta platsi. Tellida pole vaja, meil on kõik ligi,» patsutas ta oma pruuni kotti.

Margus võttis istet. Parajasti vaieldi selle üle, kas armastuse kui tunde tekkimine sõltub inimese tahtest või mitte.

«Inimene peab olema avatud, ta peab olema valmis. . .» alustas oma kaunist õhkamist üliseksapiilsete juustega poetess, kelle esikkogu just äsja ilmunud oli.

«Alati valmis!» kraaksatas Mait Sume, kah luuletaja, ja viskas kulpi. Seltskond hirnus naerda. Sume massiivne otsmik läikis higist, sügaval pealuus põlesid tillukesed silmad.

«Ma tahtsin öelda, et inimene peab olema tundlik, ta peab olema. . .» poetess ei leidnud õiget sõna.

«Subtiilne. Seda on öelnud nii Fromm kui Mati Unt, ma ise lugesin,» aitas teda leebelt naeratades Jaan Help, pikkade mustade juustega noormees, kelle välimus andis alust hüpoteesiks eestlaste ja indiaanlaste suguluse kohta.

Sellega oli teema ammendatud. Livio valas isalikult veini. Kõik

ulatasid klaasid, ainult telediktor Peeter Linkor eelistas demonstratiivselt kolmekümnerublalist konjakit.

Joodi, nimetati nimesid: Joyce, Updike, Marcuse, Ortega y Gasset, kuid jutt ei tahtnud vedu võtta. Help rääkis modernismi kolmest suunast proosas, Sume ähvardas kapsaid kasvatama hakata, et lõpuks ometi hea elu peale pääseda ja oma võlad ära maksta, üli-seksapiilsete juustega poetess värvis juba teist korda huuli. Margus tundis vastupandamatut soovi alla minna. Pea kumises, joogipooline oli otsakorral, ta oli juba õlledki lauale pannud. Peeter Linkor taipas, mis Margusel mõttes, ja krabas tal pintsakuhõlmast kinni.

«Kuule, sant lugu, ajasin päevad sassi. Mul on selle blondigagi tegemist, aga seal all riidehoiu juures peaks ootama veel üks brunett. Ütle talle, et mind ei ole ega tule, mingi rahus koju.»

Margus noogutas. Jalad olid pehmed, trepp kohutavalt kõrge ja järsk, fuajee mustendas all sügaval nagu haud. Riidehoiu juures seisis tõepoolest üks daam. Margus püüdis teda kohe uksest välja juhatada, aga daam tõrkus.

«Ja muža ždu,» seletas ta.

Margus lõi käega — ždi, ždi, kui tahad — ja läks kempsu. Ukse haaki saanud, vajus ta õlaga vastu piita. Laes põles alasti pirn, silmadel oli valus. Ta tundis, et on väga lähedal, et veel veidi, ja ta seest, mültunud pimedusest, tõuseb pinnale see mõte või hirm või jumal teab, mis see on — raske nurgeline kivi — ja ta võib selle endast kas või sõna otseses mõttes välja öökida. Margus pani sõrmed kurku, kuid midagi ei tulnud. Üks käsi vastu seina toeks, vahtis ta poti veepeeglist juhmilt oma tumedat nägu. Viimaks hakati ukse taga kloppima ja ta pidi koha vabaks tegema.

Brünett oli riidehoiu juurest kadunud. Parajasti marssis trepist alla pilusilmne mehenäss, ühes käes roosikimp, teises viiulikast, saatjaks tosinajagu õitsvaid daame, kõik puha roosas ja lillas. Rongkäigu lõpus tuigerdasid naklased.

«Näe, mis sotsialism teeb,» räuskas Sume, «mongolidki pannakse viiulit kääksutama!»

«Mis mongolid?» päris Margus.

«Ehtsad mongolid. Saeb mis hirmus. Rahvaste sõprus, noh. Kae, kui palju roosat.»

Sume tiris Marguse teiste sabas tänavale, kuid väljas vajusid kõik laiali. Margus vänderdas tükk aega üli-seksapiilsete juustega poetessi kannul, kuid taipas siis, et see käib omakorda ujeda Helpi järel. Värske õhk lõi pähe, põlved läksid äkki nõrgaks ja Margus pööras esimesse ettejuhtunud kangialusesse.

* * *

Tiina jalutas paar peatusevahet ja läks siis kohvikusse. Suurte üm-marguste laudade taga lõkerdasid tiinekad, kõik ilmselt omavahel tuttavad, lärm oli kõva. *Take me just one look then you understand,*

soovitas «Modern Talking». Kohvi ei olnud, Tiina tellis teed. Poisionolgid tegid jultunult silma ja käisid ühtepuhku väljas suitsul, tüdrukud olid räpased ja väga noored, mõned neist võisid olla ka kaheteistkümnesed. Kui Tiina oli ära joonud neli tassi teed, pani ettekandja arve lauale.

«Kuusteist kopikat,» nõudis ta.

«Ma soovin veel tellida,» pomises Tiina ja läks näost punaseks.

«Mida te siis soovite?» kõrgendas ettekandja häält. Tiinekad võtsid vaiksemaks.

«Veel ühe tassi teed,» palus Tiina.

«Teed võite juua kodus. Meil siin on korralik asutus. Makske arve ära,» nõudis ettekandja.

«Mida te endale lubate,» ütles Tiina rohkem endale. Ta käed värisesid kopikaid otsides.

«Mida teie endale lubate! Istute siin päev läbi kuueteistkümne kopka eest ja passite poisikesi. . .»

Ettekandja ütles veel midagi, aga Tiina ei kuulnud teda enam. *With a little love do what you want go your own way*, soigus Dieter Bohlen.

Väljas oli juba pime. Foorid plinkisid, merelt tõusis udu, Kaarli kiriku tornide vahel seisis liikumatu punane kuu. Ühekaupa, pikk must vari kannul, ilmusid tänavalaternate unevalgusesse inimesed. Kesklinnast kostis automootorite jõuramist. Kitsad tänavad hargnesid nagu tranšeed eesliinil, tuul läks vingemaks, udu puges riiete alla. Korraaks tundus Tiinale, et ta on eksinud. Ümberringi olid pimedad aknad, hallid elutud seinad, papist teatridekoratsioonid. Mis mängu seal mängitakse? Võib-olla sellist. Mööda pimedat kööki kõnnib mees, joob kraanist vett, käib kusel. Naine pole veel sõbranna juurest tagasi tulnud, pea valutab, elu hakkab ühele poole saama. Tütre toas põleb tuli, mees paotab ust. Tütar on voodis, kuid ei maga veel. Ta näeb oma purjus isa, kes seisab aluspesu väel uksele, juuksed sassis. Mees tajub, et tütar on äkki suureks saanud. Läbi teki paistavad rinnamügarad, pruunid juuksed on lehvikuna laiali valgel padjal. Kumbki ei lausu sõnagi. Mees kustutab tule, ta ei taha, et tütar näeks ta silmi, ja tütar, kes on äkki suureks saanud, hakkab karjuma.

Tiina pani jakinööbid kinni. Kül. Pärast pikka hulkumist jõudis ta tuttavasse paika. Sellel pikal sirgel tänaval oli ta vanematekodu. Kõnnitee servas kasvasid paplid, sügiseti oli asfalt alati ebemeist valge, puude varjus tukkusid kumbagi kätt kolmteist täpselt ühesugust kolmekorruselist maja. Vanemate aknad olid pimedad. Tiina istus kolmandal korrusel trepile, kõvale külmale betoonile. Siin olid nad Margusega kunagi öö läbi kallistanud ja pärast pööningul esimest korda maganud. Ta vanemad olid korralikud inimesed, tuppna lapsukesi kahekesi ei jätnud, pargid olid siinkandis hõredad ja pätte täis, surnuaed kaugel, tunnisaunad öösiti kinni. Tiina laskis pea kätele. Kül sõrmus puudutas põske.

* * *

Margus ärkas külmast. Hambad plagisesid, suu oli paks. Ta ajas end püsti ja vaatas ringi. Neljast küljest piirasid teda sünged kivi-seinad, pea kohal sirasid tähed, mustadelt aknaklaasidelt peegeldus kuu. Kätega seintelt tuge otsides komberdas ta tänavale. Ilm oli jahedaks läinud, tuulevinu lõi pea klaariks. Telefoniputka juures otsis ta kaua kopikaid, toppis mündi pilusse, valis numbri. Tiinat ei olnud kodus. Margus laskis toru rippu ja nõjatas vastu udurõsket metalli. Otse ta silmade kõrgusel oli hõbedakarva seinal söekirjas tähed: HAIGUSTE RAVI KONTROLLITUD. . .

«Nu što, ustal?» Putkaavas seisis võmm, teine passis eemal, käsi pläriseval krapil.

Margus ei vastanud. Mis siin ikka jutustada, nagunii teevad ära, põgeneda pole kuhugi, kui miski üldse päästaks, siis ehk raha, aga sellele seale polnud mingit tahtmist anda.

«Nuka posmotrim, kto nam papalsja,» ütles võmm südamlikult, astus ligemale, surus Marguse päris vastu seinale ja asus rahulikult ta taskuid puistama.

«Ruki!» röögatas Margus ja tõukas võmmi täiest jõust rindu. Samal hetkel tabas teda löök. Ta oli seda oodanud, kuid pohmellis aju jäi käskluste jagamisega hiljaks. Ta vajus mööda seinale alla, aga enne kui ta maha varises, oli ta jälle täie mõistuse juures, rabeles putka seinale ja kõnnitee vahelisest mõnekümmesentimeetrisest pilust läbi ja pistis jooksu. Ta tormas pimedasse hoovi, jooksis küürutades nõõril kuivava pesu vahel, ronis puuriitade otsa ja hüppas sealt üle aia raudteeäärsele tänavale. Ta sumas läbi niiske rohu, vinnas end neljakäpuli mööda lahtist killustikku kõrgele tammile ja vaatas tagasi. Võmmid jooksid alles tänaval. Küllap olid nad juhtunust Keskusesse juba teatanud. Hiiglasuurel kaardil süttivad värvilised tulukesed, huilates kihutavad siniste vilkuritega autod läbi linna, lentsalk piirab sündmuskoha sisse, tänavad blokeeritakse. Paksude betoonseinte varjus hakkavad surisema raalid, elektronimpulss leiab mälusopist vajalikud andmed ja trükib need rohekaale ekraanile. Kaabud silmil, muugivad ilmetute nägudega mehed lahti ühe ukse, tormavad tuppa, tuhnivad sahtlites ja kappides. Koridoripõrand nagiseb, mehed peidavad end ära, tuppa astub naine — öösärgis, paljajalu, vihmavari käes. Naise silmad on kinni, kuid ta liigutused on täpsed. Ta riputab vihmavarju nagisse ja läheb naeratades suure musta plekkahju juurde, surub end vastu sooja ahju, oigab mõnust, sosistab arusaamatuid sõnu ja heidab siis voodisse, kust ta paistab äsja tõusnud olevat.

Margus hüppas üle rööbaste, komistas ja libises hooga nõlvast alla. Peagi oli ta jälle majade varjus, lipsas läbi hoovide, tiirutas aedade ja puukuuride vahel, kuni leidis õige koha. Lõõtsutades hiilis ta paplite varjus trepikojani.

Uks kolksatas. Tiina tõusis püsti. Keegi tuli aeglaselt trepist üles, komistas, jäi hingeldades seisma. Isa? Sammud lähenesid, tulija oli

ilmselt purjus. Tiina vaatas üles, pööninguluuk oli lahti. Ta taganes mööda seinääärt redelini ja ronis selg ees üles. Pööning oli kottpime, ninna löi tolmu ja kuivava pesu lõhn, kätega teed kobades hiilis ta luugist eemale. Tulija jõudis kolmandale korrusele, peatus korraks, kuid ei pööranud paremale, nagu arvata võis, vaid tuli otse edasi. Raudredel kriuksatas. Tiina pörkas vastu korstnajalga, käe alla jäid nõrgised kivid. Kuupaistel vaevu kumavasse luugiavasse ilmus tume mehekogu. Mees ronis pööningule ja jäi seisma. Tiina kuulis, kuidas ta pimeduses hingab.

MART KIVASTIK

HOMME

Ma käisin tema juures ka eile. Istusin tema kõrvale ega lausunud esitsa sõnagi. Ei, mitte sugugi seetõttu, et mul midagi öelda poleks olnud või et tema poleks kuulunud. Ma lihtsalt ei öelnud midagi. Sirutasin jalad välja ja istusin. Mul oli hea. Üldse tundsin ma end tema seltsis paremini kui muidu, isegi kui meil millestki rääkida ei olnud.

Eile istusin ma tema kõrvale. Nii et teda ilusti vaadata võisin. Mulle meeldib, kui ma saan talle otsa vaadata, siis tunnen end palju kindlamalt. Isegi siis, kui me istume päris, päris vaikselt. Nii et hingegi peaks kinni hoidma, ühegi hääle ja sõnata, nagu meid ei olekski, polekski olemas.

«See olen mina,» ütlesin ma talle. «Ma tulin. . . ega mul ei olnudki erilist põhjust, lihtsalt astusin mööda ja nägin, et sa siin oled. Kas sa mäletad veel, kui ma viimati siin käisin? Muidugi mäletad, kuidas see saakski olla, et mitte. Mäletad?»

Ega ma ei tahtnud sind solvata, mitte sugugi ei tahtnud. Mulle ei oleks niisugust tobedat mõtetki pähe tulnud, ilma peal ei oleks, aga mul oli siis kõik väga halvasti. . . väga halvasti. See kukkus nii totralt välja, et ma seda sulle seletama hakkasin. Õigupoolest ei oleks ma tohtinud seda teha, aga ma ei suutnud end tagasi hoida, ei suutnud.»

Kuidas olin ma võinud tema peale sel viisil vihastada? See ei mahtunud mulle pähe. Tuul puhus tema juuksed segamini ja need vajusid ta näole, lükkasin juuksed ettevaatlikult kõrvale, mitte just palju, vaid õige natukene.

«Ma ei oleks mingi hinna eest tohtinud sellest numbrit teha. Aga siis tundus see mulle nii kohutavana, nii vastikuna, kui miski üldse olla saab. Ja kui sellest rääkima hakkasin, siis ainult seetõttu, et miski minus tookord kihvatas, et kõik minus kohutaval kombel kees. Ma lihtsalt ei suutnud ennast tagasi hoida. Ma ju oleksin võinud selle alla

neelata ja midagi ei oleks juhtunud. Mitte kõige vähematki. Keegi poleks isegi teada saanud, mitte ükski hing. Aga võib-olla see mind just ärritaski. Võib-olla just see, et mitte keegi, mitte kunagi. See hakkas mu südant närima, hakkas koledasti piinama, et ma lihtsalt ei suutnud. Miks pean ma seda taluma? Miks? Sa ei vasta, sa ei oskaski, isegi sina mitte. Kui järele mõelda, siis ei olegi ju midagi öelda, mitte midagi, ei saakski olla.

Järgmine kord toon ma sulle vaiba. Kindlasti toon. Mul on juba päris piinlik, et ma seda senimaani teinud ei ole. Ma oleksin ju pidanud taipama. Ometi käin ma sinu juures juba pikka aega, nii pikka aega,» ütlesin ma ja vahtisin taevasse.

«Tegelikult on see vist küll inetu, et ma aina endast räägin. Ma kujutan ette, kuidas see sind tüütab. Ma võiksin ju millestki muust rääkida, millestki hoopis kõrvalisest. Et sügis on alanud ja et päikest on nüüd ikka vähem ja vähem, palju vähem, kui see mulle meeldiks. Neetud, kuidas ma vihkan sügist. Kõik muutub halliks, näed ainult mingit tihedat massi, mingit kuradima putru, milles sa kusagil, ei-tea-kus-kohas elad. Ma võiksin sulle rääkida, kuidas ma nina vastu akna-klaasi lömmi surun ja udust läbi püüan vaadata. Siis läheb meel mustaks, nii mustaks, et südames puhub jääne tuul ja sa ei oska arvata, on see sügisest või on sügis sellest, et ta seal puhub.»

Tema huuled olid tihedasti kokku surutud, justkui oleks tal vimm millegi vastu, millest mina ei teadnud. Ta nägu oli valge nagu marmor, nagu ehtne marmor. Kohendasin ta mugavamalt lamama, et tal mõnusam oleks, et tal just mitte eriti ebamugav ei oleks. Mul hakkas tõeliselt häbi, et ma tema peale karjunud olin, kuigi mul polnud selleks mingit põhjust ega saanudki olla. Lõppude lõpuks oli tema ju ainuke ja mina polnud taibanud talle isegi vaipa tuua. Isegi seda polnud ma suuteline meeles pidama. Ma oleksin ju ammu pidanud aru saama, et ma pean talle selle tooma.

Siis hakkas päike langema. Ta kadus seda kiiremini, mida rohkem ma tahtsin, et ta veel jääks, kas või natukeseks, hetkeks. «Ma tulen ju uuesti,» ütlesin ma talle. «Ma tulen päris kindlasti ja toon sulle selle vaiba, mis ma lubasin.» Ma tahtsin veel vaadata, kas temaga on hästi, kuid ei näinud enam midagi. Päris pimedaks oli läinud. Kui ma koju kõmpisin, pidin käega teed kobama, nii pimedaks oli läinud.

Täna läksin ma jälle. Läksin juba hommikul vara, et mul aega jätkuks, ja vilistasin rõõmsalt, sest ma olin teki kaasa võtnud. See oli soe villane tekk siniste ruutudega. Ma hüüdsin teda juba kaugelt ja lehvitasin käega.

Seadsin ta jalad sirgu, mässisin nad teki sisse ja istusin tema kõrvale. «Ma tulin jälle. Võib-olla on see üldse esimene kord, kus ma häbi ei pea tundma, et ma siin sedamoodi käin. Vähemalt on mul niisugune tunne. Ma ei arva, et sa selle teki pärast pahandama peaksid. Õigupoolest ei nõudnud see minult mingit vaeva, mitte kõige vähematki. Ma ju tõin ta selle jaoks, et iseennast rahustada, sest nüüd on mul selline

tunne, nagu oleksin ma midagi korda saatnud. Tead, ma tunnen end kõrvust tõstetuna. Päris piinlik, et see nii on. Ju on see mulle vajalik, et ma sellest rõõmu tunneks. Iseasi, kas on ikka õige, et ma rõõmustan ainult seepärast, et ma seda tegin. Aga kui mõelda, siis on see ju loomulik. See on ju õige tavaline? Ja kui ma ennast nüüd pisut paremana tunnen, kui ma tegelikult olen, siis pole sellest vist küll suurt midagi. Või arvad sa teisiti? Sellest ei ole ju midagi halba, ega ju?»

Ma viskasin tema kõrvale pikali ja vaatasin tema lubivalget nägu. See oli kui marmor, nagu valge marmor. Üks kärbes kõndis seal ringi. Ma peletasin ta kähku minema, et ta ei segaks. Siis viskasin ma jälle pikali ja tundsin end päris hästi. «Tegelikult oleks mul sulle nii mõndagi rääkida,» alustasin ma ääri-veeri. «Mis ma peaksin tegema? Kas on ikka päris õige, et ma tookord selle maha vaikisin, et ma selle alla neelasin? Ega vist ei ole. See ikka ei ole vist niimoodi, et ma ära pean kannatama. Kas sa tõesti uskusid, et see mulle sugugi korda ei lähe? Mis siis sellest, et ma kannatliku meelega olen? Kas see otsustab midagi? See ei loe mitte kui midagi. Ma kohe ei usugi, et sa nii võisid mõelda. Kas see on siis tõesti põhjus? Kas see on siis põhjus, et see just minuga nii pidi juhtuma?»

Tema mantel oli eest lahti vajunud, aga ma ei pannud seda tähele, õigemini ma ei tahtnud seda märgata, sest ta ei vastanud mulle ainsagi sõnaga. «Lõppude lõpuks võiksid sa siiski öelda, miks ei peaks sa mulle ütlema? Kas sa siis tõesti ei näe, kaua ma siin juba tolgendan? Ma ei nõua mingit erilist lugupidamist, üldsegi mitte. Ma tahaksin ainult teada, ainult teada, mõistad? Miks peab see just niiviisi olema?»

Tema mantli hõlmad vedelesid kahel pool laiali ja tuul lehvitas neid sinna-tänna, aga ma ei püüdnudki neid sättida. Miks oleksin ma pidanud seda tegema? Ma muutusin üha vihasemaks, ausalt öelda sain ma kohe päris tagedaks. Ma ei suutnud enam maas istuda, vaid tõusin ja kõndisin edasi-tagasi nagu vangivalvur. «Tegelikult on see üsna imelik. Sa ei pane mind üldse tähele, mitte karvavõrdki. Ma aina räägin ja räägin, aga sina ei tee kuulmagi. Võib-olla sa arvad, et see ei lähe mulle korda? Võib-olla sa tõesti arvad niimoodi, aga sel juhul pean ma sulle küll ütlema, et sa eksid. Ma tahan, et sa vastaksid. Sa lihtsalt pead seda tegema, sa oled ju kohustatud!»

Mu hääl muutus valjuks ja kiledaks ja kostis palju kaugemale, kui see vajalik oleks olnud. Ma põlvitasin tema kõrvale. Ma oleks isegi sosistada võinud, aga ma ei suutnud end pidada. «Sul ei ole ju sooja ega külma sellest, mis minuga toimub. Sulle on kõik üksstapuha. Sa ei tee minust sugugi välja. Miks sa siis arvad, et sina minule korda peaksid minema? Ah? Vasta, vasta ometi. . . !

Kui ma su käest midagi küsin, siis oled sa nagu haud, ei kippu ega kõppu. Miks just mina pean see loll olema, kes sinuga iga päev vatramas käib? Ülepea on mul tunne, et ma siia enam ei tule, mitte kunagi, mitte kunagi. . . Kas sa lõpuks ometi taipad, mida ma tahan sulle öelda? Kas taipad? Räägi, räägi ometi üks sõna, üksainus sõna, palun. . . !»

Ma haarasin tal rinnust ja raputasin. Raputasin kogu jõust. Tema pea vajus taha kooku ja kolksatas vastu maad. Suu venis inetult lahti ja mulle tundus, et ta irvitab. Ma tundsin sõrmede all tema jääkülma keha. Mul hakkas ühe hetkega vastik. Lasin tal kukkuda. Ta vajus pehmelt selili nagu liivakott, jalad krõnksus. Sel hetkel ma vihkasin teda. Jätsin ta niimoodi vedelema ja tormasin minema.

Praegu ma mõtlen, et ma tegin valesti. Võib-olla ei oleks tohtinud? Ma ei oleks pidanud nõnda tegema. Ma oleksin ju võinud kannatlikum olla, õige pisut kannatlikum. Mis õigus oli mul sedamoodi talitada? Ja miks ma süüdistan kõiges teda, teda, kes ei ole mulle iial liiga teinud. . .

Aga järsku paistab homme päike, soe kollane päike. Ma lausa usun, et see on nii. Jah, kõik saab olema hoopis teistmoodi, hoopis paremini. Ma olen selles veendunud. Kui mul ei oleks olnud seda tobedat viha. . . Võib-olla saab veel midagi parandada? Kui mitte kõike, siis vähemalt osagi. Isegi see valmistaks mulle rõõmu, isegi see. Ma lähen ju sinna tagasi, kindlasti lähen! Ma arvan, ma loodan, et ta mõistab mind. Ta lihtsalt peab mõistma. Ma teen heaks kõik, kõik! Ma lähen sinna tagasi homme, homme. . .

SÜGIS

Jaanus seisis ühel jalal ega kaotanud tasakaalu. Hauaplatsi kivist äär oli täpselt sandaleti laiune. Kui Jaanus käed laiali ajas, võis ta sellel rahulikult seista, isegi ei kõikunud. Kui käed alla lasta, siis võis kukkuda. Rant ei olnud küll eriti kõrge, kuid ometi võis sealt kukkuda. Jaanus ajas käed sirgu, nii et peopesad vaatasid allapoole, ja ei kukkunud. Nüüd oli ta toonekurg.

«Leena, ma hoian kätega, et ei kukuks!»

Leena kohmitses rehaga, küürutas alla ja riisus nohisedes lehti. Lehed olid kollased ja punased. Leena rätik oli nendega ühte värvi, ainult mitte nii koltunud. Kui lehed hunnikusse said, lendas osa neist laiali — tuul puhus nad sinna tagasi, kust Leena nad äsja rehitsenud oli, ja Leena riisus uuesti.

Jaanus hüppas randilt maha ja vedrutas põlvedega, et ei oleks kuulda. Siis tegi ta ringi ümber haua, käed taskus. Kui Leena ei näinud, siis võis käed taskusse toppida. Jaanus seisatas otse Leena selja taga ja vaatas — kõige olulisem oli keskmine osa, seal, kus Leena parajasti riisus. See oli vanaema haud, vanaema oli kõige tähtsam. Vanaema oli elanud enne Jaanust, samal ajal kui Leena, sest Leena mäletas. Vanaema oli surnud, aga Leena elas. Nüüd kraapis Leena vanaema haualt lehti kokku. Kui vanaema oleks Leenast kauem elanud, oleks ta pidanud Leena hault lehti koristama.

«Leena, kelle see rist on?» Jaanus astus Leena kõrvale ja korjas lehti, mis reha vahelt läbi silksasid.

«Käed määrid ära,» ütles Leena.

Jaanus hõõrus käed pükste külge puhtaks. Kui Leena ei näinud, siis võis käsi nii taskusse ajada kui pükste külge nühkida. Praegu ei olnud Leenal aega vaadata.

«Leena, kelle see viltune rist on?»

Leena hingeldas, kui ta rehaga tõmbas. Ta ähkis rehaga rütmis, toetas vasaku käega põlvele ja upitas nii kaugele, kui ulatas. Tuul puhus suurema osa lehtedest laiali, mis Leena kokku oli riisunud.

«See on vanaisa,» ütles Leena.

«Kas see, kes oli vanaema mees?»

«Ei ole see.»

Kuigi see polnud see vanaisa, olid siin kõik ikkagi sugulased. Siia ei maetud ühtegi võõrast. Need olid tema ja Leena sugulased. Haud oli ainult nende oma. Vanaisa rist oli viltu vajunud ja roostes. Nii küljele kaldu, et ulatas otsaga kõnniteele välja.

Liiv oli tarvis triibuliseks rehitseda — nii nagu teistel —, siis oli kõik hästi. Kui liiv triibuliseks saab, on vaja vett tuua, et lilled saaks panna.

«Kas teisel pool on teine vanaisa?»

Leena oli vanaema haua triibuliseks riisunud ja pidi nüüd rätti kohendama. Muidu oleks tuul selle ära viinud. Leenal olid hallid juuksed. Kui tuul räti ära viiks, siis oleks nad näha. Kui rätt minema lendaks, siis ei leiaks teda lehtede seast enam üles. Rätt oli lehtedega ühte värvi.

«Teisel pool on onu.»

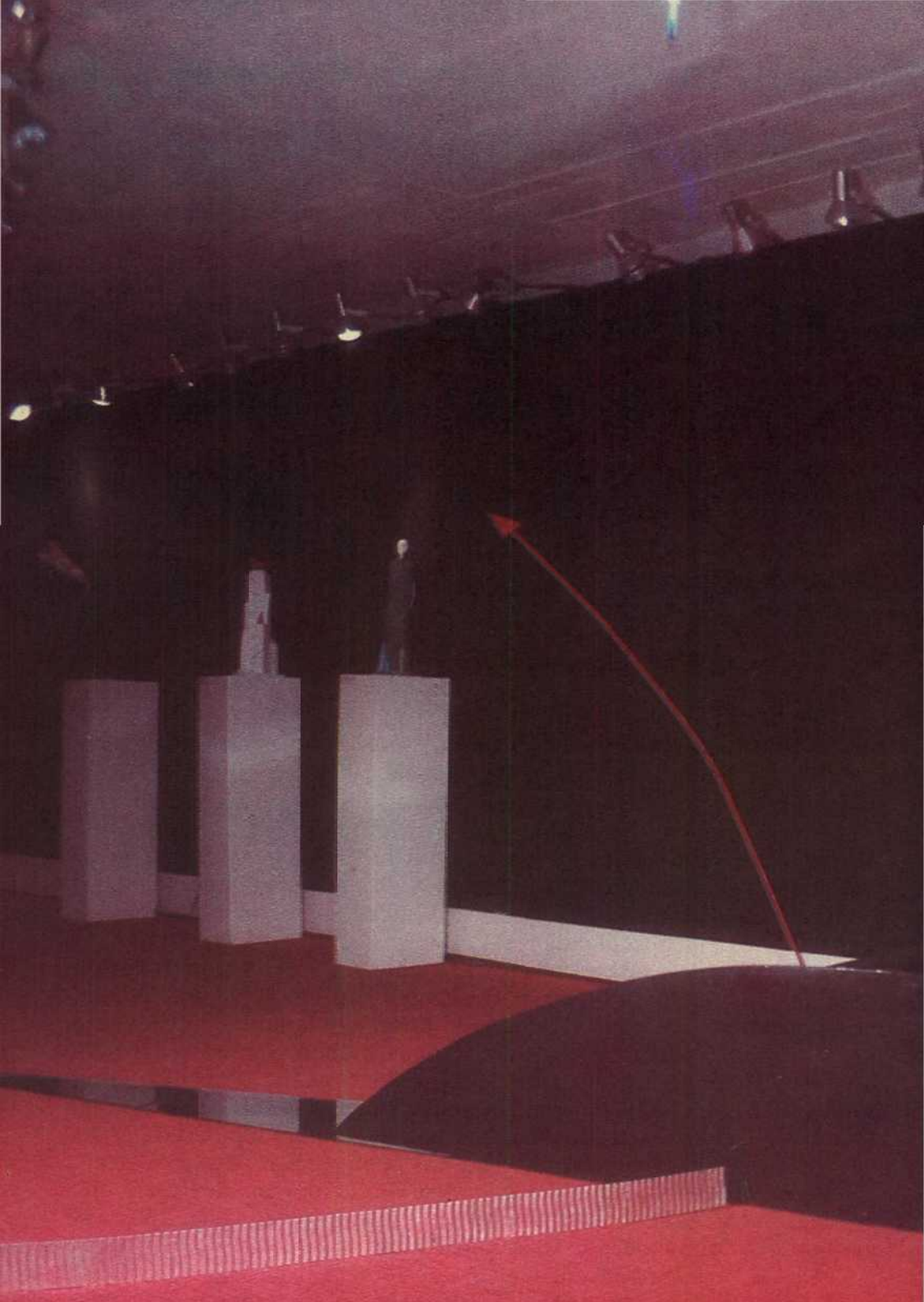
Jaanus teadis onu isegi. Tal olid kõik meeles. Vasakul, vana roostes risti all, oli vanaisa, kes ei olnud vanaema mees, keskel — vanaema, kõige tähtsam, kes elas siis kui Leenagi. Onul risti ei olnud, oli vaid valge kivitahvel kuldsete tähtedega. Onu oli Jaanusest aasta noorem — neljane. Nelja-aastasena oli ta toolil turninud ja sealt pea peale kukkunud. Onul oli valge kivitahvel, kuldsete nimetähtedega. Kuid onust paremal seisis tükk täiesti tühja maad. Seda oli isegi rohkem kui kahe risti ja ühe plaadi jagu.

Jaanus õngitses taskust nätsu, kaks lehte korruga — nii oli märksa parem kui ühekaupa. Kõigepealt tegi pauku ja siis mulli. Leenal polnud aega vaadata — ta vedas lehti suurde prügihunnikusse, kust tuul neid kogu surnuaia peale laiali puhus. Jaanus mõõtis sammudega maad, mis jäi nimetähtedega plaadi ja kõnnitee vahele: «Leenale, onu Elmarile, Liisile. . .» Kõigile ei jätkunud. Sugulasi oli liiga palju. Kõigi kohta ta päriselt ei teadnudki, kas nad ikka olid sugulased. Oleks võinud Leena käest küsida, aga Leenal polnud aega, Leena tegi nii, et lehed prügikastist välja ei lendaks. Jaanus mõõtis maa veel korra üle.

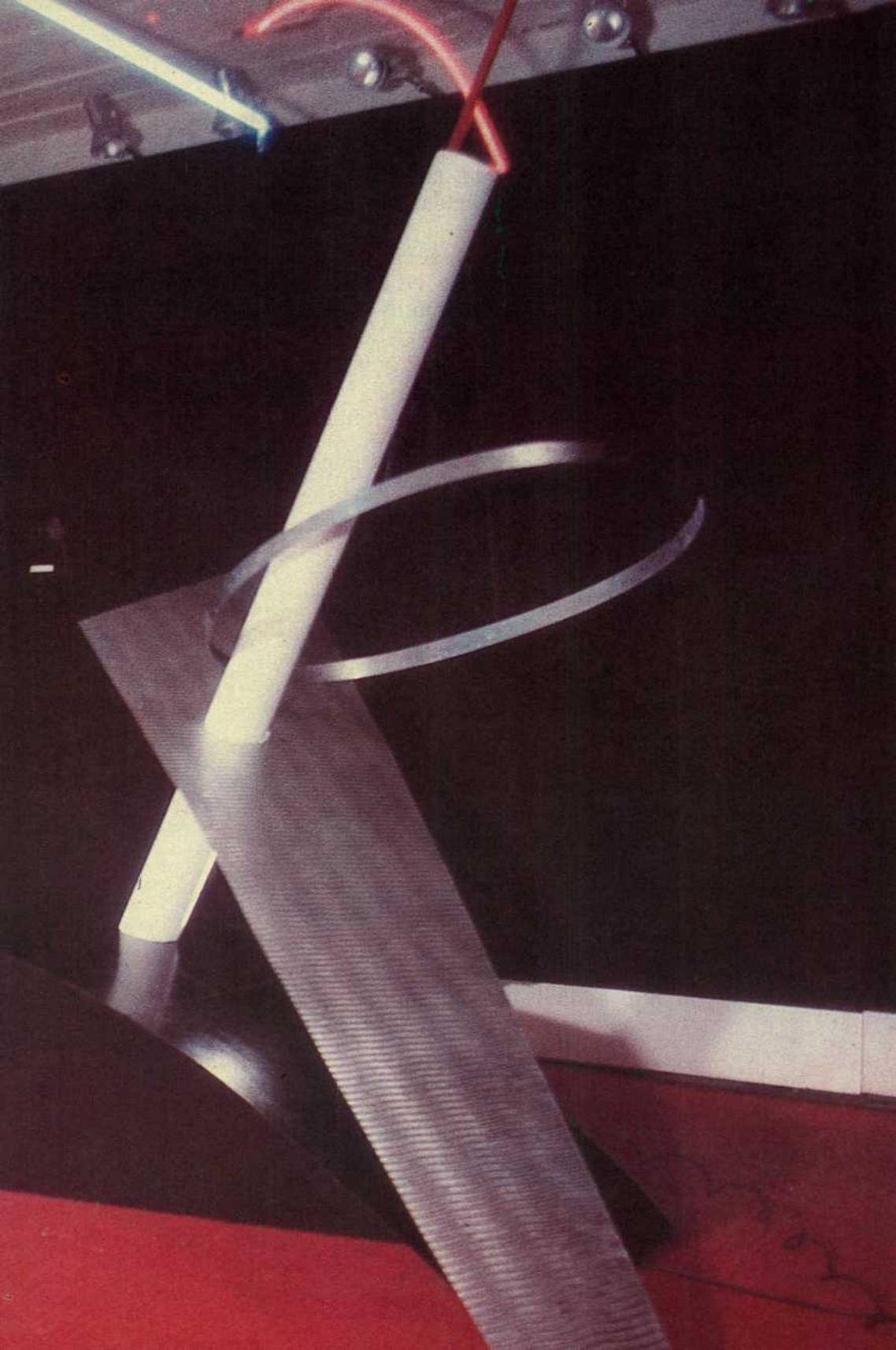
Jaanus tegi kaks mulli ja ühe paugu. Pauk ei tulnud välja. Ta proovis uuesti — näts kleepus lõua külge kinni.

«Leena, kui vana sa oled?»

Leena oli lehed ära saanud. Ta pani reha puu najale ja otsis kotist veepurgi.

Raivo Puusepp. Objekt. 1987—1988.

«Kui vana sina oled, Leena?»

«Too vett.»

Jaanus jooksis kaevu juurde ja pani purgi täpselt sinna, kuhu vesi pidi tulema. Purk sai poolenisti täis. Jalg jäi kogemata kraani alla — märg. Kui oleks kuivaks jäänud, siis oleks see esimene kord olnud, siis oleks võinud ka Leenale öelda. Eelmisel korral said mõlemad jalad. Sandalett lirtsus.

Leena sättis lilled kenasti. Vanaema sai ühed lilled ja onu teised. Siis istus pingile ja ohkas sügavasti. Nüüd oli kogu haud triibuline — väga ilus, kenam kui naabritel. Jaanus istus Leena kõrvale. Üleval kraaksusid hakid.

Jaanus näitas Leenale tühja ruumi onu ja kõnnitee vahel: «Siin on veel ruumi küll.»

Leena noogutas. Jaanus tegi mulli — mull tuli paremini välja.

DORIS KAREVA

GRAAFIAD

1

Kellele kaardistan maad, kuhu kunagi ükski ei eksi? Läänelinn, loojangulinn, purpurpeegeldav pimestav klaas, visklev võradevari. Ja ükski — ja ükski — ja ükski on see, kes sääli pännade all lamab sõnatult silmili maas.

Kellele kõnelen? Vaheldub maailma vaha vormide totrus ja toredus; võpatav tõelisus jääb alati alasti maha. Ei taha — ei taha — ei taha tarduda tarkusse, hiilgusse! Hirmutav hääb.

Kellele kirjutan? Kellele kinkida üks ainuke and, aim, armastus, selgus — ah, sulada kellesse?

Valguse väljakul avaneb uks — unne või hullusse?

2

Kõik, mida ta puudutab, muutub luuleks. Ja nutt tuleb kurku. Lapse valu ja raev, üksiolek ja ülekohus, juhututvused, hulkumine, linn, linn, lõputud kangialused, tagahoovid, alkoovid, alkohol, lootusetu tuim tahtmatus teha ja olla.

Ta langeb näoli vastu kivisse kraabitud sõna, ta õlad vabisevad, näib, et ta nutab.

Aga ta silmad on pärani; keegi ei näe, mis ta näeb.

Üks kass tuleb prügikastide tagant. Jääb seisma. Ütleb krnäu.

Ta pöördub ja vaatab. Kummardab aeglaselt. Sirutab käe, teeb pai.

Ja kass moondub luuletuseks sealsamas. Krnäu.

3

Nii jahe nii jube nuga —
mõõk jões. Ja virvendus veel
mu meeli teritab juba.

Mu mõistus on selge
veel.

4

Nüüd nädal saab mööda sest,
kui Vanessa viidi. Ta põsed kui
palavikus, ta silmis jälle see-
sama imelik läik. Jõhker lõkendus,
rõve hõik.

Noorkuu tera kinni mu rinnus.
Süda, sa andestad kõik.

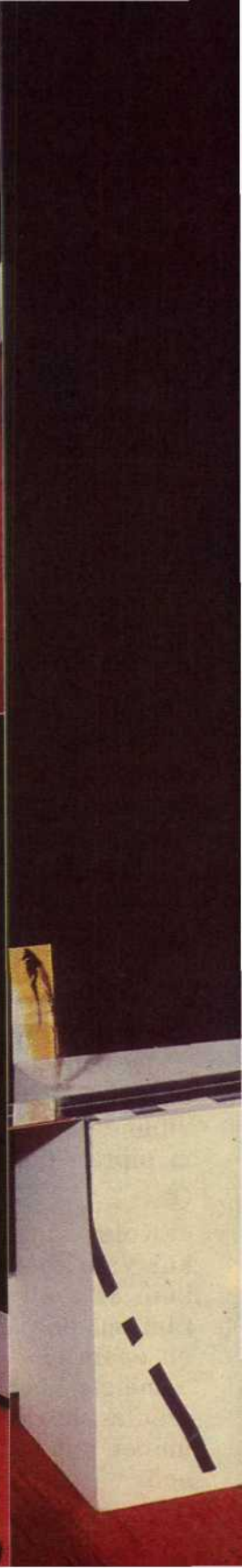
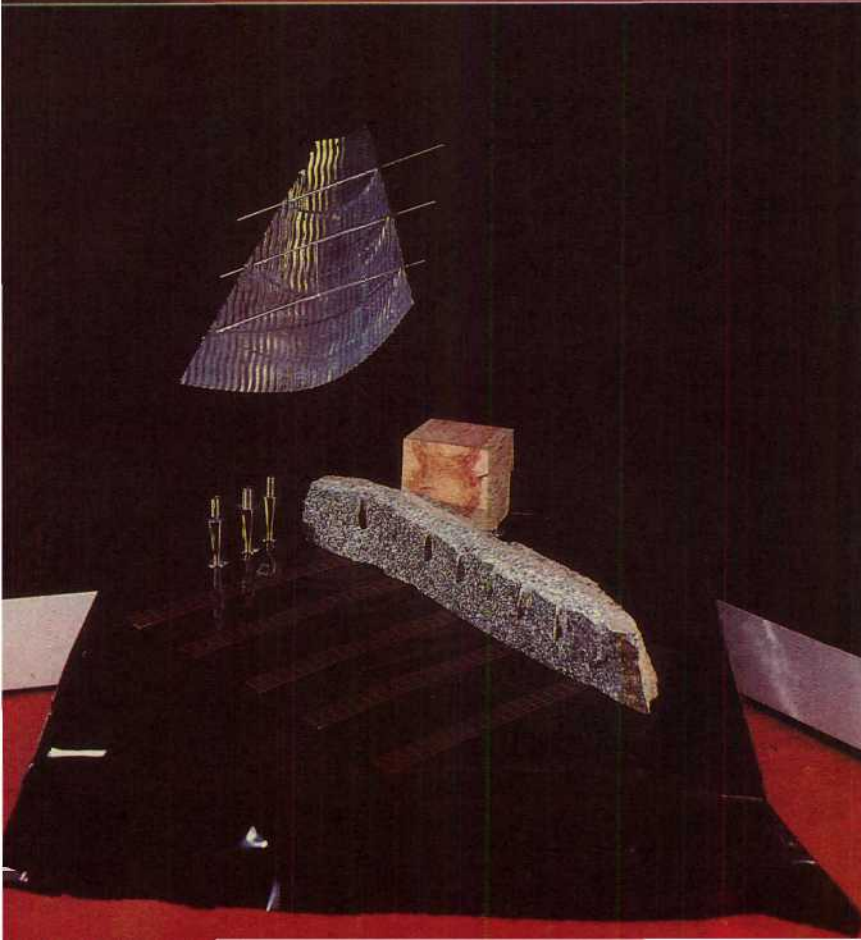
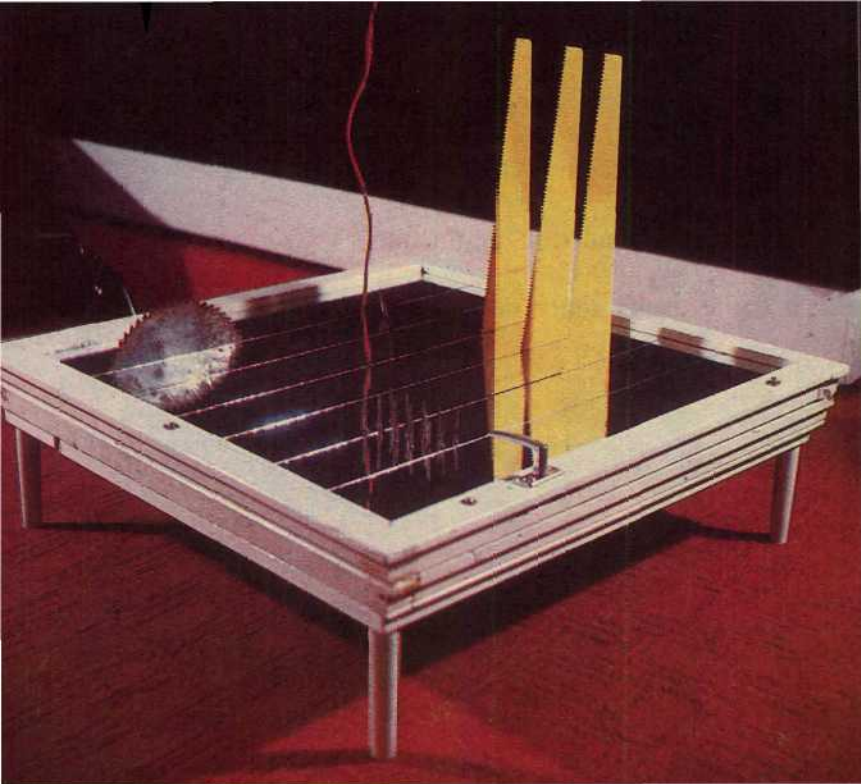
Kaks nädalat möödab on sest,
kui Vanessa viidi. Kuldrubla ta
keele all. Tiigil lõi kõikuma kuu.

Ta vaevalannete keeris viis
põrgusse põhjatu. Portvein oli
viimne veel, mille järele õhkas
ta piprast põlenud suu.

Kolm nädalat läinud on sest,
kui Vanessa viidi. Vana ja vaevatud
kuu. Silla all koguneb sülge ja
rämps, põhjamist, vandumist. Enam,
oh enam ei

mäleta keegi Vanessat, kuidas ta
suudles, kuidas ta tantsis, puusade
ümber punane rätik, kõigile hõisates
heil

Ülo Peil. Objekt.
1987—1988.

Aldo Oravas, Peep Urb.
Objekt.
1987—1988.
Lk 38.

Eero Jürgenson.
Objekt. 1987—1988.
Lk 38.

Kuu aega on möödunud sest,
kui Vanessa viidi. Kuu näota,
vaid vilksatus, vari ja varese-
kraaks. Raha võpatus rinnus.
Vanessa, oh õnnetu, vaene Vanessa,
ons vahetatud su hing?

Pilk pilkav mind mõnades mõõdab.
Vanessa! Vees mustendav ring.

5
Sa jälitad jälle. Sa järgned kui uni.
Su silmade nukrus ja nälg
ei lase mul magada hommikuni.
Ja päev on üksainus su jälg.

Suu avaneb hääleta karjeks. Su koonus
on koos kogu põlgus ja ilk,
su imelik jumalik loomalik loomus
on võimise viimane tilk.

Sa jälitad. Järgned. Sa jätkud kui uni.
Su üksildus ümbritseb mind.
Su hinge ma hingeldan hommikuni.
Su hingus on olemishind.

HANDO RUNNEL

KAKSKÜMMEND KOLM MÖTET PÄIKSELISEL PÄEVAL

1
Elu algab ehtimisest,
külgetõmbe kehtimisest.

2
Sinu põse pehme paitus
on kui maa päält taeva aitus.

3
Kehad need kenamad: kerajad, munajad, muhkjad.
Tunded need tõesemad: põlised, tulised, tuhkjad.

4

Ma häbenen öelda et häbenen,
ma kardan öelda et kardan.

5

Kui kannaksid kaamelikarvadest hamet,
mu sõrmede all tunduks seegi kui samet.
Mu sõrmede all tunduks kõik nagu siid.
Nii armas sa oled et hauda mu viid.

6

Naise ilu
on järve vesi:
peibutab pehmusega,
jahmatab jahedusega.

7

Naine on see kellelt saadakse
tasuta troosti ja truudust;
pruut on see kellest tuntakse
puhuti puudust.

8

Need sukad mis on katki kannast,
on laevad mis ei lahku rannast.
Oh silmi neid, mis jooksnud maha
ja röövind raha!

9

Ta uskuda tahab üht teistmoodi tõelust,
kus ei oleks usku, ja seetõttu õelust.

10

Kõik piigad on peened.
Ka need kes on paksud.

11

Õiglane elu on inspiratsioon.
Haiglane elu on konspiratsioon.

12

Ju häälitsevad hädakella häitsmed.

Kristel Auning. Objekt. 1987—1988.

Reet ja Andres Põime. Objekt. 1987—1988. Lk 43.

Andres Süta. Objekt. 1987—1988. Lk 46.

Hanno Kreis. Objekt. 1987—1988. Lk 47.

13

Kõik ilm on ise-hakanud
ja iseennast jakanud,
see räägib kõige ühtsusest
ja täitsameeste tähtsusest.

14

Pime sõimab pimedat,
ühed kurdid mõlemad.

15

Kui muutub elu sisu,
peab muutuma formaat:
kel suureks paisub isu,
peab võitma võõrast maad.

16

Pää maha löödi lööjatel,
toit pihust söödi sööjatel.

17

Sunnitöö on suureks abiks —
aimas juba Vaarao —
käskis püramiidi teha
surmavoodiks Vaarao.

18

Pesude vahele pannakse elu eest hangitud rahad.
Taskutes laiali tiliseb patune päevane palk.

19

Kas keegi teist näinud on nutvat nudisti,
kes kõlvatul kombel taas rõivile kisti,
või valgetel pilvedel naervat budisti,
kui Tiibeti templid all kivideks kisti?

20

Vaata, ma vihastan vorstide vastu,
vaata, ma sülitän sinkide poole!

21

On aegu millel puudub lõpp,
on asju millel puudub algus —
mis ühest otsast paistab lõpp,
on teisest otsast alles algus.

22

Olevik on tuleviku haud.
Olevik on mineviku taud.

23

Kui mammonast hakkab ju voolama mäda,
siis lõpul on algus, siis käes ongi häda.

JAAAN MALIN

*

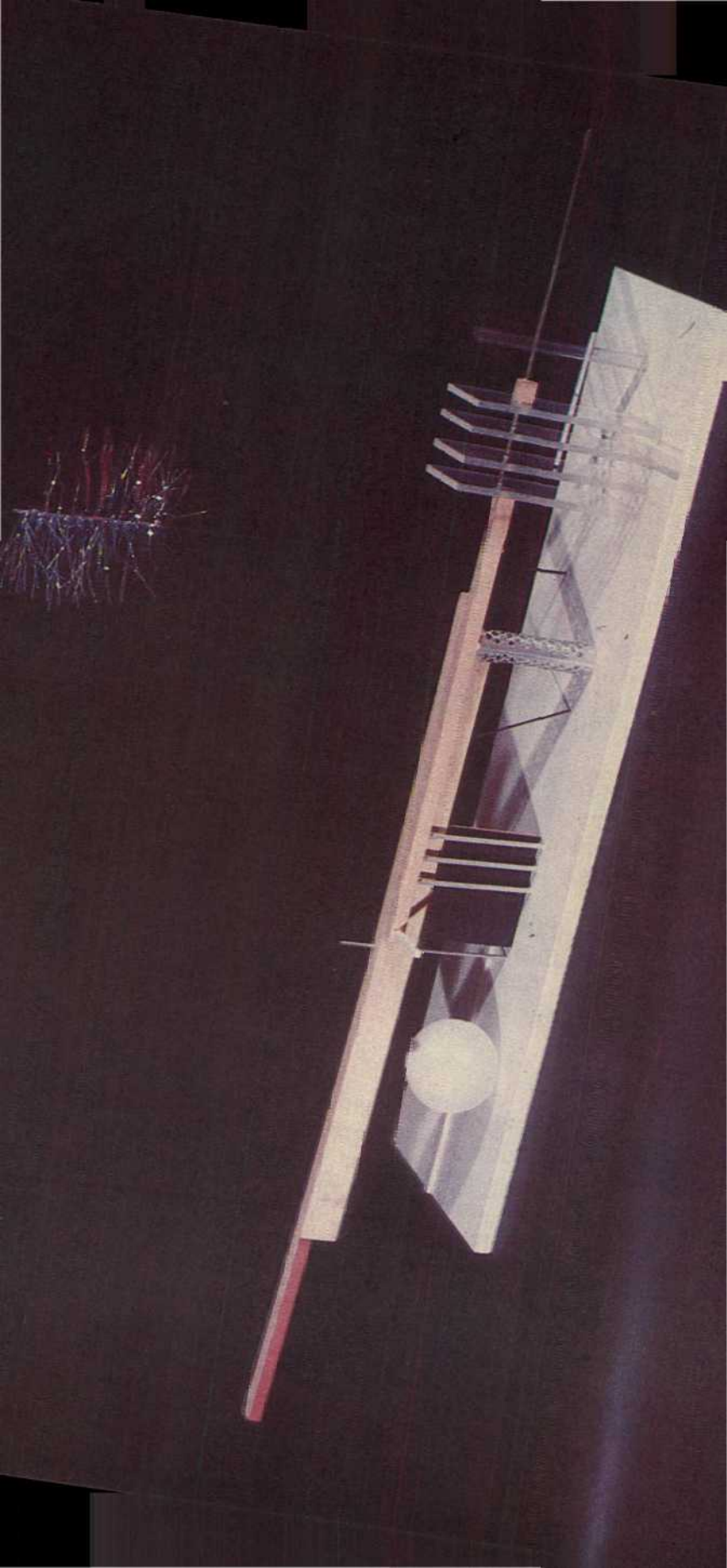
Su käsi seisis kartvalt usaldades.
Pilk viimasegi kahtluse säääl viis.
Kui erku sööbind süüdimatu aste,
õrn, mahe helk Su silmist tollal jäi.

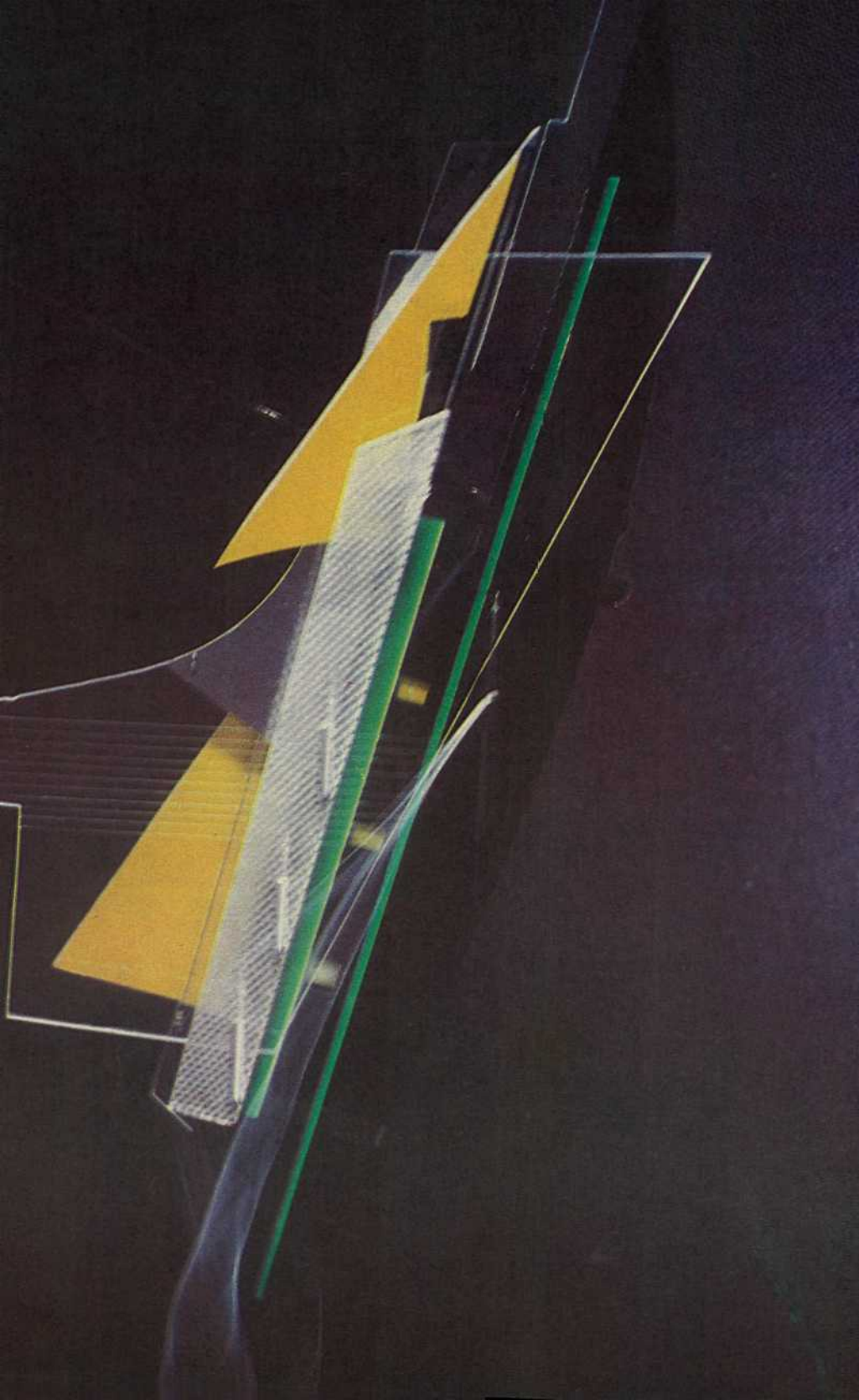
Siis tundsiime, kuis hetk võib saada eluks
ja vaikuses on peidus puhtaim voog.
Vaid alastus, vaid avanevad huuled.
Hääl sulas, jõudes iseendani.

Jäi andumus ses paisus ainukeseks.
And elustab ja valulikuks teeb.
Õnn olla ühes — tingimatu õigus.
Sa seisid aina hinge sõrmides.

Soov

Kangete meestega kiiskavail odadel
tahaksin minagi jõudu kord proovida.
Äkilist surma — kui nõrgem ma oleksin —
enne veel paluksin jumalailt. Õnnistust!
Kilbiga, kilbi peal, teadmata kadunud. . .
Lõppude lõpuks on tuhandeid mooduseid.
Oh, kuidas tahaksin jõudu ma proovida
kangete meestega kusagil kunagi.

* * *

A.E-le

Andres, kas kuuled? —
Maailm on jälle nagu enne.

Elajad seisavad jalgadega maas.
Samblik ei lähe saekaatrisse.
Vihmad ei hallita.
Tänavad ei naera.
Kohtuotsus ei uju krooli.
Postkaardid ei tantsi džässi saatel.
Isegi vahtkustuti ei kiibitse.
Veel väga paljut ei juhtu.

Kas kuuled, Andres? —
Maailm on jälle endine
mu meelest.

MIHKEL REINKORT

*

seal kiivas kambris laskusid
mu juustele
kui pikka lendu lähenemas
tundev rästaparov
nõnda tulid ja mängisid oreelit
minu sääretorudest viledega
kui olime ühe teki all ja väljas
sadas vihma
ükskord vastasmaja põles
siis sosistasid õrnalt
minu hõõguvasse kõrva
et lõõmad sama tuliselt
ning igavesti ainult minu poole

*

Veel päevi langeb surnuaiapuude latvadelt
ja karjumas ei kuule kuud
mis kroomitult on taeva löödud
kuldse naelaga

suur sametine haigus keelab selga keerata
siis kuumavasse näkku võrsus puu
kui pärani sain kruvitud su
tühja hingaugu
neid sinisilmi kraavitades kuivas armuand
mis röökis mööda sinu ihurakke
algvedelasse lihasse löid takke
mis jättis armi
jättis surmani

*

väljaveninud tiibadega
üha suuliselt elu anudes
valges udus ning purpurtaevas
kahevahel ning näljavaludes
kaob vastu tuksuvat rinda tagudes
uue aasta esimene hommik

kirmet kogunud silmadega
vaatan järele ilmudes kadudes
viipab veel vasaku käega

MÄRT KIVINE

Mai

Su käte joon, mis aadellik, kuid lahke,
mus kutsub kirgi veidralt heitunud.
Toob tajumusi seni peitunud,
ma endas ikka leian uusi tahke,
näed väheseid neist, valgust jagavaid.
Kes teaks küll teiste kaugeid tagamaid,
kus sõnad ekslevad öö tummas süles
on päeva kurja tõe eest varjunud.
Kolm sõna olen ma ka karjunud,
kuid sosinal, et Sa ei ärkaks üles
ööst, milles nõnda rambelt magasid.
Sa säält ei taha tulla tagasi,
Sind masendab see võimatuste laius,
lai maa, kust usk ei üle sirutu.
Mind ka, ma, kitsustesse kiilutu,
loon avarusi endal luule taius.

*

Taas triivima sean aime puise paadi,
taas teadvuse aioonne vool mind kannab jõel,
alt kaldalt raskelt rippuva bataadi
vaob laande laisana ta hõbenõel.

Jõe rauge veerul sammaldund drüaadi
leeb-loidund viise kuuldes katkeb hingest sõel
ja tühiseks saab see, kas teada saadi,
kui sügav põhi jõel, või põhi tõel.

Ulm, siirus — vabana siin õitseb kõike!
Drüaad siis vaikib, hajuvad ta lood,
õhk põlistab vaid viimse kurva hõike.

Sulgkergelt liigahtavad pillirood,
paat ümber kivi teeb veel napi põike,
slis hoovan taas, mind viivad
nähtamatud põhjavood.

Dessima

Päike murdub ehakastel,
heitub piisas sajaks killuks,
hommik tuleb varvasastel,
linnuhääli justkui pilluks . . .
kurb see kaunis aeg öö lastel —
vaevalt ennast öös nad adund,
mõistnud ööd — see juba kadund,
tuleb valgus, uued tajud,
vajub müür, mis öö on ladund,
uude päeva läed ja hajud . . .

HEIKI VILEP

*

Kohut ei mõista me üle
vaikima sündinud suhted
sissetambitud hambad
naerud ja ohutud ohked
kohut võib mõista me üle
see kes on öösiti kohal
varjuna jalutsis seisab
puudena akna all kohab
vormitult ilmub ja mõistab
kohut ja kohta ja kihu
mõistuse vaikival viivul
mõtestab hinge ja ihu

*

Seisma jäi näiline aeg
ja tõeline mööda läks hoopis
temaga koos kadus raev
tuul ainult pabereid loopis

Lehtedelt kadusid sõnad
tunded jäid hõljuma õhku
lõpuks ometi jõudis
kätte üks ajatu õhtu

Õhtu mil valitseb sümbol
osadest koosnemata
vaikides paned end paika
midagi tõestamata

*

Armastan traktorit
armastan riiki
armastan tõde ja korda
armastan südamest
ausust ja siirust
just nagu esimest korda
armastada ei oska ehk küllalt
internatsionalismi
just nagu eksponaat loomaaias
mõistmatut humanismi

MART KALM

NOORTE ARHITEKTIDE MÄNGUD

E. J. Kuusiku sajanda sünniaastapäeva paiku veebruaris 1988 avasid noored arhitektid Projekteerijate Maja keldri kumeras näitusesaalis objektkunsti väljapaneku. Kui arhitektid teevad mingi ruumilise kompositsiooni, mis pole konkreetse projekti makett, nimetatakse seda enamasti arhitekttooniks. Kuna see sõna on seoses arhitektoonikaga, näitusel väljapandu aga sageli ei liitu tavaettekujutusega arhitektoonikast, võib ehk eksponeeritud nimetada ebamäärasemalt objektkunstiks. Samas on kaasaege arhitektuuri arhitektoonika teisenevad sedavõrd, et käsitledavaid taieiseid saab nimetada ka arhitektoonideks. Nii et maitseasi, kumb sõna valida, kindlasti aga kuuluvad väljapandud objektid kompositsiooniharjutuste hulka.

Arhitektoonide tegemine tuli eesti kunsti Lapini-Künnapu põlvkonnaga, sest Eesti Kunstnikkude Ryhma 1920. aastail loodud mahulised objektid jäid skulptuurideks. Silaks arhitektoonidega tegelemisele võib ilmselt pidada L. Lapini huvi vene konstruktivismi vastu. Muidugi tõlgendasid juba 1970. aastate noored pändrid loovalt, konstruktivistlikud arhitektoonid seostusid dada ja *ready-made*'i kogemustega. Kõige suurejoonelisemalt pakkus see põlvkond oma objekt-kunsti paar aastat tagasi Tarbekunstimuuseumi näitusel «Ehituskunst — Tarbekunst». Nüüd viib sama asja edasi järgmine, 1980. aastate noor põlvkond ja on põnev näha, mis neil pakkuda.

Tuleb kohe tunnustada, et põhimõtteliselt uut nad ei esita, sest on üldjoontes omaks võtnud eelmise põlvkonna paradigma arhitektuurist ja arhitektist ning mõlema rollist ühiskonnas. Ägedas võitluses vanematega rajas või taastas Lapini-Künnapu põlvkond arhitekti kui ehituskunstniku rollikontseptsiooni, sellega kaasnes looja ja loovuse kultus, mõlema põhimõtte üheks väljundiks olid arhitektoonid. Lapini—Künnapu põlvkonna võitlusjano kannustas vanemate opositsioon, ent 1980. aastate noortel puudub see stiimul ja ees avaneb sissetallatud roheline rada.

Pole siis ime, et 1980. aastate noored ise ei kippunudki väga näitust tegema, pigem utsitas tagant eelmisest põlvkonnast Tiit Kaljundi, kel Arhitektide Liidus ülesandeks noorteseksiooni juhatamine. Eks näita noorte suhtumist mitte pretensiooni-

kalt, vaid pigem lustlikult ja ennastpilavalt kõlav näituse pealkiri: «Eesti 21. sajandi arhitektid». Pealkiri arendab edasi mõttekäike, mis seonduvad L. Lapini esinemisega Balti noorte arhitektide kohtumisel 1985 (vt ka Lapini vastuseid: «Vikerkaar» 1987, nr 11). Nimelt ei andvat tema tugev põlvkond veel niipea positsioone käest ja noorte tõus saavad olema aeglane. Eks tänased noored siis tasahilju vastu aasides reserveeri endale järgmist sajandit. Küllap peitub pealkirja neljakeelses esitamises sõbralik müks eelmise põlvkonna rahvusvahelisele areenile pürgimisele või irooniline lootus, et siis on areenid tõesti meie. Suhte otsimisele eelmise põlvkonnaga osutab samuti väike seinale kinnitatud mänguhiireke, millel pealkiri «Mouse for dr. Benjamin Spock», parafraaseerimaks T. Kaljundi omaaegset projekti «House for dr. Benjamin Spock». Ja lõpuks on näitusel olemas otseside Vilen Künnapu osalemise näol. Küllap tunneb ta vajadust olla *maitre* ja esitada oma pakatavat loovust arhitektoonidena (mis küll «Arkkitehtist» varem tuttavad), mitte ei nooli noori hirmus laevast maha jääda.

Näitusel esinejate sünniaastad on üsna laia diapasoniga, osavõtjad põlvkonnastuvad veel omavahel ja ehk tuleneb siit mõningane väljapaneku kirevus. Põhisuunaks paistavad olevat kompositsioonid, kus tööst tööse korduvad teatud spetsiifiliselt kümnendile omased moevõtted, mis kokku liidetud Memphise, Zaha Hadidi ja veel mitme teise eeskujuga pealt. Vahe tuleb sisse selles, kes põnevamalt ja loovamalt interpreteerib ning lokaliseerib. Iseseisvust, tõelist kompositsioonitaju ja head stiilitunnet jagub Andres Siimu objektis, V. Künnapuga ühistöös on vist mõlemal olnud ideid liigagi. Peente kompositsioonimeistritena esinevad samuti materjalide kontraste rõhutav sisearhitekt Eero Jürgenson, lüüriliselt lakooniline Kristel Ausing ja Hanno Kreis, kellel kitsuke pabeririba peab Sisyphosena ventilaatori tekitatud tuulevoos vastu pidama. Vahest üks lõõvamaid töid on Raivo Puusepa suuremahuline kaugele ulatuvate neonidega kompositsioon, mis õnnelikult väldib P. Kerese monumendi võistlustöö proportsioneerimatust. Eeskujupärasemad on Aldo Oravase, Peep Urbi, Enn Rajasaare ja Kalle Kadali pu tööd. Mõneti mängib nende kahjuks

asjaolu, et rahvusvaheliselt on püsima jäänud mitmeks aastaks teatud kujundusvõtete stiil. Seega sama probleem mis «Actal»: mõlemad apelleerivad moega kaasaskäimisele, kuid esitavad tuntud-nähtud võttestikku. Reet ja Andrus Põime magusavõitu taies on perfektset teostatud, ent mõneti ajast maha jäänud. Meenutatagu siinkohal J. Olliku löövet nihilismi Tarbekunstimuuseumi näitusel ja ongi käes mõistatus, kuidas said A. Põime ja J. Ollik koos Vääna vetelpäästejaama projektida või õigemini võib selguda kummagi panus selles minimalistliku arhitektuuri meistriteoses. Otsesemat seost konkreetse arhitektuuriga esitavad Emil Urbeli elegantselt stiliseeritud eramumakett ja noorelt surnud arhitekti Jüri Startšenko (1958—1983) Mustamäe kultuurikeskuse makett. Viimane näitab küll mõjustatud hilisest Miesist ja 1920. aastate Le Corbusier'st, kuid sisaldab 1980. aastate alguse kohta üllatavalt avangardseid mõtteid. See vähemalt viis aastat tagasi tehtud makett ei mõju näitusel hetkekski anakronistlikult. Veidi erandlik on näitusel piiksumast raadiost hargnev Ülo Peili taies, mis teiste estetiismile vastandub teatud ramedusega ja haakub kohapeal pigem «Tallinnfilmi» sürrealistide näidatuga. Tagasihoidlikuks jäid E. Valdre kollased-mustad joonlauad, E. Urbeli *ready-made*-skulptuur «Kahekesi» ning Ülo Tambeki lastekonstruktori kompositsioon «House for E. J. Kuusik», mille pealkirjake jäab vaieldavaks.

Lapin ja Künnapu, Okas ja Ollik on objekte teinud tahtmisega luua puhast avangardset kunsti ja see on neil ka õnnestunud. Praegu läheneb võib-olla Ü. Peili töö avangardkunsti otsingutele, teised aga loovad peenelt komponeerides head maitset vastavalt ajastu moele. Nad on seega elitaarsed, mooditabavad ja dekoratiivsed ega põle sise-

misest vajadusest kunsti teha. Erinevalt Lapini—Künnapu põlvkonnast, kelle jaoks arhitektuur on osa kunstist ja kunstisse tuleb suhtuda tõsiselt, jäävad nad oma väärtust teadvateks arhitektideks, kes hindavad professionaalsust ja rahvusvahelisi uuendusi arhitektuuris ning liidavad sõnale «kunstnik» alati meelsasti «ehitus»-ette. Enam ei kavandata vanadest tehastest kultuurikeskusi ega arutata tellija—arhitekti suhteid, sotsiaalsus on asendunud vormiprobleemidega. Muidugi on praegu olud teised, 1970. aastate algul säras avangard ja sumbunud arhitektuurikliima ei võimaldanud sedavõrd eneseväljendust. Tänapäevaks on 1970. aastate noorest põlvkonnast saanud juhtivad arhitektid, kes kujundavad büroodes loomingulembesemat õhkkonda, uutel noortel pole vaja magusalt põgeneda puhtasse kunsti. Samas ei tohi unustada, et praeguses noores arhitektuuris on lisaks selle näituse tegijate heterogeensele seltskonnale olemas paralleelne grupeering «Rühma T» loonud Raoul Kurvitsa ja Urmas Muru näol, kes oma tegevuses tunduvad otsesemalt jätkavat eelmise põlvkonna kunste sünteesivat ja teoreetilist tegevust hindavat missiooni.

«21. sajandi arhitektid» ei kujunenud sündmuseks kunstielus, ehkki näitust oli lahe vaadata. Ent näituse kaudu teadvustused selgemalt suure osa 1980. aastate noorte arhitektide positsioon ja suhtumised. Taus-taks tuleb silmas pidada, et valdav enamik neist on viimase aja konkurssidel ilma teinud, samas kui 1970. aastate noored kas väldivad osavõttu või pole pääsenud lõõgile. Kergelt tehtud, lausa üle õla visatud moekate kompositsioonide väljapanek näitas autoreid kunsti mittepürgivate, lahedalt eelmise põlvkonna kogemustes valivate ja arhitektuuri tõsiselt võtvate arhitektidena.

SIRJE OLESK

MOODSA LUULE ALGUS EESTIS

Ajakiri «Linda» 1903—1905

Kuidas periodiseerida Eesti luulet? Mida pidada lähtepunktiks, missugust osa kujunemisjärguks, missugust küpsuse ja õitsengu ajaks? Ükskõik, kas võtame lähtepunktiks Reiner Brockmanni eestikeelsed luuletused XVII saj keskelt, Käsü Hansu nutulaulu XVIII saj algusest või Kristian Jaak Petersoni lüürika veel sada aastat hiljem, ikkagi peame arvestama, et kõik need autoriluule katsed jäid tegijate endi ja nende lähikondsete nautida («Oh ma vaene Tardo Liin» vahest välja arvatud) ja eesti rahva jaoks oli olemas eeskätt rahvaluule ning kirikulaul. Kirjandus, mis oli määratud eestlastele lugejale ja leidis sealt ka vastuvõttu, eesti luule kui järjepidev, katkematu ja üha arenev protsess tekib ikkagi koos ärkamisajaga. Ärkamis- ja järelärkamisajaga, st perioodi 1860. aastatest kuni XIX sajandi lõpuni ilmestab rahvusromantiline paatos, Koidula isamaalaulude eeskujud, kujuneva rahvateadvuse jaoks nii oluline. Just rahvusliku liikumise tõusuajast pärineb nii mitmeid laulu- ja luuletekste, mis eestlaste teadvuses on väga olulised — Jannseni «Eestimaa, mu õnn ja rõõm», Koidula «Mu isamaa on minu arm» ja «Meil aiaäärne tänavas», Kuhlbari «Vanemuine» ja Veske «Ilus oled isamaa» jmt. Ent teilsalt tuleb meeles pidada, et kogu selle perioodi kirjandus on väga suuresti tõlge, laen või mugandus meie jaoks kõige lähemast — saksa kultuurist. Kui me räägime pöördust eesti kirjanduses, moodsa, kaasaegse luule tekkimisest XX sajandi alguses, siis tähendab see eelkõige vabanemist saksamõjulisest luulemoest, loojakeskse algupärase lüürika poole püüdlemist.

XX sajandi alguskümnendid on oma arengutempo ja muutumiskiiruse poolest erakordsed Eesti ajaloos. Siia aega mahub kaks revolutsiooni, maailma- ja Vabadussõda, aga siia aega mahub ka eesti rahvusliku intelligentsi enesekulutus, eesti kultuurilma formeerumine ja lõpuks Eesti Vabariigi teke. Selle ülikiire arengu rüpes küpses väga kiiresti ka eesti kirjandus. Tavakohaselt on uue ajastu algusteoseks loetud Gustav Suitsu «Elu tule» ilmumist 1905. aastal. Praegu huvitab meid aga eesti luule areng vahetult enne «Elu tuld», G. Suitsu enda ja tema eel- ning kaaskäijate kujunemislugu, senise kehtiva kaanoni purunemis- ja uue formeerumislugu. XX saj alguses ilmunud luule-

raamatutes ei kajastu see kuigivõrd. 1903. aastal oli küll ilmunud K. E. Söödi «Mälestused ja lootused», sisult ja välimuseltki teistest hoopis silmahakkavam raamat. Ilmusid ka eelmise perioodi tooniandvate autorite mahukad koondkogud: 1901 Jaan Bergmanni ja 1904 Ado Reinvaldi «Laulud». «Dr. Mihkel Veske laulud» olid ilmunud 1899. Teiste raamatute autorid — R. Hansson, O. Grossschmidt, H. Ilves, J. Kadastik, G. Kajak, M. Kuusik, M. Lipp, G. E. Luiga, W. Rosenstrauch, A. Saat jt ei olnudki ju kõik XIX sajandi mõõdupuu järgi kolmandajärgulised poeedid, aga seesuguse luule aeg, nagu nemad kirjutasid, hakkas ümber saama ja uuenevas luuleilmas nad end enam ei leidnud.

Luuleraamat oli ka vanasti vaid üks luule avaldamise võimalusi, võrdväärseks selle kõrval ajaleht, kõigepealt Tartus ilmuv ajaleht («Eesti Postimees», «Postimees», «Olevik»). Ja kui 1902. aasta lõpust tekkis «Postimehe» juurde sõsarväljaandena nädalaleht «Linda», oli täiesti loomulik, et seal avaldati ka arvukalt luuletusi.

Kuukirja «Linda» oli 1887 asutanud Lilli Suburg, kes toimetas seda — eesti esimest naisteajakirja — võitleva feminismi vaimus. (Vt selle kohta A. Undla-Põldmäe artiklit «Lilli Suburg ja tema ajakiri «Linda» raamatus «Koidulauliku valgel», Tln, 1981.) Liiga populaarne see ajakiri ei olnud ja pärast majandusraskustega võitlemist algul Viljandis, hiljem Pärnus lõpetas Suburg oma ettevõtte 1893. aastal. 1894 jätkas «Linda» väljaandmist sealsamas Pärnus Hindrik Prants, kes kujundas sellest «Eesti perekondliku nädalilehe». 1897 liitus Prantsuga Väandra koolijuhataja Anton Jürgenstein ja see tandem tegi «Lindat» kui ilukirjanduslik-populaarteaduslikku nädalalehte 1902. aasta lõpuni. Tuleb tunnistada, et juba 1902. a «Lindas» on palju luuletusi, autoriteks küll valdavalt kohalikku mõõtu suurused (R. Kamsen, H. Annila, A. Lattik, J. Leidin, J. Kalmusaar jt). Neist kõige rohkem avaldas Reinhold Kamsen, praegugi väga populaarse lastelaulu «Küll on kena kelguga...» autor. Kamseni toleaeegsest luulest saanuks vabalt raamatu või kakski ja selle kunstiväärtus oli üsna ajastu keskmisel tasemel. Paraku polnud ta sellest ka kuidagi üle ja nii jäi ta uuenevas «Lindas», kus ta end endiselt avaldas, siiski varju.

1902. a lõpus omandas «Linda» Jaan

Tõnisson ja ajakiri toodi üle Tartusse. Tuglas, kes 1903. aastal töötas «Postimehes», on meenutanud: «*Postimehe* kõrval kuulus just sellest aastast peale Tõnissonile ka perekonnaleht *Linda*. Vastutajaina kirjutasid sellele alla H. Prants ja A. Jürgenstein, kuid esimene igatahes ei toimetanud ning teine elas alles Väandras. Hiljem olid toimetajaks küll Menning ja Enno, kuid sel esimesel aastal näis seda tegevat Tõnisson ise, nii palju kui mahti sai, peamiselt aga Kitzberg» (Fr. Tuglas. Mitme maailma vahel. «Looming» 1940, nr 5, lk 451).

Nii paistabki, et luuleuuendus «Lindas» ei olnud ajakirja jaoks programmeeritud, vaid kujunes lihtsalt välja tänu autoritele. Seal samas «Postimehe» toimetuses istus E. Enno, oma luuletusi hakkas avaldama G. Suits, uuesti tuli Tartusse tagasi Juhan Liiv. Uue, omanikku ja väliskuju vahetanud «Linda» esimene number Tartus ilmus 17. detsembril 1902. See ja paljud järgmisedki numbrid avatakse luuletusega, nüüd juba uute autorite sulest. Kolme ilmumisaasta jooksul (1905. aasta lõpuni) ilmus «Lindas» üle kolmesaja luuletuse, neist umbes kümnendik tõlked. Kõige rohkem oli luuletusi E. Ennolt (45, lisaks paarkümmend samal ajal «Postimehes»). G. Suitsult ja R. Kamsenilt oli kummalgi 20 teksti, Villi Andilt (Fr. Kuhlbarsilt) 13, A. Haavalt 12, K. E. Söödilt ja Juhan Liivilt 10, H. Raudsepalt 9, J. Vahtralt 8, M. Heibergilt 7, teistelt vähem. Tõlgiti saksa autoreid (Goethe, Heine), aga oli ka üksikuid Byroni, Petrarca, Petöfi, Nadsoni ja Leino eestindusi. Väga intensiivselt tehti «Lindas» kaasa Eestis sel ajal levinud proosaluuleharrastus. Ilmus tõlkeid Cäsar Fleischlenilt ja Ivan Turgenevilt, palju oli eesti autorite katsetusi — neid kirjutasid Enno, Sööt, Suits, Haava, H. Murrik (Wuolijoki), R. Lesta ja R. Tamm. Piiri nende lüüriiliste tundlemiste ja proosapalade vahele on tihtipeale võimatugi ajada. Selle, praeguseks pea jäljetult kadunud stiili (või siiski žanri?) eksalteeritud tundetooni näiteks võiks olla kas või ühe Fleischleni pala pealkiri — «Kanna roosisid, tule, kanna roosisid» («Linda» 1903, nr 40). Selle žanri kuulsaim nimi — austerlane Peter Altenberg — ilmus eesti trükisõnase mõni aasta hiljem. Ja lõpuks läi luuletajana kaasa ka Jaan Tõnisson ise, kes iga kuu avaldas oma «Vaateleja mõtteid» — eeleegilise distihhoni vormis õpetusi või käibefilosoofiat.

Muidugi on luule uuendamise esimeste tunnistajate otsimine küllalt riskantne ettevõtte. On selge, et kaasaegsele võisid mõju avaldada ainult kättesaadavad, st trükitud ilmunud tekstid. Seepärast on keeruline hinnata nende autorite osa, kelle luule pääses

trükki hilinemisega. Eestis on niisugune autor kõigepealt Juhan Liiv. On saanud tavaks tema luules selgelt eristada haiguseelset ja -järgset perioodi. Tõepoolest, XIX saj lõpus oli Liiv üks paljudest tolleaegses «luuletajate leegionis»; tema ere isikupärane anne pääses esile alles pärast katastroofi, mis vabastas ta ajastu maitse ja konventsioonide kammitsast, lubas luuletada vaid oma sisehäälest lähtudes. See sisehääle on end siiski ka varem ilmutanud. Juba 1891. a on Liiv «Olevikus» töötades avaldanud seal kolm sootuks uudse struktuuriga luuletust «Arm tuli», «Lumehelbeke» ja «Mets kohas». Tõllal ilmus luuletusi väga palju ja need kolm kadusid teiste sekka. Ei äratanud nad tähelepanu ka 1904. aastal välja antud Liivi «Kirjatööde kogus». Tähelepanu äratas hoopis 1903. a «Postimehe» viimases numbris avaldatud «Nõmm» («Ilgav liiv ja tühi väli...»). Ent see oli oluline publikatsioon hoopis teises mõttes: Liivi töö ilmus uuesti esimest korda pärast kaheksa-aastast täielikku vaikimist. Tagantjärele selgub, et 1890. aastatega on dateeritud veel palju uudse rütmika ja kujundstruktuuriga luuletusi («Üle vee», «Lehed lang'sid», «Sügislill», «Laulikutele»), mis aga lugejateni jõudsid hoopis hiljem.

Ka Ernst Enno debüteeris luuletajana juba 1896 ja temagi debüüt oli ajastu kunstimaitsega kooskõlas. Järgnes mõneaastane paus ja alates 1902. aastast on Enno luuletustes mingi teisenemine juba tajutav. 1902. a 10. augustil ilmus «Postimehes» ka G. Suitsu «Käkimäe kägu», kõnekalt «Õnnetu Juhan Liivi mälestusele» pühendatud. (Sama «Postimehe» number tõi teate, et surnuks arvatud Juhan Liiv siiski elab.)

Ei Juhan Liiv ega Ernst Enno ole pealtnäha mingid revolutsiooniliselt uuenduslikud autorid ja vahest seepärast ongi pöörret eesti luules seostatud neist noorema Gustav Suitsu loominguga, kes oma uuenduslikkust mingil hetkel teadlikult manifesteerima hakkas. Ent oma vaikselt ja märkamatu moel olid just Enno ja Liiv valitsevat luulekaanonit otsustavalt teisendanud. Milles seisnes nende loomingu uuenduslikkus? Kõigepealt vahest isiklikus suhtes ainega, millest nad kirjutasid. Kõige ilsemaks sai see looduskujutuste puhul. Nende luule oli vormilt väga lihtne, sageli konarlikki. Ent see polnud enam kunstkäsitöö, mis nõudis teadmisi ja oskusi, see oli eneseavaldus, mille määras ära isikupärane anne. Püüti võimalikult konkreetsetl kujutada mõnd looduspilti või detaili, anda selle kaudu edasi terviklikku meeoleu, vahetut impressiooni. Kõige selgemalt iseloomustavadki uuenevat luulet esialgu kaks joont: looduskujutuse

ehtsus ja püüd siseilma võimalikult adekvaatse vahendamise poole. Kui M. Kampmaa kümme aastat hiljem (1913) püüab iseloomustada uut voolu eesti luules, nimetab ta seda impressionismiks ja peab selle alguseks kahte 1903. a «Lindas» ilmunud luuletust: E. Enno «Kui ärkab» (nr 13) ja G. Suitsu «Oma saart» (nr 38). Viimane on kõigile tuttav, esimene vajab tsiteerimist:

*Kui tasa, tasa öösel
Mets ärkab ülesse
Ja sahin kurblik sõuab
Kui eksind lehtesse.*

*Ja laened tuule tiivul
On virvet püüemas
Ja kalda rinnal palju
Neid liival suremas...*

*Siis nagu sahin olen,
Kes eksind lehtesse, —
Kui virvet otsiv laene,
Kes raugend liivasse.*

Kui pöörduda tagasi «Linda» juurde, võib teatud tinglikkusega pidada 1903. aastat Enno, 1904. Suitsu ja 1905. Juhan Liivi aastaks. Enno avaldas seal ka artikleid ja arvustusi, teised piirdusid luulega. ERNST ENNO jaoks oli «Linda»-periood intensiivsete otsingute aeg, mil tema isikupärane poeetiline maailm oli alles välja kujunemas. Sel ajal on Enno luule aineks enamasti looduspilt ja autori hingeliigutused selle looduspildi taustal. Vähem või rohkem on neis tekstides tunda Enno luulele hiljem nii iseloomulikku «müstilist ja harrast loodustunnetust» ja «sümbolite hämarust» (B. Kangro), millele viitavad fraasid luuletustest «Kui hõbekellade helin...», «Nüüd kadunud kuldsed lossid», «Üks hing on koju läinud» jms. 1904. aasta lõpus ilmuvad esimesed moodsad vabavärsid eesti luules nimelt Enno sulest, kõige esimesena «Silmad» («Linda» 1904, nr 47):

*Nii vaiksed ja selged
Kui tähed,
Nii kauged ja armsad —
Ma igatsen Teie poole
Ning helisen nagu ojakene
Õõ jaheduses mere mõtteid
Kullerkuppudele seletades.*

*Te üksinda helendate mu hinge...
Ning valguse ilus suudlete
Mu kurbtusi vaikseteks lauludeks.*

*O silmad,
Nii vaiksed ja selged
Kui tähed,
Nii kauged ja armsad...*

1905. aasta on Enno luules juba täiesti vabavärsi aasta. Sealjuures ei muutu tema luule sisu ja üldine tonaalsus kuigivõrd, ta lihtsalt otsib oma kaemusele adekvaatsemat vormi, luulendades ikka sisimas kinnistuvat veendumust, et «iseeneses on tee...». Vabavärsi kasutavad «Lindas» ka Haava, Sööt, Mõtt, isegi Juhan Liiv. Kõige rohkem näib see vorm sobivat Haavale. Enno loobub vabavärsist varsti ja pärast 1905. aastat avaldamisest üldse ning tuleb alles 1909. aastal raamatuga välja. Raamatu pealkiri on «Uued luuletused», kirjutatud 1908—1909 Soosaarel. Vanu luuletusi raamatus peaaegu ei ole. Nii on Enno ise oma «Linda»-perioodi taandanud otsekui mingiks eelõitsenguks, harjutusajaks, määratud raamatutäie omapärast lüürikat ajaleheveergudele ja seega unustusse. Ka B. Kangro, kes koostas Enno luule suured valimikud «Valitud värsid» (Tartu, 1937) ja «Kadunud kodu» (Göteborg, 1950), on alustanud «Uute luuletustega» ja varasema osa välja jätnud. Kahtlemata kõige sugestiivsem, kõige ennolikum on Enno just «Uute luuletuste» ja eriti «Hallide laulude» aegu. Ent siiski pole mingit põhjust Enno sajandialguse-luulet jätkuvalt ignoreerida, sest nimelt seal on eos paljud XX sajandi eesti luulele iseloomulikud jooned.

GUSTAV SUITS (ka *Kustas Vahur* ja *Aadu Anko*) on esimese luuletuse avaldanud kuueaastasena 1899. aastal. Luuletuse nimi on «Vesiroosid» ja selle autori suhu sobib üsna hästi tunnistus, et ta varases nooruses armastas väga M. Eiseni luuletusi («Postimees», 4. XII 1910, nr 277). Ent vaid mõni aasta pärast debüüti on Suits nii «Käkimäe käo» kui «Oma saare» autor, olles mitmed suved Soomes veetnud ja sealselt luulelt impulsse saanud. 1904. a kevadel lõpetas Suits gümnaasiumi ja astus sügisel Tartu ülikooli, et uue aasta algul Helsingisse üle minna. Samaks 1904. aastaks oli koondund ka «Noor-Eesti» ja esimese almanahhi käsikiri ootas tsensuuris ilmumisluba. Ja seltsamal 1904. aastal ilmusid «Lindas» luuletused, millest sai «Elu tule» tuum. Suitsu luule erines täiesti Enno ja Liivi melanchoolsetest impressioonidest. Näeme sootuks muid motiive — häälekalt noorusaadete ja kõrgete ideaalide kuulutust, mässuvaimu ja kübeke meelelisustki. Esialgu puudus veel see siseimine, hingeline aimukordsus, noor autor esines tõelise «hulkade laulikuna». Eino Lei-

no mõjudele viitavad nii otsesed kui peidetud tõlked. Enne originaalseid vabavärsse tõlgib Suits juba 1903. a Petõfi «Valguse». Suitsu rütmikäsitus, mis on ilmselt tõuget saanud Soome poolt, on seniolematult dünaamiline, ei muutu aga kunagi päriselt vabaks. Suitsu luule avatud metafoorika ja rõhutatud aatelisus olid esialgu väga selge suunitlusega: «Italia — nii olgu Eesti tulevik.../ Nii noored tahavad, et paistaks silma./ Nad loota tahavad öö järel valget ilma...». Enno, kes sealsamas «Lindas» retsenseeris 1905. a «Elu tuld», kiitis noore autori julgust ja elurõõmu, osutas aga oma leebel moel raamatu üldisele, mitte isiklikule ilmele.

«Linda» ilmumise viimasel, 1905. aastal ilmus seal kümme JUHAN LIIVI luuletust, nende seas «Ta lendab mesipuu poole», «Rändaja», «Tuisk», «Meel paremat ei kannata», «Sa tulid». Samal aastal ilmunud «Noor-Eesti» I albumis oli tema pühendusluuletus uuele põlvkonnale «Mind ärge austage...». Liivi isik oli pärast 1902. aastat seltskonnas rohkem kõneainet pakkunud, nüüd saadi jälle tema uute luuletustega tutvuda. Liiv ise viibis 1904.—1905. aastal Tartu närvikliinikus, kuid oli küllalt vabades tingimustes. Luges, kirjutas, käis palju linnas. Tundub, et see oligi viimane suhteliselt stabiilne periood tema elus. Sel ajal oli ka üldsuse, eriti noorte huvi Liivi vastu väga elav. Sageli tekitas tema luule nõutustki, selle trükkitoimetamine sõltus juhusest ja hindamisel oldi ettevaatlikud ka siis, kui ilmusid «Luuletused» (I tr 1909; lugejani jõudis 1910 mõnevõrra erinevate redaktsioonidega II tr). Üksildane nähtus Eesti kirjanduses on Juhan Liiv. Tuleb meelde muinasjutt kandlest, mille kuld- ja hõbe-keeled olid katkenud, — ja tume keel ainult üksi heliseb... Seesugune katki läinud kannel on Juhan Liivi luule. Valusatena ja katkiläinutena kerkivad tema laulud sügavusest... kirjutas Aino Kallas («Eesti Kirjandus» 1911, nr 3).

Liivi müüt oli alles kujunemas. Esialgu oli silme ees ta füüsiline isik, haige ja armetu, ning ta luuletused, mis ühelt poolt näisid sarnanevat varasemale eesti luulele ja teisalt olid ometi nii isemoodi. Imetleti Liivi sugestiivseid kordusi, tema oskust väheste sõnadega toime tulla. Keda võlus, keda häiris tema luuletuste kõnelähedane, isikupärane rütm. Alles hiljem oleme võinud tuvastada, et

praegu eesti luules nii levinud rõhulise värsisüsteemi kinnistas sinna just Liiv, kelle «Luuletuste» värssidest olid ligi pooled rõhulised.

Tagantjärele võime tunnistada, et uue sajandi alguses vähetuntud või tundmatudki autorid, kellele «Linda» lahkest oma veerud avas, said uue perioodi algatajateks, modernse eesti luule rajajateks. Igaüks neist oli suveräänne loojaisiksus, oma teed pidi mineja. Tuglase jaoks olid olulisimad Suits ja Grünthal (debüteeris 1905), nende «tee euroopaliku kunstipaistuse valgels». Visnapuu tõestas, et Enno on G. Suitsu kõrval «meie moderni lüürika teine ning teise tee rajaja». Juhan Liivis nägi Suits juba 1911. a «otse meie tõu ja olude saatuslikku kehastust».

«Linda» luule parem osa oli põhimõtteliselt uudse kujundikeelega, isiklikke elamusi vahendav. Sisuga kooskõlas lödvenes ka XIX saj lõpuks küllalt jäigaks kanoniseerunud vorm. Ilmusid proosaluuletused, Enno vabavärsid, Suitsu keerulised polümeetrilised konstruktsioonid, Liivi rõhulised värsid. Siinsamas ajakirjas loobuti esimest korda (1904. aastal) ka seni kohustuslikust värsialguse suurtähest.

Näib, et «Linda» niisugune roll eesti luule kujunemises ei ole siiski lõpuni juhuslik. Muidugi ei kujundanud seda Jaan Tõnisson, aga igatahes pole ta noori andeid ka takistanud. Tundub, et kõige olulisemalt on «Linda» ilmet määranud või isegi teadlikult kujundanud Ernst Enno. See teatud kirjanduslik maitse, mis ajakirja iseloomustab, lähtub ilmselt temast. Enno ise tegeles sel perioodil idamaade filosoofia ja teosoofiaga ning süvenes juba ka puht-usulistesse teemadesse. Johetus tõenäoliselt temastki, kes ta 1905. aastal «Lindat» toimetas, et revolutsioonivaim sinna mitte kuidagi ei ulatunud. Või kui, siis saatus irooniana vaid A. Haava vabavärsilises luuletuses «Meie», deklaratsioonis, mis oleks rohkem sobinud mõne noore radikaali kui haiglase ja eluara poetessi suhu.

Ajakaja hoovas 1905. a «Elu tules». 1908 ilmusid «Villem Grünthali laulud», 1909 Enno «Uued luuletused», 1910 «Hallid laulud» ja Juhan Liivi «Luuletused», 1913 Suitsu «Tuulemaa». Nimelt need on raamatud, millele rajaneb eesti luule kunstiküps mitmehäälsus. Eesti modernne luule oli tõeks saanud ja «Lindas» algatatud uus, loojakeskne suund end seeläbi mõjukalt tõestanud.

HASSO KRULL

HANDO RUNNEL JA POSTMODERNISM

Kujundades ümber keele materiat (ta loogilist ja grammatilist organiseeritust) ja kandes sellele üle sotsiaalsete jõudude vahekorraldava ajaloolises situatsioonis (neis tähistatavates, mille määrab edastatava lausungi subjekti asupaik), saab tekst reaalsuses kahekordselt seotuks — kahekordselt loetuks: keelega/na (mis on nihestatud ja ümber kujundatud) ning ühiskonnaga/na (mille ümberkujunemisega ta ühildub).

Tekst on niisiis topeltorientatsiooniga: ta on suunatud nii tähistamissüsteemile, milles ta tekib (keel ja teatava ajastu, kindla ühiskonna erikeel), kui sotsiaalsele protsessile, milles ta osaleb diskursusena.

Julia Kristeva, 1969

Eesti kirjanduses peaaegu pole klassikuid ja ka Runnel ei saa selleks kunagi. Samas on meie luules olemas hulk vägagi silmapaistvaid moderniste (Under ja Suits, ka Juhan Liiv), ometi on selge, et ka nende hulka ei saa teda ilmselt arvata.

Pärast kuuekümnendate luule optimistlik-elujaatavast normaalstiilist eraldumist on Runneli luule olnud uudne ja järkjärgult üha lõdvemates sõltuvussuhetes eesti kirjanduse senise traditsiooniga. Mingiks poundlik-eliotliku tsitaatidele orienteeritud modernismi avalduseks võiks küll pidada 1976 ilmunud tippkogu «Mõru ning mööduja» — kui seda lugeda klassikakeskses võtmes, nagu talitas Karl Muru samal aastal ilmunud arvustuses «Tuuleveskitest tiigrini»¹. Ometi osutub seesugune lugemisviis mitmete luuletuste puhul ilmselt ebaadekvaatseks, ja sellise nurjumise viljadeks ongi Muru-pooseled süüdistused maitsevääratustes, sündsusetuses jne. Seepärast võib kahelda, kas pole tegelikeks «vääratusteks» vahest just seesugused murulikud interpreteeringud ja kas poleks «Mõru ning mööduja» lugemisel soodsam lähtuda just kõigi ettetulevate intertekstuaalsuseilmingute (tsitaadid, allusioonid jne) mõeldavast paroodilisest taotlusest. Muidugi ei saa sel juhul ka otsida tollest kogust mingit uut, modernistlikku kultuuriloolist müüti ega teda üldse mingil moel lugeda projitseerituks traditsioonile: peab,

vastupidi, konstateerima, et Runnel hoopis iseenda poeetilisele diskursusele on projitseerinud elemente kirjanduslikust traditsioonist ja jätnud nende olevikulise mõtestamise, lünkade täitmise tähenduslikus plaanis lugejate endi hooleks.

Nii lühidalt pole muidugi veel sugugi tõestatud, et Runnelit üldse ei saaks siduda uusaja modernismiga ja selle kaudu kogu klassikalise kirjandusliku traditsiooniga: on aga tugevamaidki argumente, mis kõnelevad seesuguse väite kasuks. Peamine neist on kahtlemata Runneli luulemenetluse rahvalaululine põhi, mida ta pole püüdnud kuidagi «õilistada» või «vääristada», nagu tehti ärkamisaege luules, vaid on kasutanud samasuguse toore kahemõttelisusega, nagu see on omane päris ehtsale rahvalaulule. Eriti selge on see tendents muidugi kuulsas «Lauluraamatus» (1972); hiljem on Runneli luule muutunud hulka «romantilisemaks», «ülevamaks», kuid see pole toimunud mitte rahvalauliku obstsöönuse nudimise arvelt, vaid kunagiste ärkamisaegete luulevõtete ümberstiliseerimise tõttu. Runnel pole mitte ise muutunud ärkamisaegeks, mis oleks lihtsalt arusaamatu anakronism, vaid on kasutanud teatavaid ärkamisaege luule «naiivseid» võtteid niisuguse tõsidusega, et need mõjuvad moodsatena.

Viimane lause mõjuks muidugi absurdseks, kui ärkamisaja lüürikal meie jaoks vähegi klassika staatust oleks. Tal on aga seda üksnes kirjanduslugudes; tõeliselt on ta ju «Noor-Eestist» peale ikka käibinud eelkõige negatiivse mõõdupuuna, kehanud stiililaadi, milles haritum ja esteetilisem luuletaja ei tohi kirjutada. Ühtlasi on see laad olnud teatava nüüdses ületatud «provintslikkuse», regionalismi sümboliks; et ta aga oli ettevalmistuseks sellele kultuurivormile, milles end praegu nii koduselt tunneme ja mille alalhoidmiseks ning kaitsmiseks peame nii kõvasti pingutama, jätab ta meile kuidagi eriti hale-armsa, ühtaegu süütu ja fanaatilise, lääge ja ülisiira mulje:

*Rikkus on mis rahvast rikub,
vaesus on mis vaimu sööb,
ja see viin mis pääle tikub,
viimsed kurvad kellad lööb.*

(«Punaste õhtute purpur», lk 40)

Runnel on siin aga täiesti tõsine; kirjanduslooliselt on tekst stilisatsioon, praegune lu-

¹ «Keel ja Kirjandus» 1976, nr 9. Ilmunud ka raamatus: Karl Muru. Kodus ja külas. Tallinn, 1987, lk 221—225.

geja aga mõistab, et autor on tõepoolest mõelnud nii. Tekib iseäralik sisu ja väljenduse lahkumine, vastuvõtja esteetiline subjekt lõheneb, ning tulemuseks on täiesti uudne, üldistamata ja «ebaesteetiline» elamus, mis ei projitseeru enam mingisugusele kirjanduslikule taustale. Jaa-jaa, ega panetunum esteet polegi selleks võimeline! Õigupoolest on siin juba väljutud regulaarsest kirjanduslikkusest, on puht-kirjanduslikku keelt välja mängitud ta enese vastu.

See asjaolu aga juba lõhnab — käesoleva kirjutise pealkirja järele. Väitsin kohe alguses, et Hando Runnel ei saa olla klassik, ja püüdsin seejärel tugipunkte leida ka väitele, et ta ei saa olla modernist. Mis aga üldse tähendab «klassik»? Selle sõna tähendusmaht on tänapäeval niivõrd lai, et tekitab peaaegu polüsemiat, ja kui omistada talle lihtsalt tähendus «suur kirjanik», võiks seda ju Runneli puhul ka kasutada. (Iseasi, kui ollakse kriitiline nimelt «suure kirjaniku» mõiste enda suhtes.) Mõtlesin aga ennist selle terminiga siiski midagi muud: pidasin silmas *klassikat* kui kirjandust, mis orienteerub teatavatele **juba leitud** tähendustele ning püüab järgnevalt lihtsustada, lihvada, ajakohastada, viimistleda nende väljendust — püüdleb kuulsat «sisu ja vormi kooskõla». Modernism seevastu, pettunud klassikalistes tähendustes ja seega kogu klassikalises kunstis, vastandub klassikale ja lammatab ta vormi — kuid mitte nihilistlikult, vaid tõelise «sisu», senileidmata **tõelise tähenduse** nimel. Seejuures ei loobuta klassikast, vaid kasutatakse seda ära peamiselt negatiivse, valikuliselt ent ka positiivse eeskujuna; st luuakse oma projekt teatavas mõttes klassika «varemetest» lähtudes.

Minule näib küll ilmsena, et Hando Runnel neist kahest — klassikust ja modernistist — ei esinda ei ühte ega teist. Igasugu rahvusvahelistest ambitsioonidest paistab ta igatahes olevat täiesti loobunud, ja kui mõnele väljamaalasele vihjabki, siis ikka kerge irooniavarjundiga, naljakaks mugandatult. Ka eesti modernismi ei püüa ta kuidagi jätkata ega täiendada, vaid hoiab sellest üpriski rahumeelselt eemale (pretensioonitult Alliksaart matkiv «Teist ööd Tartus» esindab hästi seda hoiakut).¹ Seevastu on ta aga nii põhjalikult ammutanud kõigest regionaalselt omapärasest (rahvalaul ja -luule üldse, ärkamisaegne laad), et on sellest ku-

jundanud päris iseseisva, õigustatult runnelikuks hüütava stiili. See regionaalsus ja pingevaba olek suhetes kirjandusliku traditsiooniga ongi minu meelest Runneli põhilisteks **postmodernseteks tunnusoonteks**.

Postmodernne peaks olema kirjandus, mille skepsis tähenduste suhtes on märksa sügavam modernismi skepsisest; postmodernist ei saa uskuda üldse mingit lõplikku ja igavest, «tõelist» tähendust, ja nii on tema vaade klassikalistele kaanonitelegi teistsugune. Postmodernist ei lammuta ega adapteeri vanu kaanoneid, selleks et kehtestada uusi, et luua uut traditsiooni, uut kultuuriloolist müüti — ta tegutseb õieti üksnes emantsipatsiooni nimel ja valib selleks vahendid võimalikult eelarvamusetult. Milline peab aga olema selle emantsipatsiooni tulemus, eesmärk? — Kui võidaks teada seda, oleks emantsipatsioon hukatuslik nõiarõng, lakkamatu tagasipöördumine oma vana rahulolematuse juurde, tume ning kaoitiline «vabadus vabaduse pärast». Pole niisiis kindlat kaugemat eesmärki, vaid ainult väikesed lähedased eesmärgid ja vahendid nende jaoks. Kas aga võib Runnelit ka sellistel tingimustel veel postmodernseks nimetada?

Kõige valusam ja olulisem küsimus on siin kindlasti müüt. Sest on küll lihtne uskuda, et Runnel pole tahtnud luua mingisugust kirjanduslikku koolkonda, mis ammutaks aina rahvaluulest ja idealiseeriks ärkamisaegset luulelaadi (kui ongi levinud teatav Runneli-pärane luuletamismaneer, siis igatahes mitte tempoolse propaganda tõttu), kuid kas pole just Runnel eriti palju ära teinud suurte rahvuslike müütide, identiteedi-igatsuste toetamiseks? Kas pole Runnel andnud oma parimat, vangistamaks lugejat põliste ja lõplike, jäädavalt kestvuse-kesksete aadete ja ideaalide puuri?

Sõnastasin selle küsimuse meelega nii äärmuslikult, et oleks hõlpsam ja usutatavam vastata: ta ei ole seda teinud. Runneli skepsis tähenduste, lõpetatud ideede suhtes on kindlasti suurem kui enamikul meie praegusaaja luuletajatel. See skepsis tuleb ilmsiks ka siis, kui ta teoretiseerib («Mõök ja peegel» parimaks näiteks), kuid niisama lihtne on soovitavaid pidepunkte leida luulest:

TÜHI RUUM JA ROTID VÄLJAS,
rotid alati on näljas,
siis kui läheb pimedaks,
siis on põrand nendest paks —
ooh! ei taha sisse minna,
uuh! ei taha olla säääl,
tunda kuidas jälgid loomad
sibavad su jalge pääl!

(«Punaste õhtute purpur», lk 41)

Asjatu oleks küsida, mida sellise luuletusega on mõeldud, mida ta «sümboliseerib». Sest

¹ Mõnikord võib ju Runneli lugejal tekkida assotsiatsioone Juhan Liiviga (keda ennist ka tituleerisin modernistiks), eriti algelisema formaalse poeetika osas. Minu meelest on aga selle põhjuseks eelkõige Liivi seotus tollesama regionaalse ärkamisaegsusega, mille tõttu Liiv ju päris pesuehne modernist ei olegi.

mõeldud pole midagi, luuletus pole muust kui rottidest. Kuidas ka ei tahetaks, pole selline luuletus kuidagi seotud mingite aadetega ega ole tal ka erilist kirjanduslikku tähtsust (pole uuenduslik, teedrajav jne). Väljendatakse konkreetselt elementaarset emotsiooni lihtsas värsitusel, kuid see emotsioon ei ole tepe kõrgemaks peetavate inimtunnete vallast. Õieti võib siin toimuda midagi analoogset sellele, mis kirjeldasin eelmise luulenäite puhul: tundes ära konkreetse referendi, lugeja esteetiline subjekt lõheneb ning tekib intensiivne ja pinnaline «ebaesteetiline» elamus.

Kui me seega püüaksime kokku lüüa aatelisuse ja mitte-aatelisuse deebetini ning kreediti Runneli luules, ei pruugi me saada tegelikult mingit saldot. Võiks kogunisti öelda: Runnel ühe käega annab, teisega aga võtab. Ühe käega laob ta lugeja turjale identiteedikoorra, teisega aga kergendab seda; nii on ta vahest üldse kõige parem mõeldav rahvajutt.

Peab ka meenutama, et Runneli luulet toestav rahvuslik müüt pole ju mitte autori enese loodud, vaid sellisena käibinud ammu enne ja väljaspool tema kõige «müütilisemaid» tekste. Runnel on müüdi küll üles korjanud ja, nagu vahel paistab, sellele salamahti oma patendigi võtnud, kuid see ei tähenda veel, et kõik nood tekstid oleksid loetavad vaid kui tolle kõikehõlmava ja ebaisikulise müüdi isikupärased representatsioonid. Arvan, et tüüpiline runnellik tekst oleks kas niisama või isegi veel edukamalt loetav ka hoopis teistsuguses ajaloolises situatsioonis (sellise oletuse mis tahes tõestuskatse mõjuks paraku küll väga monstroosena), ja kui Runnel ongi raskesti tõlgitav, siis mitte ta regionalistliku sotsiaalse müüdi pärast, vaid ikka just regionaalse keeleainese tõttu. Tasub rõhutada, et Runneli suur mõjujoud ei tulene sugugi otseselt esindatava müüdi erakordsest elujõust (milles omakorda ei saa küll kahelda), vaid Runneli teksti võimest intensiivselt sekkuda sotsiaalsesse protsessi ja osaleda selles diskursusena.¹ Nii ei esindagi enam Runnel müüti,

¹ Viimase all tuleb mõista eelkõige keelilise mõtlemise toimet tegelikkusele. Vt nt Michel Foucault. *The Archaeology of Knowledge*. London and New York, Tavistock, 1974, lk 49: «Ülesandeks pole — mitte enam — käsitleda diskursusi kui märkide rühmi (rühmi tähistavatest elementidest, mis viitavad sisudele või representatsioonidele), vaid kui praktikaid, mis süstemaatiliselt vormivad objekte, millest nad räägivad. Muidugi, diskursused koosnevad märkidest; kuid see, mis nad teevad, on midagi enam kui märkide kasutamine tähistamiseks asju. Just see midagi enam ei luba neid taandada keelele (*langue*) ja kõnele.»

vaid ümberpöörduvalt: müüt esindab Runnelit. Keeleline sündmus saab sotsiaalseks sündmuseks ja teksti topeltoorienteeritus neile mõlemale võimendub maksimaalselt.

Võime niisiis öelda, et Runnel nihästi konstrueerib kui dekonstrueerib müüti. Sest sotsiaalse müüdi väljaviimine ülevast ideaalset keskkonnast, selle muutmine tegelikuks jõuks hävitab, «sööb» müüti; mille tulemuseks on lõpuks paratamatult, et ka Runneli luuletusi hakatakse lugema teistmoodi, pika-peale üha vähem ja vähem müütiliselt. Igatahes ei ole müüt Runnelil mingi ainuline, vääramatu *logos*, ja mitte kuidagi ei ole võimalik ette näha selliste luuletuste kõiki tulevasi lugemisvõimalusi.

Jah, Runneli tekst pole müüdi topis. Kuid siiski tajume, et runnellikus luuletuses sageli on midagi väga üldist, universaalset — et kogu luuletus esimesest sõnast viimaseni on lakooniline ja puhas, ebaisikuline üldistus. Ega selline üldistus saa ju ometi olla postmodernne? Peaks ju postmodernne kirjandus tegelema rõhutatult isiklike, autori-lähedaste elamustega, küündides kuni keelekasutuse ülima idiolektilisuseni. Runnelil aga on ka stiil niisama üldistatud, puhastatud ja välja töödeldud; tundub ent, et postmodernismi seisukohalt ei tohiks kirjanikut üldse olla stiili, või kui, siis ainult «halb stiil».

Kas jookseb mu tõestus siis rappa? — Kuid ega ma kavatsenudki Runnelit esitleda sulaselge postmodernistina. Pealegi pole postmodernism mingi kindlate tunnuste, normide kogum; postmodernism ei taotle kehtestada kaanonit, järjekindlat meetodit. Üldse ei ole ta mingi seestpoolt, alglatetest vaadeldav ja suunatav liikumine, vaid üksnes väljaspoolt, distantsi pealt märgatav ja kirjeldatav praktika. Ei saaks öelda, et «Runnel, olemata järjekindel modernist, eksib ometi ka mitmete postmodernismi printsiipide vastu».

Ning mis puutub üldistustesse: need pole ju kunagi midagi tekstitagust, vaid ikka lugejapoolselt konstrueeritud, abivahendid teksti kui tundmatu suuruse assimileerimiseks. «Sümmeetria ja süsteemide konstrueerimine johtuvad strateegilisest intentsioonist, ilma et neil üldse oleks mingit ontoloogilist iseloomu...»¹ Et Runnel seesugustele «strateegilistele intentsioonidele» tekstipoolselt mingeid takistusi ei tee, vaid seda mõnede lihtsate, elementaarsete luulekeele vahenditega koguni soodustab, siis pole ka imeks panna, et tema luuletusi sageli tajutakse nii korrapäraste, tasakaalustatute ja täiuslikkudena. Kuivõrd oluline on tegelikult lugejapoolne surve nende üldistuste vormimisel,

¹ Wolfgang Iser. *The Act of Reading*. Baltimore and London, 1978, lk 15.

tuleb ilmsiks eriti selgelt pikema tekstide-ahela puhul — «Punaste õhtute purpuri» lõputükkel «Ilus maa» on selle kohta kahtlemata suurepärase näide. Tegemist on ju õieti väga lõdvalt seotud, hapra tekstifragmentide jadaga, mis üksteist vaid nõrgalt temaatiliselt toetavad; lisaks raskendab mõistmist iga fragmendi lõpus järjepanu korduv, suurivaevu intoneeritav tautoloogiline² paratekst: «Ilus, ilus, ilus on maa, / ilus on maa mida / armastan.» Viimast võiks igakord muidugi püüda lugeda ka luuletuse osana, kuid seda takistab rütmi erinevus (luuletused on silbilis-rõhulised), pealegi ei ole tal ühegi eelneva luuletetkstiga kindlat loogiliselt tuletatavat seost. Miks on «Ilus maa» aga ikkagi nii mõjuvõimas? Osalt kindlasti just tänu oma katkendlikkusele; kuid seda kõike ei suudaks lugeja sulatada sümboliseks teravikuks, kui tema tasakaalule püüdlevaid lugemisstrateegiaid ei toetaks tugev rahvuslik müüt. Igatahes vähegi teistsuguse kultuuritaustaga lugeja ei oskaks enam kuidagi kätte leida kõiki pingevälju, mida tunneb teksti kohal hõljuvat kohalik lugeja, ja küllalt tõenäoliselt ei suudaks ta teost üldse tajuda kuigi ühtsena (ehkki ses osas midagi ette ennustada on riskantne ja õigupoolest asjatu).

Oskussõna kasutades võime öelda, et «Ilus maa» on äärmuslikult üledetermineeritud tekst. Seda on ilukirjanduslik tekst küll sageli, kuid ikkagi võib antud juhul just selles näha põhjust, miks ta on sotsiaalselt nii produktiivne.

Kui üldse ongi nii väga oluline «näha põhjust». Runnelil igatahes on ka hoopis seesuguseid tekste:

*Mannakreem ja õllevaht,
mina armastan neid kaht!*

(«Punaste õhtute purpur», lk 63)

Või:

ÕRN, ARMAS, ÕRN,

õrn, õrn, armas,

õrn, armas, õrn, õrn,

õrn, uhke, armas, armas.

Õrn, armas, õrn,

õrn, uhke, armas,

õrn, uhke, uhke, õrn,

õrn, uhke, õrn, armas. . . .

(«Punaste õhtute purpur», lk 80)

² Tolle sõna pärast, muide, ei maksa kohkuda. «Tautoloogia on lihtsalt mees, kes suitsetab Camel-sigaretti, seljas kaamelivillane mantel» (G. C. Infante). Märkama peaks aga interpreteerijapoolset võltsingut samas lauses: «õieti väga lõdvalt seotud» on ju kahtlemata lihtsalt vastand-suunalise, teksti ühtsust lammutava lugemisstrateegia sümptom, mitte aga Runneli teksti sisemine omadus.

Pelk põhjuse nägemine jääks siin ilmselt väheütlevalks. Mõlemaid (esimese puhul ta konteksti arvestades) võiks ju nimetada armastusluuletusteks — kuid see sõna krigiseb nagu noatera mu hammaste vahel. Peab järeldama, et siin kumbki luuletus tegelikult lakkab olemast lihtsalt kõneakt ja sekkub otseselt situatsiooni, kasvades üle žestiks, kehaliseks liikumiseks, saades n-õ puhtaks produktiivsuseks. Igal juhul, kumbagi luuletust ei saa kujutleda etteantuna teisiti kui ainult samaaegse žesti või kehaliikumisega koos (viimaste võimalikke variante on aga üpris hõlpus kohe kohapeal mõttes improviseerida). On metsrahvaste keeli, milles mõnesid tähendusi ei saagi esitada muidu, kui sõnalist väljendust vajaliku žestikulatsiooniga saates; ja nood Runneli luuletused on kirjutatud mõnes nendest keeltest.

Seesugune pürgimine vahetu kehalisuse, puhta produktiivse poole on küll omane üksnes postmodernsetele tekstidele ja on klassikale ning modernismile täiesti võõras (kui seal sellelaadsed segmendid esinevadki, on need iseseisvuseta ja allutatud teose abstrakte skeemile).

Võib muidugi pärida: kui kirjandustekstide vahetu kehalisuse määr neist endast juba sedavõrd võimsamaks paisub, kuhu jääb siis vana hea idealistlik Kunst? Vahest on hoopiski aeg hakata talle juba tasapisi kirsturaha koguma? — See järeldus ongi täiesti korrektne ja õige. Sadakond aastat tagasi jõudis mäletatavasti meieni teade Jumala surmast; nüüd peab siis hakkama mõõnma, et ka see äbarikuohtu poolvend on talle järele läinud. Eks hakka ju hale peale tulema! — Allakirjutanu, paraku, peab siiski nentima, et tema süda siinkohal suuremat ei heldi. Pigem rõõmustab ta, et langeb ära võimalus nendele luuletustele kohe «luule piiripealsuse» diagnoos panna, nõnda neist valutul ja odavalt vabanedes. Jah, matusekellade helises peab nad pigem tunnistama teatavateks murdekohtadeks, lõhedeks, perspektiivideks uude lõpmatuse.

Kui aga haledus ikkagi peale tuleb: võib end lohutada mõttega, et kirjanduse, esteetika tõenäone kadumine iseenesest veel sugugi ei tähenda, et peaks kaduma kirjutatud tekstide lugemise komme üldse. Vahe on õieti vaid selles, et neid siis enam ei loeta kui kirjandust (kaasa arvatud uusaegsed puhtkirjandusliku aadressaadiga tekstidki). Tekstile lähenemiseks kasutatavate kognitiivsete stiilide funktsioon teiseneb; võidakse lugeda ka täiesti fiktiivseid tekste, võidakse uskuda asju, mida pole olemas, ilma et see seepärast peaks tähendama «kirjandust». Lõpeb mania-kaalne «loomingulisuse», «isikupärase käe-

kirja» otsimine keskajal kirjapandust, rahvakunstist, kaljujoonistest jne. Minu meelest oleks see uusaja inimese tõeline emantsipatsioon kõige väsitavamatest rituaalidest — kuid selle kaugemaid eesmärke, nagu öeldud, oleks kuritegelik ennustada.

Naaskem aga Runneli juurde. Kohati näib ta olevat justkui vahendaja, vahemees muistsete konventsioonide ja võõra tuleviku vahel. Seepärast võiks ehk väljendada tunnet, mis mind käibivale eesti kirjanduse kogumile mõeldes sageli haarab: nimelt sagedast kahjutunnet, et mitte tänane juubilar ei ole meile kirjutanud «Kalevipoega». Tõsi, teatava moodsa kõõrdpilguga lugedes on ju ka Lau Luisa oopus kogu oma sõnastuse pillavas pentsikus püüdnud mõnus lugemine — aga ainult ajuti, ainult lõiguti. Miks ent ei võiks tema kõrval figureerida ka uusi konkureerivaid eepose? Mitte üksi seesuguse filoloogilise erialakirjanduse laadis, nagu Ridala ja Annisti omad, vaid midagi otseselt maarahvale, sõna kitsamas ja laiemas tähenduses. See peaks olema küllalt vabas vormis, mitte üleliia modernne, traditsioone ja pärimusi (mitte üksnes parodeerivalt) arvestav, kuid mitte ka neid fetišeeriv, mitte igi-igavest müüti kehtestada taotlev — just nii, nagu kirjutab Runnel. Lühidalt, see peaks olema eesti rahva postmodernistlik eepos — kui midagi niisugust suudetakse kujutleda. Arvan, et seesugune paradoksaalne fenomen võiks olla väga mõjujuline.

Sari postmodernseid hümne on eesti rahval «Ilusa maa» näol igatahes juba olemas.

Kui nüüd veel kord vastata eespool tekkinud küsimusele, vastaksin: kõik, mis Hando Runneli kirjutatus on aktuaalset ja ärritavat, viitab sellele, et ta põhiliselt on postmodernne maarahvalik luuletaja. Meil on küll luuletajaid, kellele toetudes postmodernismi-teooria ülesehitamine kulgeks vähemate vasturääkivustega (nagu Ene Mihkelson või Juhan Viiding), kuid peab arvestama, et Runneli puhul eriti tugev rõhk langeb regionaalsusele, ning sel on omad konsekventsid. Eesti postmodernism peab paratamatult tegema pingutusi teatavate positiivsete identiteedikujutelmade moodustamiseks, kuna see on kõige tõhusam vastutegevus riiklikult lantsseeritavate negatiivsete, skisoidsete pseudo-identiteetide kuhjumisele ühiskonnas. Rahvusliku identiteedikujutelmataotamine võib niisiis ikkagi olla sotsiaalselt emantsipatiivne tegevus — ja Runnelil, nagu järeldasime, on ta seda suurimal määral.

Runnel seega kahtlemata on luuletaja, kelle kirjutatu tagasimõju nii muutuvale keelele kui käimasolevale sotsiaalsele protsessile on võrdselt tugev ning seotud, kelle puhul teksti topeltorientatsioon võimendub maksimaalselt. Juubel pole Runneli puhul tegelikult kuigi oluline teetähis, sest tema luuletuste lugemist ilmselt jätkatakse endise aplusega, nagu poleks juubelit olnudki. Jõudu selleks kõigile!

TIIT MATSULEVIŠ

NELJA PÕLVKONNA PARANOIA. KUJUTELMAD JA REAALID NÕUKOGUDE SOTSIALISMIS.

Vanahiina mõistujutt kõneleb kunstnikust, kes maalinud kuninga õukonnas. Ühel päeval küsinud talt kuningas: mida on kõige raskem maalida? Koeri ja hobuseid, kostnud meister. Aga mida kõige kergem? Jumalaid ja vaimu, selgitanud kunstnik. Koeri ja hobuseid tunneb igaüks, nad on näha iga päev. Kui hästi ja õigesti nad maalitud on, seda võib taibata igamees. Jumalate ja vaimude kujud on aga teadmata, kuna keegi pole neid näinud. Sestap neid hõlpus maalida ongi.

Eelöelduga ei taha ma alaväärastada neid kümneid tuhandeid ausaid nõukogude teadlasi, nõiduse õpilasi, kes oma elu parimad aastad on pühendanud jumalate ja vaimude

maalimisele tõeluse pähe. Eks neilgi olnud pered toita ja eks ole nad meie näivliberaliseerunud pressis juba üksjagu nahutada saanud. Pealegi kätkeb määratlus «aus nõukogude teadlane» ise juba nii palju määratlematuid koomikavarjundeid, et seda tõsi-meeli analüüsida üritades jõuaksime paratamatult välja uute nõidusteni.

Ka pole mul kavas sihilikult tumestada glasnosti-fanaatikute eufooriat, mida tolle ilmingu senine ekstensioon on tekitanud. Ükski tee pole lõputu, iga tee lüheneb käes. Ma mõistaksin vaimustust, mis käib kaasas riigi leebe lubadusega sorida avalikult tema kaugemas ja lähimenevikus, kui sellest ei aimuks tollesama riigi meeleheitlikku

valmisolekut lämbuda pigem laipade lehas kui elavate pigistuses. Vehkides edaspidigi invariandi mõõka, lükates kilbile variandid. Glasnostil näikse olevat piksevarda otstarve: kuni riik pole ilmutanud — sotsiaalse kommunikatsiooni näivliberaliseerimisest hoolimata — arusaamist selle kommunikatsiooni radikaalse demokraatiseerimise vajaduses, jääb «arvamuste pluralism» liivakastimänguks. Mänguks, mis meenutab üht «Meelejahutaja» intermeediumi: kui teine ütleb jaa, siis pean mina tingimata ütleva ei. Aga selle juurde jõuame pisut hiljem.

Õieti teeb mulle muret see, et hoolimata nüüdseks juba 71 aastat ajas ja ruumis väldanud ummiktest, mida mööda me armas Eestigi on sunniviisi pidanud pea pool sajandit lonkama, näib ka üsna paljudel muidu arukatel inimestel piisavat veel küllalt entusiasmi, jätkamaks mängu samas koordinaatide süsteemis. Otsimaks hobuseid ja koeri mitte hobuste ja koerte, vaid jumalate ja vaimude juurest.

PERESTROIKA JA UUED NÕIDUSE ÕPILASED

Võib-olla selleks ajaks, mil käesolev lugu trükivalgust näeb, on kohalt lahti kangutatud Saul, Paulman ja Vaht, võib-olla — oh õnnel — on metropol oma kolooniale andnud loa elada võõndiajas, võib-olla on päevavalgele tiritud üht masti Vainode, Ristlaante ja Käode hännatuid tegusid, võib-olla . . . Ometi ei muuda see asjade olemust, ei aita meid üle kriisi tegelikest põhjustest, mille pähe senine perestroika-poliitika ikka vaid tagajärgi on pakkunud. Unistustele ei saa rajada normaalset, arenemisvõimelist riiki. Kujutelmadele rajatud riik muudab endasarnaseks ühiskonna; reaalsusel rajanevas riigis seab riik end ühiskonna järgi. «Riigikord peab olema läbipaistev rüü, mis tihedalt rahva ihu ligi liibub» (Georg Büchner). Enam kui seitse aastakümnet väldanud «sotsialistlik ülesehitustöö» on minu arust küll piisava selgusega tõestanud, et kui lagedale kohale kerkib kõigepealt kord, on tagajärjeks korralgedus. Järeldus, mis sellest johtub, kõlab klassikaliselt: saamaks jagu korralgedusest, tuleb jagu saada korrast. Aga kui nüüd tõsimeeli räägitakse mulle, et kõigi hädade juured olla unistuste (sotsialismi, kommunismi) deformatsioonis (stalinismis, stagnatsioonis), ei jää minulgi üle muud kui järeldada valusakeelset Orwelli appi võttes: «Ühtki vana unistust pole maha maetud. Majori ennustatud Loomade Vabariigisse /— — —/ usuti ikka veel. Ühel päeval jõuab see kätte; olugu mitte varsti, olugu mitte

ainsa praegu elava looma eluajal, kuid kätte jõuab see ometi.»

Ma ei tea, mis keeles ma pean rääkima, et selge oleks: Nõukogude riigi savijalguse põhjuseks pole mitte jalgade kuju, vaid savi, millest need jalad on valmistatud.

Muidugi ei taha sellest aru saada nõiduse õpilased, keda uue ajal on sigenenud üsna mitut liiki. Primitiivsemad neist vibutavad rusikat paksuvuntsilise Jossifi ja puhmas-kulmse Leonidi poole, pajatavad muhedalt lärmakast Nikitast ning on valmis laulma hosiannat neile, kes käivitasid perestroika. Nüüd olla hapnikukraan valla, saab välismaale ja nii edasi ja tõesti. Ideaaliks on: paneme omad mehed, õiged ja head mehed võimu juurde ning kõik saab korda. Perestroikarüüs avaldub siin vene ühiskondlikku mõtet sajandeid saatnud usk ühe isiku imetevessesse toimesse, igasuguse õigusteadvusliku mõtlemise puudumine. Reaalides on selle kajastuseks tõsiasi, et siiani pole N. Liidus ellu viidud elementaarset võimude jaotamise põhimõtet, mis on riigimasina struktuuri aluseks kõigis demokraatlikes riikides. See vaatepilt, millega meid on aastakümneid harjutatud, võib Lääne inimesele õige kentsakas tunduda: valitsuses istuvad samad mehed kes parlamendiski. Demokraatliku ühiskonna inimene on ennekõike legitimist, kes kaitseb seaduse prioriteeti üksiku tahte ees, inimeste võrdsust seaduse ees. Totalitaarse ühiskonna inimene on valdavalt personalist, kellele on jäetud lootus, et iga uue autoriteedi poolt viljeldav seadusetus teda ei taba. Kui esimese aateks on head seadused, siis teisele annab tuge usk heasse juhti. (Mõistagi on selline vastandus lihtsustatud ja «Lääne demokraatliki» omad hädad — valimiste muutumine *show*'ks, asja välise külje väärtustamine, paratamatult piiratud võimalused kõiki relevantseid huvigruppe rahuldavate seaduste väljatöötamiseks, võimetus päriselt tõkestada sohki ja korrupsiooni. Poliitika on loom poolest selline inimtegevuse vald, kus kõigile meelepärast tulemust saavutada käib ka suurimale geeniuusele üle jõu — vastasel korral poleks see enam poliitika, vaid päästearmee. Poliitikas tehakse alati kellelegi liiga. Küsimus on selles, kui kultuuriselt seda teha kse, st küsimus on poliitilises kultuuris. Ja siinkohal tõdegem *sine ira et studio*: parlamentaarsest demokraatiast kõrgemat poliitilise kultuuri saavutust inimkonnal seni välja pakkuda pole.)

Elkirjeldatud dihotoomiast on kavalam seltskond nõiduse õpilasi aru saanud ja niiviisi räägivadki nad konstitutsioonist ja õigusriigist, demokraatiastki. Seejuures mitte niisama, vaid epiteetidega: sotsialistlik

õigusriik, sotsialistlik demokraatia. Mis asi see on, teab ehk jumal taevas. Maa peal peaksid asjad selgemad olema: nõukogude konstitutsiooni saab tõsiselt võtta küll poliitilise ja ideoloogilise, mitte aga juriidilise dokumendina. Üheski teises põhi-seaduses pole inimesele antud nii palju õigusi, paraku on need õigused tegelikult elus reaalse katteta. Epiteet «sotsialistlik» ei pane enam ammu rinda uhkusest kummi ajama, elureaale vähegi selgemapilguliselt vaatav inimene saab seda parimal juhul käsitada *cum grano salis* (proovige tõlkida inglise keelde «sotsialistliku töö kangelane» — eks kõla ju naljakalt!).

Sotsialistlik demokraatia? Kuum jää? Ei, demokraatia pole kodanlik või sotsialistlik, ta kas on olemas või teda pole olemas.

Sotsialistlik õigusriik? «Vobla vaarika-moosiga». Selgeks teha, et ühe partei dikta-tuuri tingimuses on võimalik õigusriik, kuu-lub nagu rohkem hüpnosi valda või siis paranoikute pärusmaale.

Sotsialismi täiustamine? Kõige täiuslik-kum kuju on sel sotsialismil juba olnud — Stalini ajal.

Stalin olla ära rikkunud kõik selle hea, mis Lenin lõi? Aga sunnitöölaagrite süsteem, mis sai täishoo sisse juba 1918ndal? Sõjaline vägivald äärealade alistamiseks (sh ka agressioon Baltikumi 1918—19)? Ühe partei dikta-tuuri kehtestamine (1918)? Toorele jõule rajanev sõjakäik kiriku vastu (1922)? Vägivald ja omavoli kodanike kallal (tšekaa)? Arveteõiendused Tambovi (1920—21) ja Siberi (1921) talupoegade-ga? Põhjus, miks Poola, Soome, Moldaavia ja Balti riigid pärast Oktoobrirevolutsiooni hiidimpeeriumiga ühendamata jäid, ei lähtu-nud Nõukogude Venemaa erilisest rahu-armastusest, vaid asjaolust, et Punaarmee ei jätkunud selleks lihtsalt jõudu. Mis suurel juhul ja õpetajal toona tegemata jäi, sellega tuli kõigi rahvaste sõber suuremas osas hiljem toime. Üks rahvas siiski pääses. Mida see pääsemine tegelikult tähendas, eks seda või need, kel PALblokk sees, nüüd ka värviliselt vaadata, Lasnamäe karp-majas iseäranis.

Kui 1921. aastal puhkes Kroonlinna üles-tõus, väitis Lenin selle olevat ohtlikuma kui Judenitši, Koltšaki ja Denikini sõja-käigud kokku. Mõistagi tegi bolševikele mee-lehärmi, et üles tõusid Kroonlinna madru-sed, revolutsiooni au ja uhkus; sootuks olulisem ja ohtlikum dikta-tuuri riigi jaoks oli aga ülestõusnute poliitiline loosung: nõukogud ilma bolševiketa!

Ja nüüd kirjutab üks nimekas nõiduse

õpilane Moskvast: oleks Iljits ometi veel aastakest viis elanud, siisap oleks meil kõik teistil! Teine, läti nimega, on usinasti aja-loodokumente uurinud ja väidab tõsimeeli: hädade põhjus on see, et riigis sattusid järk-järgult võimuhoobade ligi... menševist-likud tegelased! Meie mehed ei jää kaaluku-selt alla: olevat «poliitiliselt arukas ja vastu-tustundlik», kui me ei mõtleks Eestist väljaspool sotsialismi ja N. Liitu. Kõige selle juures aga tuleks võidelda isemajandamise ja suveräänse kultuuri- ja hariduspoliitika eest, tagatipuks veel «õigusriigi» eest. Poliiti-lise allaheitlikkuse ja radikalismi sümbioos, püüe ühitada ühitamatut — see on libe-raalide põhihüda, kandku nad siis pun-nast, rohelist või valget särki. Arusaama-tuks jääb ainult, mismoodi on võimalik tagada Eestimaa täieliku majanduseseis-vust ilma täieliku omariikluseta ja ise-seisva diplomaatiata, ühiskonna dünaamilist arengut seda pärssivate, paigalseisu repro-dutseerivate hoobade (üheparteisüsteem *pro* parlamentarism, plaanimajandus *pro* turu-majandus, inimese kohandamine *pro* riigi kohandamine) kaotamiseta. «Ilma parteideta ei ole arenemist, ilma eraldumiseta ei ole progressi,» väitis Marx 1842. aastal. Tundub küll paradoksaalne, ent ometi tõsi: need, kes praegu kõige valjuhääsemalt prokla-meerivad «realismi» poliitikat, on ise kõige enam kujutelmade, nõiduse õpetuse kütkes.

HOMO SOVETICUS JA CONDITIO HUMANA

Senine sotsialistlik ülesehitustöö N. Liidus on olnud klassikaline näide ajaloolise triaadi — propagandistid, juhid ja aidamehed — realiseerumisest kõige markantsemal kujul. Piltlikult kujutatuna võiks see triaad välja näha nii: propagandistid (revolutsiooni ideoloogid) külvavad, künnavad ja tunnevad rõõmu rukki õitsemisest; tuleb juhtide aeg — nemad teavad, kuidas seda vilja koristada; viimaks ilmuvad areenile aidamehed, kes vilja salve panevad ja selle jagamise järele valvavad. Lenin, Stalin ja Brežnev on üsna tabavad märksõnad tolle triaadi iseloomusta-miseks. Vaene Hruštšov ei taibanud kahjaks, et koos Staliniga loojus hiidimpeeriumis juhtide aeg, ta ei mõistnud, et juhtidest väsinud süsteem igatses aidameest, kes pidi süsteemi viima tema loogilise lõpuni, õige-mini: lõpetatuseni. Hruštšov püüdis etendada propagandisti ja juhti ühekorraga ja tal ei tulnud sellest midagi välja. Tema suurim teene aga seisneb selles, et just tema heitlikul ajal pidurdus ajalooliselt uue inimliigi — *Homo soveticuse* — väljakujunemine. Pidur-dus, et seda suurema hooga edasi minna Brežnevi ajal.

Kummatigi pole tolle *Homo soveticuse* evolutsiooni võrdkujuks (nagu ehk mõnele tunduda võib) kandilise lõuaga sonimütsis noormees ja selgepilguline täpilis rätikuga rinnakas neiu, keda plakatitel kujutatakse tavaliselt tornkraana või kõrgepingemasti taustal. Ei, selleks on hoopis Pavlik Morozovi kõhetu kuju, totalitaarse ideoloogia sümbolpoiss. Morozovid andsid üles vanaisad — vanaisad said otsa. Morozovid ütlesid lahti isadest — isad said otsa. Morozovid hakkasid nuuskima omasuguste järele — aga oma-sugused, näe, otsa enam ei saanudki, vaid hakkasid sigitama uusi endasarnaseid. Täna-seks on ring täis saanud. Kõige uuemad Morozovid on ludrid. Ja kui mõni ägedam neist tahakski sõjakirvest vibutada, ei tea ta enam, mis suunas seda teha: tulevikku ei ole, minevikust aga vaatavad vastu needsamad Morozovid. Võrattu vabahärra von Weizsäcker on selle asja teaduskeeles sõnastanud nõnda: «Kuni ei toimu katastroofilisi muutusi, ei hävi ökoloogilist niissi astuv liik mitte seetõttu, et ta seda niissi piisavalt ei täida, vaid mõne teise liigi tõttu, kes sellesse niissi paremini sobib.» Kuid kes sobiks Morozovi niissi — sotsialistlikku niissi! — veel paremini kui mitte Morozov ise? Ühe paradigma saab troonilt tõugata vaid teine paradigma, *Homo soveticuse* saab välja vahetada vaid *Homo civilis*. Iseküsimus, kust võtta sellist *Homo civilist*, kes oleks nõus rõõmuga *Homo soveticusele* kohandatud niissi pugema. Või ootame katastroofi ära?

Nõiduse õpetuse üheks olulisemaks dogmaks (kõrvuti sellistega nagu «Kõik inimesed on võrdsed» või «Inimene ise juhib!» või «Igast kõõgitiidrukust võib sada riigijuht») on kujutelm ajaloo seaduspärasusest ja pidurdamatust progressist: feodalism on parem kui orjanduslik kord, kapitalism parem kui feodalism, ja muidugi — sotsialism, kommunismi esimene etapp, on kõrgem ning etem kui ükski kapitalism. Sellest kujutelmast kubisevad õpikud, see kujutelm ahistab siiani oma paranoilise teaduskujutusega tervete põlvkondade teadvust ja maailmapilti, pakkudes õigustust mis tahes inimsusevastastele tegudele. Tunnetusteooriast laenatud ja inimpraktikale mehaaniliselt ülekantud tees «Vabadus on tunnetatud paratamatus» korreleerub dogmaks muudetuna imehästi taolise «progressiõpetusega».

Humanistliku ajalookäsituse juhtmõtte on sootuks pretensioonitum: *dignitas conditionis humanae*. Kui sel taustal heita kas või põgupilg Eesti lähiminevikku, asetuvad akt-sendid tunduvalt ümber. Progressiõpetus kuulutab õnne ja õitsengut sotsialistliku suurriigi vennalikus peres, sellal kui *conditio humana* üsna väljakannatamatuks on muut-

nud. Esimene räägib rahvaste sõprusest, teine seevastu tuletab meelde, et 1925. aastal võttis Eesti Vabariik vastu rahvaste kultuuriautonomia seaduse, mida isegi Eesti riigi peale tigidad baltisakslased teistele Euroopa riikidele eeskujuks seadsid ja millesarnaseni «rahvaste õnne riigis» tänapäevani jõutud pole. Esimene pajatab aina rahvalikumaks ja tõepärasemaks muutuvast pressist meie ajastu mõistuse, au ja südame-tunnistuse taktikepi all, teine aga viib mõttet sellele, et 1923. aastal hakkas Eestis kehtima demokraatlik trükiseadus, mis sellisena püsis kümmekond aastat ja milletaolist N. Liidu ajakirjanik ja kirjastaja ei oska praegu uneski näha (jätkem siinkohal kõrvale tõsiasi, et ega demokraatlik trükiseadus meie süsteemi sobiks; ta oleks seal võõrkeha ja meenu-taks herneste pildumist vastu müüri. Paradoksaalne, aga taas iseloomulik: meie süsteemis tuleb seadusetus ajakirjandusele praegu rohkem kasuks kui seaduslikkus!).

Sihilikult pärsitud suhtlemisvõimalused, liiduvabariigid teoorjuse kammitsas, majandid toodangut alla omahinna «müümas», inimesed riigile obrokrit andmas, tudengid kolhoosis teopäevi tegemas, lapsevanemad laste-aedu ja koole remontimas — see kõik on ju tegelikult feodalism, mida miskipärast arenenud sotsialismiks nimetatakse. *Homo soveticus* on riigi pärisori. Riik ei ole tema oma, tema ise on riigi oma. Parimal juhul lubab riik vaid representeerida seda, mis inimesele endale ei kuulu. *Homo civilis* seevastu on kodanik. Tema representeerib seda, mida ta produtseerib. Siit jällegi paradoksaalne järeldus, mis nõiduse õpilastele mõistagi ei meeldi: *homo socialis* saab välja kasvada ainult *homo civilisest*, ei iial aga *homo soveticusest*.

Segadust võib tekitada tõsiasi, et nii demokraatlike kui ka totalitaarsete riikide põhiseadustes on formuleeritud ühed ja samad põhilised inimõigused. Ent süngi tasub asja (seaduse sõnastust) veidi lähemalt uurida ning kohe ilmneb olemuslik erinevus: demokraatlikes riikides on inimõiguste subjektiks inimene ise, inimõigused lähtuvad inimeseksolemise faktist; totalitaarsed riigid lähtuvad teesist, mille järgi inimõiguste allikas ning garant asub väljaspool inimest, inimene on oma õiguste objekt. Konflikt, mis johtub inimolemuse ja ühiskonna põhimõtteliselt erinevaist käsitustist, on Ida ja Lääne vahelise aatevõitluse peamine toitepind: ühel pool arusaam riigist kui vabaduste allikast, teisel seisukoht, mille järgi riigi voli on piiratud inimese isikuvabadustega. «Vabadus — see on võimalus areneda» (Camus). Tõepoolest, miks

oleme unustanud, et suurem osa sellest, mida nimetatakse paratamatuseks, võib tege-likult olla vaid tunnetamata vabadus?

OMADA, ET OLLA

Küllap panid paljud tähele, millise vaevaga hääldus parteikonverentsil kõnelejatate suust moesõna «pluralism». Imestada pole siin midagi — kui ei ole nähtust, pole ka vajadust termini järele. Et aga nüüdseks too sõna pool-vägisi meie kõnepruuki glasnosti paarimeheks on sokutatud, väärivad mõlemad pisut lähe-mat vaatlust.

Olen tihti kuulnud, kuidas kergekäeliselt samastatakse mõistet «avalikkus» ja «ava-likustamine» (glasnost). Ometi on need kaks ise asja, mille eristamine pole üksnes terminoloogiline finess. Avalikkuseks me nimetame ühiskonnaelu seda valda, kus tekib ja kujuneb avalik arvamus. Seega on avalikkus mõiste, mis iseloo-mustab sotsiaalset organismi. Ava-likustamine seevastu tähistab institut-sionaalset tegevust, avalikustatus selle tege-vuse esialgselt resultaat, niisiis kuuluvad need mõisted sotsiaalse mehaanika valdkonda. Siit johtuv järeldus on praegu ühiskonnas toimuva mõistmiseks küllaltki oluline: ava-likustamine võib aset leida ka siis, kui ava-likkusel pole ühiskonnaelus määravat jõudu. Ja kuni avalikkus pole põhistunud ühis-konna toimealusena (mis oleks ju üks demokraatliku korralduse eeldusi), kuni meil puuduvad vastavad juriidilised ja sotsiaal-majanduslikud tagatised, manavad kõik roosapriillised jutud avalikustamise jõust mu meeltesse jõuluvana, kes küll avali kotist lahkesti pakke jagab, aga kelle puhul kunagi ei tea, millal ta jagamise võib lõpetada.

Et avalikkus saaks tõepoolest ühiskonna poliitiliseks organisatsioonipõhimikuks, on põhieeldusena tarvis demokratiseerida oman-dussuhted. Ennekõike tähendab see era- ja ühismajanduslike initsiatiivide vallandamist, mille juures riigil oleks kaitsja, mitte piiraja roll. Kuid kas sotsialistlik riik on ikka selleks valmis? «Kes on meie ühiskonnas nii tootmis-vahendite kui kommunikatsioonivahendite riikliku omandi puhul nende reaalne valdaja?» (Marju Lauristin). Vaba kaubaringlus eeldab tootjate mitmekesisust ja konkurentsi nende vahel, vaba ideede ja infoturg kom-munikatsioonivahendite demonopoliseerimist. Enne ei muutu siin ühiskonnas midagi, kuni inimene ei saa ausalt öelda: see ette-võtte on (ka) minu oma (jätame vahvli-küpsetajad ja erataksod kõrvale, sest need on ikka vaid ettevõtluse lapsekingad). Nii nagu riigitruudus ei tee veel kedagi selgelt nägijaks, ei suuda kõlavad sõnad pere-mehetundest asendada seda tunnet, mida

tekitab peremeheks olemine. On vaja šansse, garantiid tulevad ise. Alles siis, kui inimene muutub enda eest vastutavaks materiaalses sfääris, kui talle antakse võimalus enese-määramiseks majandava eraisikuna, kui temast tegelikus elus tõesti midagi sõltub, võib temalt oodata osavõtlikku suhtumist üldistesse asjadesse ja moraalselt käitumist ühiskonna suhtes. Alles siis, kui on taastatud privaatsfääri — mille purukstam-pimisega sotsialism aastakümneid on usinasti tegelnud — määrav roll ühiskonnaelus, alles siis saame rääkida avalikkuse väest (ja avalikustamise reaalsest tähendus-test), sellisest avalikkusest, mis suudab privaatsfääri ühiskondlikku mõju suunata ja jälgida.

Niisiis: me küll ei ole selleks, et omada; ent selleks et olla, tuleb omada. Rikkuse hävitamine ei kaota vaesust. Vägivald sünnitab vägivalda, vaesus aina uut vaesust ja tigidust. «Arvamuste pluralism» jääb näivpluralismiks senikaua, kuni ta pole saanud endale reaalselt tagatist inimolemise pluraalsuse näol, kuni tema taga ei seisa reaalsed huvigrupid, kelle positsioon avalikkuses kattub vajadusega säilitada end privaatsfääris.

Moodsa riigi põhilemmaks on vastuolu vabaduse ja võrdsuse vahel, šansside ja garantiide vahel. Asjata ei valinud Couden-hove-Kalergi oma tuntud raamatu motoks vaimuka Goethe aforismi: «Seaduseandjad ja revolutsionäärid, kes korraga lubavad ühesarnasust ja vabadust, on fantastid või šarlataansid.» Me ei tea, mis on olnud mõttes erinevail sotsialismiehitajail, kas fantastika või šarlataansus. Küll aga on meil käega katsuda — eks tagajärg ütle midagi ka põhjuse kohta! — reaalne ehitis, suur püramiid, mis kaetud tihedate ja tugevate võrkudega: inimesed (ühiskond) on riigi haardes, riik omakorda valitseva ainupartei haardes, partei aga oma aparaadi haardes. Ei ole vabadust, selle asemel on eesõigused; ei ole võrdsust, selle asemel on võrdsustamine alamate kihtide tarvis. Siin on justkui kõik kõigi oma ja samas mitte kellegi oma. Siin on raske midagi põhimõtteliselt muuta, sest süsteem on geniaalselt lõplik. Seda süs-teemi saab küll natuke liberaliseerida, ei iial aga demokratiseerida. Demokraatia tähendaks ta hukku. Ta on tugev, kuid ta on tugev vägivald, ei vabaduses. Ta on arenguvõimetu, sest ta on determineeritud. Ta on nõrk, sest ta on tasakaalus; ta on efemeerne, sest ta on lõpetatud. Ta toodab iseennast.

Rem Blum kirjutab: «Kui traditsioonilisi, eelkõige ühiskondi võis nimetada s t a t i l i s e r e p r o d u k t i i v s u s e ühiskon-

dadeks, siis kodanlikku maailma, eriti nüüdisaegset industriaalühiskonda tuleb defineerida d ü n a a m i l i s e r e p r o d u k t i i v s u s e m õ i s t e g a . » Lisagem, et sotsialismimaailm, mis progressiõpetuse järgi peaks endast kujutama d ü n a a m i l i s t p r o d u k t i i v s u s t , o n o s a l e i n i m k o n n a s t v ä h e m a l t s e n i n i t ä h e n d a n u d t a g a s i l a n g e m i s t s t a a t l i s s e r e p r o d u k t i i v s u s s e . V ö r r e l d e s v a r a s e m a t e s a m a l a a d s e t e g a o n k ü l l m ä r g a t a ü h t o l u l i s t e r i n e v u s t : a r e n e m a t u s e t a a s t o o t m i n e k ä i b k a p i t a l i s m i v a s t a s e v ö i t l u s e t ä h e a l l n i n g s e l l e ü l e o l l a k s e u h k e d .

Üks sotsialismi suuremaid karuteeneid on olnud rahvaste t ö ö t a r b e h ä v i t a m i n e . T ö ö t a r v e o n a g a s e l l i n e n ä h t u s , m i l l e k ü l g e h a k k a m i n e o n v ä h e m a s t i k ü m m e k o r d a r a s k e m k u i t e m a m a h a p e s e m i n e . (P o l e

pääsenud ka eesti rahvas, kes on praeguseks hetkeks juba astumas töötarbata rahvaste vennalikkude perre.) Ent kui töötarve on kadunud, satub rahvas suletud ringi, mida Orwelli sulg kirjeldab nõnda: «Enne kui nad ei saa teadlikuks, ei tõuse nad mitte mingil juhul üles, ja kuni nad pole üles tõusnud, ei saa nad teadlikuks muutuda.»

Ei maksa unustada, et inimesed hakkavad riiki armastama kohe, kui riik neile selleks võimaluse annab. John Kenneth Galbraith on inimkonna hädad jaganud kahte liiki: ühed, mille all kannatab vähemus, ja teised, mille all kannatavad kõik peale vähemuse. Olgu Jumal mulle armuline, aga sotsialistlik riik on näidanud oma ilmselget kuuluvust viimast liiki hädade hulka.

KÜLLO ARJAKAS

EESTI VABARIIGI VÄLISPOLIITIKA 1939.

III

Nendel otsustavatel päevadel pidid Eesti sõjaväelased kõigeks valmis olema. Pealesunnitud konflikt võis lõppeda poliitilise lahendusega, võis aga viia ka sõjani. Mõlemal juhul pidid sõjaväelased täitma oma kohust. Laidoner andis rea operatiivseid ja administratiivseid korraldusi juhuks, kui algab sõda. Piiridel tugevdati vaatlust, täiendati sidesüsteemi. Sügisesele väliõppusel olnud üksused viidi tagasi oma alalistesse asupaikadesse. Sõjaväeüksused pidid olema valmis vajaduse korral tegevusse astuma. Valmistuti ootamatuks mobilisatsiooniks. Väekoondised andsid pidevalt edasi raporteid ettevalmistustööde käigust ja need kanti ette Laidonerile igapäevastel nõupidamistel. Tõhustati sisemist valvelolekut, et ära hoida vastase agentide või langevarjurite tegevust. Seejuures hoiduti pingsalt sammudest, mis võinuksid idanaabrit lausa ärritada. Nii saadeti 26. septembril staabist jällegi korraldus väeosadele, et «juhuslikkudele välismaa lennukitele ei tohi tuld avada» (515—1—828, 25). Pinge tõusis haripunkti 27. septembril. Delegatsioon sõitis Moskvasse jätkama läbirääkimisi, tulemuste osas võis karta halvimat. Ülemjuhataja andis häire kõikides staapides ning asutustes, mis olid seotud kattekava teostamise või mobilisatsiooniga. Samal päeval andis Laidoner operatiivkäsud nr 1 mis ei jätnud kahtlust, et ollakse sõja lävel. Käsus öeldi: «Vabariigi sõdurid, allhvitserid ja ohvitserid / - - -. Meie oleme nõus N. Liidu nõudmistele

vastu tulema niivõrd, kui see ei puuduta Eesti Vabariigi iseseisvust ega sega meie siseasjadesse. Kui nüüd kokkulepet ei saavutata, siis teadke, et meie oleme teinud kõik mis võimalik, et vältida relvastatud konflikti. Kui nüüd puhkeb sõda, siis meie haarame relvad, et kaitsta Eesti iseseisvust ja eestlaste vabadust. Meie võitleme siis samas vaimus, nagu tegime seda Vabadussõja päevil.» Käsus juhiti erilist tähelepanu võitlusele vastase tankide ja ratsavägede vastu ning selle viimase punktiga määras ülemjuhataja oma asetäitjateks kindralleitnant Nikolai Reegi, kindralmajor Herbert Brede ja kindralmajor Johannes Orasmaa. Laidonerilt küsiti, miks on tema kolmandaks asetäitjaks Kaitseliidu kindral, kes aastaid tegevvaest kõrval olnud. Ülemjuhataja kommenteeris: «Sel ajal, kui kindralmajor Orasmaa käes on järjekord olla minu asetäitjaks, on vaenlane võib-olla juba Eesti enam-vähem okupeerinud, üle maa käib partisaanisõda sissetungijate vastu. Kes on siis kohasem Sõjavägede ülemjuhataja kohusetäitja, kui mitte Kaitseliidu ülem, . . . » (Luts, 96—98). Kindralleitnant Reek lendas operatiivkäsuga kohe rindeväeosade juurde ja tutvus lahinguvalmidusega. 27. septembril loeti operatiivkäsk vägedes ette ja meeslele sai selgeks, et seistakse sõja lävel. Pinge väeosades tõusis tippu, tajuti, et Eesti Vabariik on surmaohus, mõeldi kartusega ebaõnne sõja raskustele. Tegevusetu ootamine muutus närvepingutavaks, eriti lahinguval-

mis ja vaenlast ootavates kätteosades. Staapides käis töö nii päeval kui ööl: anti korraldusi, võeti vastu ettekandeid kohtadel, üksuste edastati vajalikku informatsiooni. Ilmnes ka närvilisust, peataolekut ja hirmu, tegevuses esines saamatust. Ülemjuhatajat informeeriti sellest ning ta öelnud, et sõja korral tulebki esimestel päevadel välja vahetada osa ametiisikuid nii sõjaväes kui riigi ja omavalitsuste asutustes. Juhtivatel kohtadel võivad olla ainult need, kes tahavad võidelda iseseisva Eesti eest ka lootusetuna näivas olukorras (Luts, 100). 28. septembri hommiku andis president Päts korralduse määramata ajaks edasi lükata Merekindluses õppustel olevate reservväelaste vabastamine (31—2—783, 2). Kindlus oli komplekteeritud sõjaaegse koosseisuni ning lahinguvalmis.

28. septembril palus Narva sõjaväeringkonna staabiülem kolonel Matsalo teatada, kas ei tuleks Narva jõe sillad õhkimiseks mineerida. Diviisiülem aga pidas tarvilikuks tuua üksustesse 4000 tankitõrjemüüri (515—1—822, 97). Samal hommikupoole saatis Laidoner telegrammi 1., 2. ja 3. diviisi ning õhukaitse ülematele ja merejõudude juhatajale: «Kui meie idanaaber peaks algama sõjalist tegevust meie vastu, siis diviisidel, Merejõududel ja Õhukaitsele tegutseda üldjoontes katekava «idavariandi» kohaselt, meelespidades, et kohe sõja algul võib katkeda mitmel pool side. Sellepärast nõuan, et diviisid ja Merejõud ning Õhukaitse side katkemise peale vaatamata tegutsesid julgelt oma algatusel üldiste, meil juba kõigil selgete ülesannete täitmisel — kaitsta oma maad, riiki ja rahvast igaüks omal rindel. Nõuan kõigilt julget algatust oma ülesannete täitmisel. Tuletan veel kord meelde, — meie sõda ei alga, aga kui vastane peaks sissetungima meie maa-alale, siis julgelt vastu, aga mobilisatsioon ja sõjategevuse algamine — siiski ainult minu «käsul» (515—1—822, 95).

Tekib küsimus: milline oli sõjajõudude vahetamine piiril. Eesti emigratsiooni autorid märgivad üksmeelselt, et vastavalt luure- ja vastuluureosakonna andmetele paiknesid septembri keskel Eesti Vabariigi piiride vahetus läheduses Nõukogude Liidul 160 000 meest maavägesid, 700 suurtükki, 600 tanki ja 600—650 lahingulennukit (Maasing, Eesti, 47; Tomingas, 483, Pekomäe, 228 jt). Eesti Vabariik võis nendele hordidele vastu panna kolm diviisi, kokku ca 15 000 meest; sõjatehnikast 200 suurtükki (koos Kaitseliiduga, enamik 1 maailmasõja aegsed), 3 soomusrongi, 5 tankitõrjepüssi, 14 miinipildujat, 48 tankitõrjekahurit, 15 õhutõrjekahurit. Sõjavägedel oli 16 tanki (neli «Mark V» ja

12 Renault' tüüpi, esimesed Inglise raske-tankid ja teised Prantsuse kergetankid, kõik I maailmasõja aegsed, seega lootusetult vananenud), 6 tanketti (Poola päritolu, moodsad), paarkümmend soomusautot, milledest pooled lahingukõlblikud. Välja võis panna 18 relvakandvat lennukit, lisaks paarkümmend luure-, side- ja õppeleennukit, mis relvi ei kandnud. Merel oli kaks allveelaeva, üks torpeedopaat, kaks suurtükilaeva, kaks miinipanijat, mõned traalerid ja abilaevad, lisaks Peipsi järvel veel paar väiksemat alust. Kaitseliit võis anda toetuseks erinevatel andmetel 42 000 kuni 60 000 meest. Põhjalikult oli ette valmistatud teede ja sildade purustamise kava, et takistada sissetungiva vaenlase liikumist. Selleks vajaminevad miinid asusid lähikonnas valmis kasutamiseks. Nagu märgitud, mobilisatsiooni septembri algupoolel ei teostatud. Selleks oleks kulunud kaks kuni viis päeva, ette oli planeeritud mobiliseeritud vägede liikumine öösel.

Riigi kaitseplaani lähtus katekava programmist, mis nägi ette kaitseväheduse tegevuse katepositioonidel (piiri läheduses), kuni mobiliseeritud väed kohale jõuavad. Laske- ja arvestati jätkuvat vähemalt üheksakuuks, selle aja jooksul pidi hangitama lisavarustust välismaalt või toodangut andma omamaine sõjatööstus. Tõsiselt muret tegi õhukaitse: ükski Eestimaa linn ega piirkond ei olnud täielikult õhurünnaku eest kaitstud.

Mitmete kaasaegsete mälestuste järgi näib, et armee võitlusmoraal oli kõrge. Suuremalt jaolt pooldasid sõdurid ja nooremad ohvitserid sõjalist vastupanu, vanemad ohvitserid ning kindralid kaldusid enam rahu poole. Muidugi esines nendegi hulgas vastakaid arvamusi. Mitmete mälestuste järgi olnud tippjuhtkonnast just kindralleitnant Reek selle poolt, et mitte järele anda. Vastupanu poolt olnud just Eesti-aegse sõjakooliga ohvitserid, vanemad, tsariaegse sõjalise haridusega ohvitserid kartsid Venemaad rohkem. Esimesel pilgul võib jääda mulje, et vabariigi valitsus ei hoolitsenud armee eest ega soetanud moodsaid relvi. 1930ndate keskel kulutati Eesti eelarvest siiski ca 20 protsenti riigikaitseks. 1939. a nähti ette sõjaliste kulutuste tõus 25,4 miljoni kroonini e 24,1 protsenti eelarve kuludest (Pvl 24. jaanuar 1939). Kuid Eesti kui väikeriik ei suutnud alanud pöörases võidurelvastuses enam kaasa lüüa. 1936. a oktoobris rääkis Riigikaitse Nõukogu istungil Laidoner relvastuse olukorrast: moodne tank maksab ca 150 000 kr. Kui osta 24 tanki koos laske- ja arvestati neile 6 miljonit krooni. 30 sõjalennukit lähevad maksma 9 miljonit krooni. Väga kallid on tankitõrje- ja õhutõrjerelvad (988—1—3, 40). 30ndate lõpul

tõusid hinnad veelgi — üks 37 mm suur-
tükk koos varustuskomplektiga maksis
140 000 krooni («Sõdur», Sõjavägede, 304).
1938. a müüdi vananenud relvastust His-
paaniasse (43 suurtükki, 20 lennukit jm),
kust saadi võrdlemisi head hinda. Uued tel-
limused anti põhiliselt Saksamaale ja Ing-
lismaale, vähem Soome, Belgiasse ja mujale.
Kätte saadi Saksamaalt moodsaid õhutorje-
suurtükke, Soomest kuulipildujaid ja Bel-
giast püstoleid. Kuid tähtsamad 1939. a
kavandatud relvatarned jäid enamuses rahul-
damata, sest olukorra teravnemise tõttu ei
tahtnud suurriigid enam moodsaid relvi
müüa. Nii jäid saamata 41 haubitsat ja 34
õhutorjesuurtükki, üle 20 sõjalennuki, sh
12 moodsat Inglise «Spitfire» tüüpi hävitus-
lennukit jm. Osade tellimuste eest oli isegi
tasutud.

Siiski oli 1939. a sügisel Eesti Vabariik
valmis võitluseks ja ette valmistunud oma
majandusliku kandejõu kohaselt ning mitte
halbemini kui teised lõunapoolsed vabariigid.
Vahemärkusena — mõne Nõukogude Liidu
ajaloolase veel hiljaegu ilmunud käsitluses
on toodud lausa fantastilisi andmeid Eesti
«militaristide» relvastumisest. Nii väidab A.
Tšugunov, et 1939. a ostis Eesti Saksamaalt
100 (!!!) tanki (Чугунов, 66). Kuigi armee
relvastuse moderniseerimine jäi lõpetamata,
ei maksa Eesti Vabariigi relvajõudude tuge-
vust alahinnata. Soome armee ei olnud mood-
sama relvastusega sugugi paremini varustatud
(Luts, 70). Poola, aga see oli Eesti mõistes ju-
ba suurriik, koges samuti raskusi moodsa
relvastuse soetamisel Teise maailmasõja eel.
Nii Soome kui Poola sattusid oma relvas-
tusega 1939. aastal sõjakeerisesse ja võitlesid.

Siiani arutletakse, kas Eesti Vabariigi
valitsus poleks pidanud 1939. a sügisel sõja
vastu võtma, kui kaua oleks Eesti sel juhul
vastu pidanud ning millised oleksid siis olnud
tagajärjed. Neid variante oli varemgi aruta-
tud. Riigikaitse Nõukogu koosolekul 1933. a
juunis leiti, et väga raskeks võib muutuda va-
bariigi olukord ootamatu rünnaku puhul.
Petseri rindel võib karta tankide ja moto-
riseeritud üksuste kiiret läbimurdu, kuna
Narva rindel saab soist maastikku ning jõge
veetõkkena kasutada kauem vastu panna.
Rannikule võib Nõukogude väejuhatusteha
dessante (988—1—2, 3—7). 1936. aastal
arvati Riigikaitse Nõukogus, et Eesti võib
mõne kuu vastu panna ning sõja korral
«ei tohi meil aga juttugi olla taganemisest,
vaid meie peame vastu panema riigi pii-
ridel» (988—1—3, 42). Kui Narva rindel
sai toetuda nii looduslikele tõketele kui ka
kaitseliinile, siis hoopis raskem olukord oli
lõunarindel, kus maastik lahtisem ja kaitse-
võõnd puudus. Eesti sõjaväe juhtkond lasi

piiriäärsed teed lõhkuda, et muuta maastik
raskelt forsseeritavaks. Äärmisel juhul võis
mõnda aega kaitsta Emajõe joont (ka 1944. a
tekkis Punaarmeele raskusi nii Narva jõe
kui Emajõe ületamiseks). Teoreetiliselt võis
kõige äärmuslikumal juhtumil korraldada
vastupanu Saare- ja Hiiumaal. Kolonel Luts
märgib, et 1939. a septembris lähtus Lai-
doner siiski kavast, mille järgi taandumisele
tuli meie vägedel suunduda Tallinna poole,
kus koos Merekindlusega tuli võidelda
lõpuni (Luts, 64). Saartel polnud kindlustusi
ja põhiliselt paiknesid seal ainult piirivalve
ja kaitseliidu formeeringud.

Muidugi kerkib küsimus, mis saanuks meie
rahvast, kui oleks alanud sõda ning eriti
kui see oleks veel pikale veninud. Nõukogude
Liit võinuks Eesti vastu välja panna tundu-
valt rohkem kui 160 000 meest. Oktoobris
1939 mainis Meretskov Selterile, et Leningra-
di sõjaväeringkonnas on 400 000 meest
(Selter, Eesti, 194). Siiski näib, et suurt
üle 300 000 mehe poleks saanud Eesti kal-
lale paisata. Küsimus polnud mitte Nõu-
kogude inimreservides, vaid Narva- ja eri
Irboska-tagustes kommunikatsioonides, st
viletsas maanteede ja raudteede võrgus, mis
poleks võimaldanud tõhusalt varustada hiig-
elsuurt väge. Teatavasti vajab pealetungija
edu saavutamiseks üldreeglina vähemalt
kolmekordset ülekaalu — 300 000 puna-
armeelase vastu suutnuks aga Eesti koondada
ligi 100 000 tugeva võitlusemoraaliga, hea
väljaõppega ning mis peamine — oma
isamaa eest heitluse astuvat meest. Vaenu-
vägede sellise suhte korral ei pruugi võit-
luste tulemused paari päevaga selguda.
Sõjategevuse kestus sõltunuks nähtavasti
oluliselt sellest, kas Nõukogude väed oleksid
suutnud kohe esimestel päevadel kindlusta-
tud liinidest läbi murda. Vahetult piiri
läheduses paiknesid kaks tuhat meest Narva
rindel ja 600 meest Petseri rindel (Mamers,
98). Kuid septembrikriisi algul hakkasid
täiendavad jõud kohe piiri poole liikuma.
Kas ja kuidas oleks õnnestunud teostada
mobilisatsioon olukorras, kus Nõukogude
õhujõududel oli piiramatu ülemvõim? Kuid
nii Talvesõja kui kogu Teise maailmasõja
kogemused näitasid, et ka ilma õhukaitseta
võib sõdida. Ilmselt nendest momentidest
oleks suuresti olenenud sõjategevuse kestus.
Võib oletada, et vastupanu kestnuks kuu—
kaks, seega siis 1939. a sügisel tulnuks n.-õ
«väike Talvesõda».

XI. 27. SEPTEMBER. KOLMAPÄEV.

Kolmapäeva varahommikul asus Eesti dele-
gatsioon teele. Moskvasse sõitsid välis-
minister Selter, saadik Rei, Riigivolikogu
esimees, silmapaiste jurist prof. Uluots ja

Riigivolikogu liige, samuti nimekas õigus-
teadlane prof. Piip, kellel oli diplomaadi
kogemusi ja keda tunti kõrgetasemelise
spetsialistina rahvusvahelise õiguse alal. Ju-
ristid sõitsid autoga Riiga, kus kell 10.30
kohtuti sealsel lennuväljal õhu teel saabunud
Selteri ja Reiga. Kell 11.45 startisid nad
Stockholm—Moskva reisilennukiga. Vahe-
maandumisel Velikije Lukis nähti Saksa
välisministri lennukit. Seegi tõttas Moskva
poole. Samal päeval teatas saadik Rebane
Läti välisministrile Eesti—NSV Liidu vahe-
korrast. Läti välisminister lubas informeerida
presidenti ja arvas, et NSV Liidu nõudmise
peale tuleb neilgi pakt sõlmida (957—14—
704, 349).

Eesti delegatsioon jõudis Moskvasse ja siir-
dus saatkonda. Sealt teatati oma tulekust
Molotovi sekretärile ja avaldati soovi alus-
tada läbirääkimisi järgmisel päeval, et dele-
gatsioon saaks reisivisimusest välja puhata.
Veidi hiljem helistati Kremlist tagasi —
Molotov palub läbirääkimistega alustada veel
samal õhtul kell 20.30. See ei olnud ju-
huslik kellaeg läbirääkimiste jätkamiseks.
Kell 20.30 ootas delegatsioon Kremlis vast-
uvõttu. Mõni minut hiljem kutsutigi nad
Molotovi kabinetti. Läbirääkimistest võtsid
osa kuus riigimeest: rahvakomissarid Molo-
tov ja Mikojan ning Eesti pool-
elt neljalikmeline delegatsioon.

Istuti laua taha, Molotovilt tulid esimesed
sõnad: «Hy что скажете?»

Selter: Eesti valitsus ja parlament on
kaalunud NSV Liidu nõudmisi ja on otsus-
tanud jätkata läbirääkimisi, tehes projekti
mõningaid muudatusi. Läbirääkimisi häirib
Eesti territoriaalõiguste rikkumine NSV Liidu
sõjalaevade ja sõjalennukite poolt.

Molotov: Mul pole mingeid andmeid ter-
ritoriaalõiguste rikkumiste kohta. Asja uuritakse
ja vastus antakse hiljem. Kahjuks on mul halb
uudis: asja sai valitsus sõnumi, et Narva lahe
piirkonnas on tundmatu allveelaeva poolt
uputatud Nõukogude aurik «Metallist». Luuga
lahes on nähtud tundmatute allveelaevade
periskoope. Need faktid on oluliselt muutnud
üldpilti ja Nõukogude valitsus ei saa enam
piirduda varem tehtud ettepanekutega (957—1—9, 24—25).

«METALLISTI» LUGU

27. septembril kell 20 (Eesti aja järgi kell 19)
hakkasid Nõukogude raadiosaatjad levitama
infot, et kell 18 (Eesti aja järgi kell 17)
olla uputatud Narva lahes Nõukogude kauba-
laev «Metallist». 19 meeskonnaliiget pääs-
tetud, viis aga jäänud kadunuks. Luuga lahes
nähtud juba 26. septembril allveelaevade
periskoope. 28. septembril sattunud rün-
naku alla kaubalaev «Pioneer», mis hoidunud

kõrvale torpeedode eest ja sõitnud ma-
dalikule. Päev hiljem see laev vabastati leet-
seljakult ning pukseeriti Kronlinna. TASSi
telegrammide järel avaldati kommentaare:
ilmselt on kusagil Eesti ranniku lähedal tund-
matute allveelaevade varjatud baas, küsimus
Nõukogude vete julgeolekust on saanud
eriti tähtsa kaalu. Raadios anti edasi kir-
jeldusi massimiitingutest tehastes ja vabri-
kutes, kus töölised ühel häälel nõudsid, et
Nõukogude Liidu huvides tuleb Balti merel
kiiresti luua kord ja tagada julgeolek.

Juhtum «Metallistiga» on võrdlemisi se-
gane. Nõukogude ajaloolased nendivad tõika,
et mingi tundmatu allveelaev torpedeeris
«Metallisti». Kõik. Samal ajal nähti laeva
hiljem Paldiskis (okupatsioonija andmed).

Arhiivianndmed võimaldavad sellele juhtu-
mile rohkem valgust heita. Merejõudude
staabi aruandest nähtub, et laev ilmus näht-
tavale 27. septembri hommikul kell 6 Toi-
la merepostist 13 miili NNW suunas ning
jäi ankrusse. Laev oli ilmselt ilma laadun-
gita, sest istus kõrgelt vees. Keskpäeval
tiirutasid laeva ümber kaks Nõukogude len-
nukit, kell 15 tulid kolm Nõukogude
Liidu «S» tüüpi miiniristlejat ning nendest
üks asus kaubalaeva poorti. Kell 18.40 (Eesti
aja järgi) kadusid kõik pimedusse. Kaldale
mingit plahvatust ei kuulud. Järgmisel päe-
val laeva näha ei olnud (495—11—36, 24).
Eesti luurelennuk oli kella 16—17.30 vahel
lennanud üle Narva lahe — peale kauba-
laeva ja selle juures olevate sõjalaevade mi-
dagi õhust ei nähtud (495—11—36, 67).
Narva laht on võrdlemisi madala veega, see-
tõttu õnnestus «Metallist» üles tõsta ning
1940. a suvel võis laev tõepoolest olla Pal-
diskis. Ent allveelaeva õhust ei märgatud.

Tähelepanu äratavad kellaajad: TASS
teatas, et laev uputati kell 18, st Eesti aja
järgi kell 17. Ometi vaatles Eesti piirivalve
sel ajal laeva. Sellele vasturääkivusele osutas
tähelepanu ka Eesti välisministeeriumi in-
formatsioon (957—17—7, 6). Kui aga laev
tõepoolest uputati pärast 18.40 (Moskva aja
järgi pärast 19.40), siis kust sai TASS sellise
kiirusega informatsiooni? Ainult juhul,
kui laev oleks andnud SOS-signaali. Eesti
jaamad aga SOS-signaali ei fikseerinud (957
—17—7, 6). Kas tuleb tõesti au anda TASSi
ülimalle operatiivsusele? Ja isegi kui laev
oleks uputatud kell 18 (17), tulnuks sel-
line oluline info pingerikkal ajal üllatavalt
kiiresti Nõukogude raadiosse. Väga olulised
on need kellaajad veel Eesti delegatsiooni
suhtes. Nad olid saatkonnast lahkunud enne
kella 20, et jõuda Kremlisse 20.30. Seega
pole imestada, miks Molotov just samal
õhtul tahtis jätkata. Nii sai ta välja tuua
ootamatu trumbi.

1941. a sügisel langes Karjalas vangi Nõukogude mereväehvitser ning 1943. a hüppas allveelaevalt III—303 merre ning tuli üle üks allohvitser. Mõlemad väitsid, et nad viibisid «Metallisti» juures tema viimastel tundidel. Laeva pidi põhja laskma III—303, kuid väljalastud kaks torpeedot kas ei lõhkenud või läksid mööda. Operatsiooni viis lõpule torpedopaat «Tutša» (piirivalve ettekandes «S» tüüpi miiniristleja), mis rammis «Metallisti» põhja. Operatsiooni taga olnud Leningradi parteisekretär, meilgi hästi tuntud Andrei Ždanov (Ekman, 187—188).

Meri uhtus Nõukogude laevalt randa 13 päästevööd, 6 päästerõngast, päästepaadi, tühja raudvaadi, toiduainete kasti, elektrilülitustahvli ja NSV Liidu lipu. 1940. a veebruaris palus Eesti välisministeerium vastust, kas NSV Liidu saatkond tahab neid esemeid tagasi, tasudes pääste- ja hoidmiskulude eest 55 krooni. Pika ootamise järel ja peale meeldetuletust saadigi 23. mail vastus, et NSV Liidu saatkond pole nendest esemetest huvitatud (957—14—816, 142—144). Ju oli suurem tükk juba sihikule võetud.

See versioon haakub teatud määral Toila piirivalveposti ettekandega, sest nemad ei kuulnud plahvatust. Kuna «Metallist» peagi välja tõsteti, siis ainsaks veaks tuleb pidada teatud segadust kellaegadega. Ülaltoodud sunnib pidama «Metallisti» juhtumit tolle-aegse Nõukogude valitsuse jultunud provokatsiooniks suveräänsele Eesti Vabariigile veelgi suurema surve avaldamiseks. Näib, et «Metallisti» juhtum asetub ajaloos ühte ritta Gleiwitzi (Gliwice) raadiojaamaga (sakslased ise ründasid oma raadiojaama, et saada ettekäänat Poolale kallaletungiks), Freiburgiga (sakslased pommitasid õhust oma linna, et saada ettekäänat Hollandi ja Belgia ründamiseks) või Mainila kahurilaskudega (NSV Liidu suurtükkidest tulistati omi positsioone, et saada ettekäänat Soome hirmutamiseks või ründamiseks). Viimase aktsiooni taga olnud sama Ždanov ja Leningradi sõjaväeringkonna ülem Meretskov, operatsiooni aga viinud läbi sõjaväeringkonna vastuluure ülem polkovnik Tihhomirov. Kas samad mehed olid ka «Metallisti» loo taga?

27. SEPTEMBER. KOLMAPÄEV (jätk)

Molotov (jätkab): Nõukogude valitsus esitab täienduse — Eesti *andku* Nõukogude Liidule õiguse pidada sõja lõpuni Eestis 35 000 meest, et takistada NSV Liidu ja Eesti kiskumist sõtta ja et kaitsta Eesti sisemist korda.

Selter: See on uus ettepanek, ilma valitsusega nõu pidamata võib öelda, et see on Eestile vastuvõetamatu. Nii silult kui vormilt

tähendab see okupatsiooni. Me peame läbirääkimistel kinni pidama kokkulepitud piiridest.

Molotov: Kui eelmisel korral oleksime jätkanud, oleksime kokkuleppele jõudnud. Teie aga viivitasite. Nüüd on sündmused toonud uued probleemid.

Uluots: Uutel alustel on raske läbirääkimisi jätkata.

Kuna jõuti surnud punkti, siis kutsus Molotov läbirääkimistest osa võtma veel ühe mehe: sm Stalin, tule aita venda Eesti härrasid meie ettepaneku vajaduses. Stalin ilmus mõne minutiga, toimus vastastikune esitlemine. Piibu kohta märkis Stalin — ka opositsioon on Moskvasse tulnud. Kas Stalin oli lasknud endale sedavõrd täpselt olukorra selgeks teha, et võis kohe kommenteerida — olete üksmeelselt Moskvasse tulnud, nii valitsusringkonnad kui opositsioon? Vaevalt tundis Stalin sedavõrd hästi Eesti sisepoliitilist kliimat, et teada Piibu kuulumist opositsiooni ridadesse.

Selter kordab vastuväiteid ja lisab juurde, et «Metallist» uputati Soome lahes, mitte aga Eesti territoriaalvetes, liiatigi sõitis põgenenud allveelaev teisele poole ning lasi eesti meremehed Gotlandi lähedale välja. Nõukogude uus ettepanek on sisuliselt Eesti okupeerimine.

Molotov: Ilmselt on Soome lahes paik, kus võraid allveelaevu varustatakse, võib-olla on need kolmanda riigi allveelaevad, näiteks Inglismaa omad. Eesti ei suuda oma julgeolekut kindlustada. Kui Eestis on Nõukogude vägi, siis keegi ei riskiks ette võtta selliseid kallaletunge.

Stalin: Meie uus ettepanek pole karistus, usume, et valitsus pole allveelaeva põgenemises süüdi. Kuid Eestis pesitsevad rahvusvahelised jõud, kes tegelevad selliste asjadega. Teil on kindral Laidoner, kes vihkab meid, kuid on hea kindral, tark inimene, kellel on suur mõju. Tulevad tülid ja diversioonid. Nende ärahoidmiseks on vaja Eestisse paigutada tugev Punaarmee üksus.

Selter: Ei saa nõustuda oletusega, et Eestis on nii mõjukad rahvusvahelised jõud.

Piip: Rahvas on nõus paktiga ja pole karta diversioone.

Stalin: Punaarmee viimine Eestisse on tingimata vajalik. Muidu ei või õhu- ja mereväebaasid end tunda kindlalt. Ilma selleta pole lepingu sõlmimine võimalik ja me peaksime otsima teisi teid NSV Liidu julgeoleku kindlustamiseks. Sõja mõõdamisel toome need väed tagasi.

Selter: Kõnelda võib baaside garnisonidest ja nende suuruse fikseerimisest käimasoleva sõja ajaks.

Stalin: Oleme nõus tegema parandusi vastavalt teie ettepanekutele.

Selter: 35 000 on liialt suur baaside kaitseks.

Stalin: Arvu vähendada ei saa. Eestil enesel võib olla 150 000 meest.

Selter: Isegi Vabadussõja ajal polnud meil 150 000 meest.

Stalin: Te olete ju mobiliseerunud meie vastu.

Selter ja Rei vaidlesid sellele vastu ning Stalin vähendas arvu 25 000 meheni. Eesti delegatsioon lubas astuda ühendusse oma maa valitsusega. Koosolek lõppes kell 22. Eesti delegatsioon läks tagasi saatkonda (957—1—9, 25—31). Saatkonnas otsustati uue ettepaneku sisu teatavaks šifriga, et ära hoida võimalike kuulduste levikut. Et selle koostamiseks kulus aega, otsustati telefoni teel teatada telegrammi tulekust.

Välisministeeriumis valvasid Eenpalu, välisministri kt Kask ja kolonel Saarsen. Telefonikõnest said nad selgeks, et Moskvas olevat «uus moment» esile tulnud (Kirotar, 86). Mida küll Tallinnas võidi mõelda? 01.45 algas telegrammi šiffer, millest võidi peagi välja lugeda: «Põhjendades Metallisti torpedeerimisega ja meie jõuetusele erapooletust kaitsta seati uus nõudmine et Nõukogude Liidul on õigus Eestis pidada baaside ja sisemise korra kaitseks kakskümmendviis tuhat meest. Stalin pehmendas asja, pretsideerides et see nõue on maksev Euroopa sõja kesteks ja väed on mõeldud baaside kaitseks nende juures. Insisteerime piirduda baaside garnisonidega vähendades arvu. Kokkulepet soovitakse neljapäeval. Väga raske kuid mitte päris lootusetu läbirääkimine kell 16. Saatkont 74» (957—17—7, 27). Pinge välisministeeriumis tõusis järsult: Saarsen käsutas mobilisatsiooniosakonna kokku ning lasi Viimsist välja kutsuda kindral Laidoneri, kell 2.45 sõitsid Eenpalu ja Kask Kadriorgu, et ootamatust pöördest informeerida president Pätsi (Kirotar, 86). Kahjuks pole õnnestunud leida öise nõupidamise kohta täpsemaid andmeid. Mamersi mälestuste järgi oli otsustatud osutada vastu-panu, juhul kui venelased jäävad oma nõudmiste juurde kolmekümne viie tuhandelise garnisoni ja Tallinna ja Türi kui baaside suhtes (Mamers, 100). Ilmselt miski siin ei klapi — telegrammis ei olnud juttu baaside asukohtadest.

Võiks tõmmata ka mõned paralleelid: kui Eesti mehed esimest korda Moskvas olid, tehti juttu vaid õhu- ja mereväebaasidest; eelmise päeva õhtul aga avaldas Laidoner kartust, et vaevalt läbirääkimised nii hästi korda lähevad, kui soovitakse — venelaste nõudmised tulevad suuremad. Nii läkski.

Samal ajal peeti nõu ka Moskvas Eesti saatkonnas. Algul arutati varianti, kas ei

peaks delegatsioon üldse tagasi sõitma, ent üksmeelselt leiti — sel juhul realiseerivad Molotov ja Stalin oma ähvardused. Otsustati oodata valitsuse seisukohta ning jätkata oma arvamuste formuleerimist, et vahepealne aeg ei läheks kaotsi (957—1—9, 32—33). Töö kestis hommikul kella neljani, vahepeal saabus telegramm Tallinnast: «Saatkonnale Moskvas. Sõlmige leping tehke mis võimalik pehmemdamiseks volikiri saadetud» (957—17—7, 33). Nimelt jäid Selteril kiirustamisega Tallinna maha volikirjad ja 27. septembril kell 20.26 saadeti Moskvast Tallinna telegramm palvega nende järeleaatamiseks (957—17—7, 26). Delegatsioon jätkas saatkonnas nõupidamist: tundes vastutust ajaloo, Eesti rahva ja riigi ees tuli jätkata läbirääkimisi (957—1—9, 46). Veel kord vaadati üle projekti punktid ja lihviti sõnastust.

28. SEPTEMBER. NELJAPÄEV.

Pinge Tallinnas tõusis nii valitsuse (kes teadis olukorra raskenemist) kui rahva seas (kes nägi Nõukogude lennukite karistamatut tiirutamist Eesti kohal). Levisid kõikvõimalikud kuulujutud. Sõjavägede staabist saadeti väeosade ülematele Laidoneri käsk: seoses mingisuguse laeva torpedeerimisega on arvata veelgi suuremaid nõudmisi, välist toetust pole kusagilt loota. «Meie delegatsioon ja valitsus püüab teha kõik, et ära hoida sõda ja saavutada sobivat kokkulepet. Meie sõjaväelise hoiaku kohta nõutakse, et see oleks piinlikult erapooletu ja kõigiti rahu taotlev. Seepärast hoiduda piinlikult iga-sugusest provokatsioonist. Kuigi peaks meid provotseeritama maalt, merelt või õhust, tuleb jääda külmavereliseks ja tagasihoidlikuks. Juhtumil kui meile kallale tungitakse juba sõjaliselt organiseeritud jõududega, tuleb püüda saavutada side kõrgema juhatusega tegevuse jätkamiseks korralduste saamiseks. Side puudumisel või lausa sõjalisele tegevusele ülemineku puhul idanaabri poolt, tuleb alustada tegevust uue kattekava kohaselt. Selle juures on siis nõuetav teotsemine julgelt omal algatusel, et kaitsta oma maad, riiki ja rahvast. Kõigilt juhtidelt nõutakse julget algatust oma ülesannete täitmisel, pidades meeles, et meie sõda ei alga, aga kui vastane peaks tungima meie maalale, siis julgelt vastu, aga mobilisatsioon ja sõjategevuse algamine siiski ainult minu käsul» (515—1—822, 96—96p).

Moskvas teatati Eesti saatkonda kella kümne ajal, et koosolek algab kell 16 asemel kell 13 (957—1—9, 40). Võib arvata, et Eesti delegatsioon kartis mingit uut ohtu. Mida Molotov nüüd nõuab?

Koosolek algaski kell 13, osalesid samad

seitse riigitegelast. Arutati pakki üksikute punktide formuleeringuid. Selter esitas Eesti-poolsed täiendused. Stalin nõustus, et abistamine ei sünni automaatselt. Vaidlused arenesid Tallinna üle. Selter, Uluots ja Piip tõid rea argumente pealinna kui baasi asukohta vastu (käib vastu Eesti suveräänsusele, pole soovitatav hoida linnas suurt hulka meremehi ning viidati kaklustele saksa meremeestega). Omalt poolt pakuti Paldiskit, kuhu juba Peeter Suur tahtis rajada sõjasadamat. Lõpuks Stalin nõustus Paldiskiga, kui Tallinna võib kasutada kütte- ja toiduainete vastuvõtukohtana.

Selter: Minu valitsus ei andnud nõusolekut 25 000 mehe sissetoomiseks. Küllalt on 5000 meest.

Stalin: Sõjaväelased teevad mulle etteheitet, et vähendasin arvu 25 000 peale. (Huvitav, kes oli selline julge sõjamees? — K. A.). 25 000 vastab teatud väekontingendi miinimumile ja nende ülesannetele baasides.

Selter: Liialt suur vägi vähendab Eesti poole huvi end kaitsta. Tuleks tuua maksimumselt 15 000 meest.

Stalin: Liig vähe väge ei tohi olla. Piirate ümber ja hävitate ära.

Selter: See on haavav. Meie sõlmime liidulepingut, kuid teie kõnelete, nagu oleksime halvimald vaenlased, kes kogu aeg peaks kartma üksteise kallaletungi.

Stalin: 25 000 on miinimum, millest alla minna ei saa. Ärge kartke: see arv ei ole liiga suur. Võib-olla tulebki veidi vähem (957—1—9, 40—45).

Enne koosoleku lõppu kurtis Selter, et nii üleile kui eile lendasid üle Eesti Nõukogude lennukid. Stalin vastas: Selle asja korraldame ära. Selles Nõukogude Liidu territooriumi osas on umbes 8000 lendurit, kes nähtavasti talitavad omapead. Sellised lennud keelatakse ära. 28. septembri pealelõunast saigi Eesti õhuruum võõrastest lennukitest puhtaks.

Koosolek lõppes kell 15. Ruumist väljudes kohtusid Eesti delegatsiooni liikmed Saksa välisministri ja suursaadikuga. Valetati teravitusi, ministrid ja saadikud kätlesid üksteisega. Tekib küsimus, kas selle koosoleku aja muutmine polnud kuidagi seotud siis alanud läbirääkimistega Molotovi, Stalini ja Ribbentropi vahel. Võib-olla tahtis Molotov saada täielikku selgust Eesti kohta?

Tallinnas kogunesid Päts, Laidoner, Eenpalu ja Kask juba kell 12 välisministri kabinetis, et oodata teateid Moskvast. Võimatuks ei peetud Punaarmee kohest rünnakut. Toodi teateid Punaarmee üksuste liikumistest piiri taga, arutati infot «Pioneerid» ründamisest allveelaeva poolt. Ping-

salt oodati kolm tundi, siis helistati Moskvast, et põhimõtteline kokkulepe on olemas, õhtul lahendatakse tehnilised küsimused. Päts ohanud kergendatult ja maininud, et läheb Kadrioru ja käib saunas (Kirotar, 86—87).

Tallinnas kogunesid õhtul taas riigijuhid. Välisministri kabinetis ootasid eelpoolnimetatud mehed, ministri asetäitja ruumis viibisid kohtuminister Assor, staabiülema Reek, kolonel Maasing, kolonel Grabbi (Päsi käsundusohvitser), Kaasik, Meri ja Kirotar. Meeste vahel käis vähene vestlus. Reek ütles omaette: «Noh, kurat, kui nad oma nõudmistest ei tagane, siis paneme viimse meheni vastu... On piir, millest me ei tagane» (Mamers, 100). Kell 23.30 helistati Moskvasse. Saatkonnast vastati, et koosolek algas kell 22 ja kuigi kell Moskvast on juba 00.30, pole delegatsioon veel tagasi tulnud (Kirotar, 87).

Huvipakkuv seik on toodud Laretei mälestustes. Ta väidab (päeva täpsustamata), et ühel momendil, kui välisministri kabinetis ootasid teateid vaid Kaasik ja Laretei, tuli Moskvast kõne. Kaasik tõstis toru, kuulas, siis kahvatas. Välisminister teinud korralduse muretseda talle ja abikaasale viisad, et sõita Saksamaale! Mõlemad jahmunud, et selline teade telefoni teel anti, seda ju kuulatakse pealt (Laretei, 238).

Viimane koosolek algas Kremliis kell 22. Algul Stalin ei osalenud, ta ilmus veerand tundi hiljem. Arutati ja täpsustati pakki ja lisaprotokoll punkte. Vaieldi veel Tallinna üle. Stalin nõudis, et Paldiski olgu põhibaas ja Tallinna tuleks ajutiselt kasutada. Vaieldi veel pakki ratifitseerimise tähtsaja üle: Molotov nõudis jõustumist pärast lepingute allkirjastamist, Eesti pool nõudis tähtsaja määramist.

Stalin: Hüva, leping hakkab maksma 3 päeva pärast.

Selter: 10 päeva pärast. 3 päeva on liig lühike aeg.

Stalin: 4 päeva pärast.

Selter: Alla 7 päeva ei jõua.

Stalin: Olgu 5 päeva pärast.

Selter märgib, et pühapäev tuleb vahele, ta tahab koos naise ja pojaga Tallinnast eemal olla, et veidi puhata.

Stalin: Kui vana Teie poeg on?

Selter: Pole veel neljanegi.

Stalin: Teie naise ja poja jaoks lisame veel ühe päeva juurde. Olgu siis — 6 päeva (957—1—9, 47—49).

Vaieldi veel väekontingendi suuruse üle, kuid Stalin järele ei andnud: «Ärge sundige meid otsima teisi võimalusi N. Liidu julgeolekuks. Ärge kartke neid garnisone. Oleme Teile kinnitanud, et N. Liit ei taha kuidagi riivata Eesti suveräniteeti, riiklikku ega

majanduslikku korda ega sisemist elu või välispoliitikat. Meie ei taha toimida nii kui Saksamaa Tšehhoslovakkias» (957—1—9, 50) (autori rõhutus).

Põhilistes küsimustes jõuti kokkuleppele. Stalin sõnas: «Võin Teie öelda, et Eesti valitsus toimus targalt ja eesti rahva kasuks, sõlmides N. Liiduga kokkuleppe. Teil oleks võinud minna nagu Poolal. Poola oli suur riik. Kus on nüüd Poola? Kus on Moscicki, Rydz-Smigly ja Beck? Kinnitan teile otsekoheselt, et Teie toimingite hästi ja oma rahva huvides» (957—1—9, 51).

Laua teises otsas serveriti juba veini ja supisteid. Stalin uuris, kuidas on eesti keeles «Da zdrastvujet Estonial» Vastus käes, tõstis ta klaasi: «Elagu Eestil!» Eesti pool lasi Nõukogude Liidul elada. Stalin tõstis uue klaasi ja ütles: «Elagu Päts!»

Vahepeal tuletas Molotov Stalinile meelde, et Saksa delegatsioon tuleb tema jutule kell 0.30. Stalin vastas, et saadetagü neile sõna tulla kell üks, nad võivad oodata. Natsidiplomaadid sisustasid oma õhtupooliku balleti «Luikede järv» vaatamisega Suures Teatris.

Kui leping oli puhtalt ümber kirjutatud, kirjutasid Selter ja Molotov sellele sealsamas alla. Aeg näitas keskööd. Rahvakalendri järgi oli algamas miiklipäev. Allkirjastatud leping on järgmine: «Vastastikuse abistamise pakt Eesti Vabariigi ja N. S. V. Liidu vahel. Art. 1: Mõlemad pooled annavad teisele igasugust abi sh sõjalist Euroopa suurriigi kallaletungi või kallaletungi ähvarduse puhul. Art. 2: NSV Liit annab Eestile relvi ja sõjamaterjale soodustatud hinnaga. Art. 3: Eesti annab Saare- ja Hiiumaal ning Paldiski linnas baase sõjalaevastikule ja mõned aerodroomid. Täpsed asukohtad ja relvajõudude arv määratakse kindlaks erilepetega. Art. 4: Mõlemad kohustuvad mitte sõlmima liite ega osa võtma koalitsioonist, mis ühe lepinguosaliste vastu. Art. 5: Pakti elluviimine ei tohi riivata lepinguosaliste majanduslikku süsteemi ega riiklikku korda. Art. 6: Pakt jõustub ratifitseerimiskirjade vahetusega Tallinnas kuue päeva jooksul. Pakti kehtivus on kümme aastat, kui aasta varem üles ei öelda, pikeneb automaatselt järgnevaiks viieks aastaks. Art. 7: Koostatud eesti ja vene keeles, Moskvast, 28. septembril 1939. a.»

Pakti juurde kuulus veel üks protokoll.

KONFIDENTSIAALNE PROTOKOLL

I.

On kokku lepitud, et ära hoida ja vältida katseid tõmmata Lepinguosalisi praegu Euroopas käimasolevasse sõtta, N.S.V. Liidul on õigus selle sõja kestel hoida aerodroo-

mide ja baaside alla eraldatud piirkondades (Pakti art. III), üksikute garnisonidena maa- ja õhuväe relvastatud jõude üldsummas kuni kahekümneviie tuhande meheni.

II.

Ajuliselt, kuni baasi väljaehitamiseni Paldiski linnas (Pakti art. III), kuid mitte kauemaks kui 2-ks aastaks, arvates käesoleva protokoll allakirjutamise päevast, võivad nõukogude sõjalaevad sisse sõita Tallinna sadamasse toiduainetega ja küttega varustamiseks ning seisuks. Selle õiguse lähim kasutamise kord määratakse kindlaks erikokkuleppega.

III.

Pakti art. I-s kokkulepitud abi antakse teise poole väljendatud soovil, misjuures mõlemapoolisel nõusolekul abistamiseks kohustatud pool võib sõja korral teise poole ja kolmanda riigi vahel jääda erapooletuks.

IV.

Käesoleva Pakti elluviimise järele valvamiseks ja sellejuures tekkivate küsimuste lahendamiseks moodustatakse pariteetisel alusel Segakomisjon, mis töötab välja korra oma asjaajamiseks.

V.

Käesolev Konfidentsiaalne Protokoll on lisaks vastastikuse abistamise paktile Eesti Vabariigi ja N. S. V. Liidu vahel, mis sõlmitud 28. septembril 1939. aastal.

28. september 1939. aastal

K. Selter

V. Molotov

Koosviibimine kestis veel mõnda aega, siis lahkuti. Eesti delegatsioon istus veel mitu tundi saatkonnas, vahetades omavahel muljeid.

Tallinnas jätkus samuti pingeline ootus keskööni, kuni saabus teade lepingu tegemisest. Pinge langes. Laidoner läks sõjavägede staapi ja teatas pakti allakirjutamisest. Võeti ühendust väekoondistega. Langes pinge sõjavägedes.

29. septembri õhtul kell 20 kõneles president raadios. Ta ütles pakti kohta: «Meie oleme läbi elanud pineva momendi selle tagajärjel, et meie idapoolne naaber pärast seda, kui meie 20 aastat oleme rahulikult elanud, nüüd otsusele jõudis, et ta merejõudude baasid, merejõudude asupaigad

kitsaks on jäänud, et nad jää taga kinni on ja et tal tarvis on lahtisele merele lähemale pääseda /- -/. Ma ei salga, et need läbirääkimised tulid meile ootamatult, et nende eel ei olnud selgust ja et nad tulid kaudselt meie kaubanduslepingu sõlmimise kõrval. Need avaldusid niisugusel kujul, et nende vastuvõtmise juures, kui ei olnud vastastikku seletusi, vastastikku tulevikukavasid ette toodud, võisid tekkida arvamised nagu oleks siin tahtmist olnud kuidagi viisi nagu meie iseseisvuse õigusi kärpida.» President kinnitas, et lepingupartner täidab lepet lojaalselt ja lükkas ümber välismaal levitatavad kuuldused Eesti saatuse kohta («Postimees», 1. oktoober 1939).

Mõnedel andmetel pidas president ühe raadiokõne veel 28. septembri hilisõhtul. Kas selle või 29. septembri kõne põhjal helistas Moskvast Selter ja päris, mis Tallinnas lahti. Tema info järgi rääkinud president midagi vaateakende lõhkumisest, et kokkulepe Nõukogude valitusega on meilt välja pressitud vms, sellised sõnad võivad tuua halbu tagajärgi (Mamers, 101—102). Presidendi kantseleülema Elmar Tambeki järgi kartnud Selter sekeldusi presidendi lause pärast, et venelased pole rahul neile antud transiidi ja vabasadamaga ning ei jättnud rahulikke inimesi rahule (Tambek, 290). Õpik rahustas välisministrit ja käskis lehtedes ilmutavat kõnet korrigeerida.

29. septembril tutvusid Selter ja Rei näitusel Nõukogude sotsialistliku põllumajanduse saavutustega (mäletatavasti selleks Selter ju Moskvasse kutsutigi), õhtupoolle viibiti Molotovi poolt Selteri auks antud dineel ja siis hakati tegema ettevalmistusi kojusõiduks. 30. septembri keskpäeval jõudsid Selter, Uluots ja Piip Riiga, kus lennuväljal ootasid neid saadik Rebane ja Läti välisminister Munters. Vahetati teavet toimuva kohta. Mõni tund hiljem startisid Selter ja Uluots Tallinna poole, kuhu nad jõudsid kell 16.55. Pärnu juures sattus lennuk lumetormi ning niigi moraalselt ja füüsiliselt väsinud sõitjad said veelgi vintsutada. Piip jäi Riiga ja tuli hiljem rongiga kodumaale.

Ametlik info ilmus Eesti lehtedes 29. sep-

tembril. Esikülgedel torkasid kaugelt silma suured pealkirjad: «Nõuk. Vene sõjaväebaasid Paldiski, Hiiumaa ja Saaremaa», toodi ära lepingu tekst, märgiti kaubavahetuse suurenemist 4,5 korda. «Päevaleht» tõi H. T. (Harald Tammeri) kommentaari: «23. augustil sõlmitud /- - -/ mõju hakkab end järjest suuremal määral ilmutama Ida-Euroopa /- - -/ olukordades /- - -/. Kuid Nõuk. Vene—Saksa paktil ei olnud tähtsust mitte ainult Poola püüdnud likvideerimisel või uuestikorraldamisel, vaid just püsiva koostöö loomisel kahe suurriigi vahel märksa laiemas ulatuses, mis peab viima kõigi mõlemat riiki huvitavate küsimuste lahendamisele. /- - -/. on mõistetav see määratu suur mõju, mida esitavad mainitud kaks suurriiki Balti mere- ja Musta mere vahelistes maades» (PvI, 29, september 1939).

«Rahvalehe» kommentaar märkis: N. Vene vajas baase oma strateegiliste huvide tagamiseks, läbirääkimistel peeti silmas ka Eesti soovitusi, nt Paldiski osas. «Peeter Suur oli oma terava silmaga Paldiski juba 200 aasta eest sõjasadamaks valinud. /- - -/ Saatuse on tahtnud, et Stalin, keda mõned kaasaegsed Peeter Suurega võrdlevad, selle tööd nüüd lõpule viib» («Rahvaleht», 30. september 1939). Avalikkust informeeriti ainult valituse ametlike juhtnõuude järgi ja kommentaarides rõhutati «vastastikust usaldust», «meile sõbralikke N. Vene vägesid» jms. Ka välisriikide lehtedest refereeriti ainult sobivaid seisukohti: «seepärast on praeguse tunni käsuks kokkuleppe teel Saksamaa ja Nõukogude Vene vahel viia Balti riikide probleem Euroopa rahu edendamise suurriikide loomulikule ja rahvaste suhtes õnnelikule lahendusele» («Postimees», 30. september 1939, Berliini lehe refereering). Hoopis selgemalt võttis kõik kokku «Suomen Sosialidemokraatti» 30. septembril: Veel eile oli Eesti oma välispoliitika suveräänne ja iseseisev riik. Vene-Eesti kokkuleppega lakkas Eesti olemast kui erapooletu riik, välispoliitiliselt ta allub NSV Liidule, sõjaliselt on ta liitlane ja Eesti rannik on Nõukogude kontrolli all. See on piiranud Eesti suveräänseid õigusi ja riiklik iseseisvus on säilinud enam de jure kui de facto.

ELAV AJALUGU

MART LAAR
Õuduste aeg

Nii nagu 100 aastat tagasi on MÄLUST saanud ka käimasoleva ärkamisaja märksõnu. Rahvale tema ajaloo tagasiandmine ei tõsta mitte ainult rahva väärikustunnet, austust enese vastu, vaid võimaldab tal teistele selgitada oma praeguse käitumise ja taotluste juuri. Paika panemata meie ajalugu on meil raske vastata muulaste poolt standardselt esitatavale küsimusele: «Aga miks te meid ei salli? Te ise ju tahtsite meie liitu astuda, mis teile siis nüüd ei meeldi, me oleme teid vabastanud, teie heaks püksidki jalast andnud.»

Rahva ajalooteadvuses hakkavad paljud nähtused ja perioodid õigetesse rööbastesse minema (Vabadussõda, Eesti Vabariigi tohutu tähendus meie rahvuse püsimisele jne). Tegemist on siiski n-õ emotsionaalsel tasemel omandatuga, konkreetset sisu ega tähendust ei osata faktidele tihti peale anda. Ning mis kõige hullem: näib, et me ikka veel ei taju oma rahvast tabanud kannatuste ulatust ja õudust. Me peame endale ükskord teadvustama, et Eestis pea pole perekonda, kust poleks keegi istunud Siberis, kus poleks tapeid, represseeritud, põgenenuid. Kümne aastaga kaotas eesti rahvus 25 protsenti oma liikmetest, seejuures peaaesjalikult just rahvuse aktiivseima ja harituma osa. Seadkem ritta kõik eestlased, naised, lapsed, raugad ning laskem neist maha iga neljas — nii toimiti eesti rahvusega nende kümmekonna aasta vältel.

Arhiivid on aga endiselt suletud või juba hävitatud. Nii ei jää meil üle muud kui pöörduda rahva mälu poole. Ning teha seda kiiresti, enne kui viimased tollaste sündmuste tunnistajad veel elus olevate timukate rõõmuks hauda lähevad.

22. veebruaril 1988. a kuulutas Eesti Muinsuskaitse Selts välja ajaloolise pärimuse kogumise. Eesmärgiks on saada tõeseid fakte Eesti ajaloo kohta, säilitada tulevaste põlvdeni mälestusi mõõdanikust, hoida ja kaitsta meie ajaloolist mälu. Ning nii nagu 100 aastat tagasi on rahvas ka nüüd meie üleskutselise vapustava hooga reageerinud, sellele vaatamata et mitmedki väljaanded pole siiani mainitud ürituse tutvustamiseks oma veerugudel ruumi leidnud. Üle kogu maa tekkinud kaastöölise võrgu abil on meile poole aastaga saabunud ca 8000 lk käsikirjalist materjali ning 90 tundi mälestusi lintidel.

Suvel töötas Eestis aga 6 ekspeditsiooni. Tahaks siinkohal kasutada juhust ning veel kord tänada kõiki, ka lühiteateid saatnud kaastöölisi. Sest inimene, kes on saatnud juba ainuüksi oma külast arreteeritud ja küüditatud isikute täpse nimekirja, on meie ajaloo jäädvustamiseks tänuväärset tööd teinud. Lühiteadete kõrval on meile saadetud 400—500 leheküljelisi mälestusteoseid...

Ei saa just ütelda, et kõigi kaastööde lugemine kerge oleks. Hull pole seejuures niivõrd maht, kuivõrd sisu. Oleme kõik näinud filme Valgevenemaa külade põletamisest (E. Klimovi naturalistlik «Tule ja vaata»), kuid kui paljud teavad, et Eestimaal on praegu teada olevatel andmetel juba kolm praktiliselt samasugust koos elanikega hävitatud küla. Ning mitte ühtegi pole neist hävitanud sakslased, vaid Punaarmee või siis hävituspataljonide võitlejad. Kuulates mälestusi 1941. a Peipsi-äärsetes kihelkondades märatsenud nn Mustvee hävituspataljonist, tapetud või surnuks piinatud naistest, lastest, happega ülekallatud noorukitest ei saa mina isiklikult aru, mida peab kasvavale noorsoole meenutama mainitud «surmapatrulli» liikmete mahajalaskimiskohale püstitatud liigutav monument. Nende ohvrite haud lükati sõja järel aga buldooseriga tasaseks. Pikka aega on tundunud, et jubedamat sündmust kui 1949. a küüditamine on raske ette kujutada. Kuid mulle isiklikult näib, et 1944.—45. a vahetusel üle maa käinud arreteerimislaine kujutas endast üksnes veidi väiksemat küüditamist. Ning tollal Siberi vangilaagritesse läinud meestest tulid tagasi väga vähesed.

Lugedes kirjeldusi sellest täielikust õigusetusest, kõigi seni au sees olnud mõistete (au, südametunnistus, töökus, inimlikkus, halastus) sihikindlast hävitamisest, valdade etteotsa tõusnud verejanulistest kohalikest Rasputinistest on raske aru saada, mis tollal ikkagi toimus. Pagari tänava keldrites ja mujal toime pandud piinamisi on üldse raske ette kujutada, kui poleks nooruses ohtralt näinud Nõukogudemaal vändatud filme gestaapo piinakeldritest.

Seejuures tuleb meil kõigil veel selgelt teadvustada, et kõige hullemast õnnestus eestlastel siiski pääseda. Krimmi tatarlaste täielikku hävitamist vaadates võime oma saatusele tänulikudki olla. Ning mõistma, et hullemast päästis meid 22. juunil 1941. a

alanud hitlerliku Saksamaa ja stalinistliku Venemaa sõjaline konflikt. Pidi ju 14. juuni maskküditamine olema alles puhastustöö algtaktiks. Hävitamisele määratud elanike kategooriaid jälgides oleks väljasaatmisele kuulunud vähemalt 25 protsenti elanikkonnast. Küüditamise teine laine õnnestus teostada aga ainult Saaremaal, kus kaotused ühe elaniku kohta olid ka Eesti suurimad.

Nii võetigi Eestis sõja algus vastu üldise kergendusega. 1940.—41. aastal toimu nu pidi tõesti hirmus olema, kuidas muidu saanuks rahvas unustada oma 700aastase vaenu sakslaste vastu ning neid 1941. aasta suvel lilledega vastu võtta. Saksa aegne kindralinspektor Soodla oli omal ajal Vabadusristi saanud erakordse vaprust eest Saksa Landesveeri vastu võideldes... Tuleb nõustuda H. Vainu arvamusega, et eestlaste jaoks saab seda sõda vaevalt Isamaasõjaks nimetada. H. Vainu rääkides oleks mul ka soov, et aktiivse publitsistitegevuse kõrval leiaks ta aega memuaaride avaldamiseks oma tegevusest sõja-järgsetel aastatel Ussisoo, Annas ja Paide ümbruses. Muidu jäävad äkki sealtkandi inimeste poolt saadetud meenutused kuidagi ühepoolseks.

Kõiki neid rahva poolt kirja pandud lugusid lugedes (kus on muuseas piisavalt juttu ka Saksa okupatsiooni ajal toimunud mahalaskmistest, mõnel pool vägagi julmast «valgest terrorist» jms) jääb tahtmatult mulje, et senises ajalookäsitluses on sündmuste järjekord täielikult pea peale pööratud. Eestimaal lahti läinud verevalamise algpõhjuseks oli siiski maa vägivaldne okupeerimine ning küllaltki vägivaldse terrorirežiimi kehtestamine, mis juba enesealhoiuinstinkti sundis inimesi sellele vastu astuma. Tekkis ju 1941. a metsavendlus eeskätt enese-, hiljem oma kodude kaitseks vägivald ja hävituse eest. Samal põhjusel kardeti nõukogude korra taastamisest kõige halvemaid tagajärgi kogu rahvale ning nii võitlesid eesti sõdurid Narva liinil, Sinimägedes ja mujalgi kõike väljapanevalt. Nende sõdurite viimaste meeheitlike võitluste kätte all põgenesid kümned tuhanded inimesed üle mere. Süüdistada neid milleski on võimatu, sest kohale jäädes oleks neid oodanud arreteerimised, küüditamised, füüsiline ning vaimne terror.

Viimasel ajal on ajakirjanduses tihti-peale tõstatatud küsimus, kuidas ei astunud keegi vastu sellele inimkonna ajaloo veriseimale diktatuurile. Vastupanijaid loomulikult oli, neid kvalifitseeritakse aga tänini nõukogudevastaseks elemendiks, bandiitideks, kodanlikeks natsionalistideks, terroristideks, lääne käsilasteks jms. Kas olid nemad siis süüdi, et nad polnud näinud teist-

sugust nõukogude võimu peale stalinliku vägivald ja õigusetuse impeeriumi. Nii näibki, et ainsad terrori vastu võitlejad olid põrandaaluseid rahvuslikke organisatsioone moodustanud koolipoisid, metsades end aastakümneid varjanud mehed-naised, Siberis iseseisvusaegset vaimu hoidnud vangid ja küüditatud. Loomulikult oli metsameeste seas ka röövleid-mõrtsukaid-sadiste (kuigi metsameeste kaela oli üldse kerge kõiki toimepandud kriminaalkuritegusid ajada) ja paljud «puhaste kätega» alustanud mehed muutusid ajapikku tõelisteks metsloomadeks. Metsloomadena neid ka taga aeti. Inimsusevastaseid vägivaldtegusid ei saa mingitel tingimustel õigustada, kuid samal ajal ei saa ma inimesteks pidada rase-daid naisi peksvaid, naeltega lapsi puu külge taguvaid, röövivaid ja tapvaid julgeolekütöötajaid ja muid tollaseid asjamehi. Loomulikult võis ka seal leiduda inimikkust, kuid peab tunnistama, et olemasolevast mälestusmassiivist seda eriti ei nähtu. Mis vahet on Nõukogude aktiviste tapnud metsamehel (kohalike elanike hinnangul olid paljud viimastest mahalaskmise ka tõesti ära teeninud) ja vanglasõduritel, kellele tehti ülesandeks saata ema, kes koos paari sõbrannaga viisid laagri taha kalmistule surnud lapse vineerist kokkulõõdud kirstu. See oli küll kerge, kuid naised olid nii nõrgad, et isegi väiksemast kivist ülesamine on neile ületamatuks raskuseks. Nad kukkusid porri, roomasid, lükates kirstu aeglaselt endi vahel kalmistu poole. Sõdurid aga naersid ning togisid neid püssi-otstega.

Seejuures on sedasorti tegelased, kohalikud «Kukla-Vollid», enamasti elus, peavad kuskil rahulikult pensionipõlve ning naudivad kõikvõimalikke soodustusi. Ma ei poolda mingil juhul uut verist kätemaksumalainet, kuid niisuguste tegelaste nimed tuleb avalikustada, et vähemalt rahvas teaks, kes on kes. Muidu vaatad iga lihasabas ette rüüvat veterani nagu massimõrvarit. Süüdistada on neid raske, sest enamasti on nad need aastad lihtsalt unustanud! Suurt midagi ei mäleta Kuressaares toimunud sadistlikust massimõrvast ka tolaeagne Saaremaa julgeolekuülem, Pärnus pensionipõlve pidav V. Riis.

Eelpooltoodut lugedes võib mõni väita, et vaata meest, põrutab need paar jube-dat fakti välja ning teeb nende alusel tapvaid üldistusi. Paraku võiks sedalaadi lugusid üsnagi pikalt pajatada, konkreetsete nimede ja vahel isegi kuupäevadega. Seejuures on tegemist alles andmete kogumise algusega. Tegelikult puudub meil Eestimaal toimunud ikkagi ülevaade: me ei tea isegi küüditatute täpset arvu 1949. a, rääkimata siis Saksa ajal hukatutest-arreteeritustest, hiljem 1940-

ndatel aastatel hukatutest ja mõrvatutest. Seetõttu pöördubki Eesti Muinsuskaitse Selts kõige laiemal avalikkuse poole üleskutsega saata meile andmeid kõigist ühe või teise okupatsiooni all represseritutest. Meil oleks tarvis isikunime, elukohta, vanust, arreteerimise-hukkamise-küüditamise aega ja kohta, andmeid inimese edasisest saatusest (suri vangilaagris, tuli tagasi). Samuti kogume andmeid sõjas ühel või teisel poolel lange-

HELGI-ALICE PÄTSI MÄLESTUSED

Alustatud 26. augustil 1984. aastal

Olen aastaid kandnud endaga mõtet, et panna kirja sündmusi oma perekonna saatusest aastast 1940, mis ühtlasi kajastab tervet eestlaste saatust. Pühendan need oma vanemale pojale Mattile ja tema lastele Madisele, kes on praegu 17aastane, ja Madlile, kes on 15.

Mu noorem poeg Henn suri 7aastaselt Ufaa lastekodus nälgis, kas 1. või 7. veebruaril 1944. aastal, andmedki pole täpsed.

30. juuli 1940.

Oli jahe, vihmane ilm. Õhtul, nii kella 7 paiku vurasisid autod Kloostrimetsa talu õue, mis oli Konstantin Pätsi rajatud endisele Ussisoole, eeskujuliseks majapidamiseks.

Autodest tulid majja tollaegne «sise-minister» Maksim Unt ja veel neli meest, kes kohe võtsid kohad sisse ustele ja üks muidugi istus telefoni juurde.

Unt tahtis kõnelda K. P -ga ja minu mehe Viktoriga¹ nelja silma all. Istusid siis kinnisele verandale.

Siinjuures meenub mulle umbes nädal aega enne seda kõnelust K. Pätsiga. Ta ütles, võib-olla meil tuleb mõneks ajaks sõita Venemaale, ütles mulle, sa tuled lastega kaasa, siis ei juhtu teiega midagi, siin on ohtlikum. Mu pojad olid siis 7 ja 4. Ütlesin K. P-le, ma ei tule ühelgi juhul Venemaale kaasa väikeste poegadega. Ma olen lapsest peale kommunistide kartnud. See oli vist 1917. aastal, täpselt ei mäleta, kui Viljandi kommunistid viisid vangi mu isa Jaan Lattiku.² Küll lühikeseks ajaks, aga sellest on mulle piisanud

¹ Viktor Päts (1906—1952) — Konstantin Pätsi poeg, hariduselt jurist, eluk. kindlustustegelane. Riigivolikogu saadik, vangistati 1941. aastal, mõisteti 20 aastaks sunnitööle, suri vanglas.

² Jaan Lattik (1878—1967) — kiriku- ja poliitikatgelane, oli Eesti Vabariigi Asutava Kogu ja kõigi Riigikogude liige, 1925—27 EV haridusminister, 1928—31 välisminister, 1938 EV saadik Leedus, on avaldanud noorsoojutte ja vaimulikke teoseid. Lahkus Eestist 1944. aastal. Emigratsiooniasutuse avaldanud mälestusteraamatu «Teekond läbi õõ».

nute kohta. Oleme tänulikud tõepoolest iga teate eest. Üksnes rahva laialdasel kaasalöömisel on meil võimalik saada tõeseid andmeid oma maa ja rahva ajaloost. Meie address on Tallinn 200090, postkast 3141, Eesti Muinsuskaitse Selts. Ajalooline pärimus.

Järgnevalt avaldame mõningad mälestused, mis võiksid pakkuda laiemat huvi.

terveys mu ülejäänud eluks, ma pole kartnud neid asjata.

1919. aastal nad piinasid surnuks mu ema venna Edgars Hassmanni, Salatsi Massalastse kirikuõpetaja.

Peale lühikest kõnelust verandal tuli K. P. minu juurde öeldes, mine nüüd, laps, vastu rääkimata ja hakake kõik koos pakkima, mis kaasa võtta. Aega pole meile palju antud. Meie truu lastehoidja Olga Tünder palus mind, et me tema kaasa võtaksime. Ütlesin, armas Olga, ei saa ju seda teha, me ei tea ise, mis meist saab. Siis palus ta minu meest ja ütles, kui teiega midagi juhtub, siis hoolitsen ja kasvatan mina need poisid üles. Aasta hiljem, kui meid kõiki vangistati, siis samal päeval ka teda — 26. juunil 1941 Ufaas, Baškiirias. Sarnast julmest ei osanud Eesti Vabariigist läinud inimene ju ette kujutada.

Pakkisime, mis ülepea suutsime, põhiliselt riided, just lastele ja pisut toiduaineid. Kõik sündis valvurite silme all.

Me kõik nutsime ja mu poeg Matti küsis K. P-lt, vanaisa, miks sina ei nuta. K. P. vastas, mina olen kõik oma pisarad ära valanud eesti rahva heaks, mul neid enam ei ole.

Hakkas juba hämaruma, vihma sada, kui istusime autosse. Auto juures seisis mu mehe vend Leo³, keda kaasa ei võetud, ja meie truu abiline kokk Juuli Meibaum. Kõik!

Jaamas sõitis auto mingisuguste kõrvalistele rööbastele, kus meid vagun ootas, kummalgi pool uste juures sõdur pussiga. Seisime veel kaua. Hommikuks jõudsimme Narva. Akendel olid igal pool, ka pikas koridoris kardinad ees, välja vaadata ei lubatud. Kui ületasime juba piiri, siis lubati ka akna juures seista, ei kardetud enam, et keegi võiks meid ära tunda.

³ Leo Päts (1903—1988) — Konstantin Pätsi poeg, hariduselt jurist, elukutselt kohtu-uurija, emigreerus 1940 okt. Soome, elas pikemat aega Rootsist.

Pildil vasakult — Viktor Päts poeg Ennuga, presidenti naiseõde prl. Peedi, mima Helgi-Alice, president Konstantin Päts pojaõeg Matliiga ja Leo Päts.

Hommikul jõudsi Leningradi, meid sõidutati hotelli «Astoria». Laud oli kaetud, mitmed toidud, ooberitel kunagi valged olnud kuued seljas, varrukad narmendasid.

Järgmisel õhtul algas sõit Moskvasse, rongiga. Kõik sõidud olid ikka vastu ööd, kui lapsed magama pandud. Moskvast viidi meid kiiresti autoga läbi mingisugusele suurele magistraalile ja muudkui sõitsime. Ikka õhtul. Kuhu, ei teadnud. Sõit ei olnud väga pikk, tund poolteist. Pöörasime peatselt ära, läbi metsa ja meie ees seisis hästi kõrge puuplankaed, ülal okastraat. Avanes suur värv, auto sõitis küllalt ilusa tsaariaegse suvemaja ette. Ümberringi suur ilus aed ja eemal veel ilusam järv. Kõik planguga piiratud. Olime seal 3 või 4 päeva. Toideti siis veel hästi. Ja jällegi ühel õhtul, lapsed olid juba magama pandud, vurasid autod ette ja meile öeldi, võtke oma kohvid, teie olete määratud elama Baškiiriasse, Ufaa linna.

Sõitsime siis vastu ööd tagasi Moskvasse, jaama, mööda pikka-pikka perrooni läksime, unised lapsed käekõrval. Nägin, et K. P-l oli küllaltki raske nii kiiresti oma haigete jalgedega sammuda, kui seda nõuti. Surus hambad kokku ja toetus oma kepile. Mu mees tahtis teda toetada, ta ei lasknud.

Jälle vagunis kaks ööd ja 1 päev, siis jõudsi Ufaasse, nii öelda lõppjaama, kust aga juba 10 kuu pärast meid kõiki üksteisest lahutati. Kommunism näitas oma õiget palet! Sealsamas NKVD majas, kuhu me saabusime, olime ühes väikses korteris, 2 tuba ja esik. Siin olime 2 ööd ja päeva, toit toodi valmilt lauale. Siis jälle vastu ööd sõidutati ühte peatänava, Lenini tänava hoovipealsesse majja (kunagine eramaja väikese aiaga)! Niisiis olime nagu omaette. Majas oli isegi vannituba, elutoas seintel Lenini ja Stalini portreed.

Olime nüüd vabamad, võisime ise linnas käia. Hoiatati ainult, et me peatänavalt kaugemale ei läheks, olevat kardetav. Ja seda me uskusime, kui nägime, kui viletsasti olid inimesed riides ja kui tühjad olid kõik poed. Meid saatsid meie käikudel ikka kas 1 või 2 meest nii parajal kaugusel.

K. P-le oli määratud tolaeagseks rahaks 2000 rbl kuus elatusraha või pensioni, ei oska öelda, kuidas seda nimetati. Siis käis meil üks noor vene plika Liisa, kellele andsi me raha ja ta tõi meile NKVD kinnisest poest. Käis päris sageli. Jutustas, et oli tulnud paljasjalgsena kusagilt Ufaa ligidalt maalt ja saanud siis töökoha NKVD-s. Toidukauplustes ei olnud üldse midagi, peale šampuse ja kallite vähikonservide. Ja siis need leivakaardid! Leiba meile Liisa ei toonud, 10 kuud sai käidud pikkades leivasabades, kunagi ei teadnud, mis kell leib poodi jõuab. Ja leiba sai tšekiga ainult nii öelda isiklikult. K. P.

muidugi ei saanud seista nendes sabades, seisis siis minu mees, meie Olga Tünder ja mina. Kui ilm vähegi lubas, siis ka väikesed pojad.

Ufaas on talv tohtu lume ja pakasega — 40° ei ole haruldane. Poe ümbrust kubises õnnetute rābaldunud poisikestest ja tüdrukutirtsudest, kes leiba nurusid. Ja seda kõik juba enne suure sõja algust.

Oli see nüüd 1938 või 1939, kui mulle helistati Tallinna Vene saatkonnast ja saadik Ustinovi abikaasa palus, kas ta võib tulla minu juurde meie Toompeal asuvasse korterisse kokkusaamisele ja mis kellaajal. Vastasin — palun tulge. Ei mäleta, kas vestlesime saksa või prantsuse keeles. Mina tol korral vene keelt ei osanud. Ta tõi mu lastele suure punutud korvi kõige ilusamaid viinamarju. Ütles seejuures, et meil Venemaal söövad kõik lapsed neid viinamarju. Milline saatuslik iroonia! Nägin ju üsna varsti, mida sõid need õnnatud lapsed või peaaegu ei sõõnudki. Ja Ufaas mulle meenusid need proua Ustinova viinamarjad.

Veel meie Eestis olles lasi saadik Ustinov, kes muide oli haritud inimene, end Vene saatkonnas maha. Oli Moskvasse välja kutsutud, küllap ta teadis, mida see tol Stalini ajal tähendas. Need eestlased ja välis-diplomaadid, kes oma ameti tõttu pidid minema saadik Ustinovi kirstupanekule ja ärasaatmisele, jutustasid, kui sünge mulje jättis see, kui pr. Ustinova pidas mehe kirstu juures ägeda revolutsioonilise kõne. Oli ta üldse tema naine?

Nüüd tagasi Ufaasse. K. P-d hakkasid hilja õhtuti külastama 2 meest julgeolekust, NKVD-st. Tulid niiöelda vestlema. Teadagi nende vestlemist. K. P. oleks tahtnud normaalsel ajal õhtuti puhkama minna, jalad valutasiid tihti ja arenev suhkruhaigus ei olnud kerge taluda, puudus ju vastav dieet. Kuni siis ühel õhtul ütles neile meestele, jätke mind nende ülekuulamistega rahule. Minu elutöö, Eesti Vabariigi loomine ja sellele järgnenud aastad on kõik avalik töö ja poliitika olnud. Mul ei ole teile mingeid saladusi avaldada, teate ju seda ise väga hästi. Tõmbusid siis veidi tagasi, ei tulnud enam nii sageli ja nii hilja.

Üldse olid neil ju kaugeleulatuvad plaanid, kuidas meie perekonda likvideerida. Olen nii palju mõelnud selle üle. K. P. küll ei uskunud, et Stalin temaga nii jōhkralt, asiaatlikult käitub. Oli K. P. ju umbes aasta tagasi saanud Stalinilt isikliku pühendusega suure foto. Ka see, et ta mind mu väikeste poegade kaasa võttis, sügavalt lootes, et siis meiega midagi ei juhtu. Minu naiselik instinkt mind aga ei petnud. Kui enne meie äraviimist püüdsin K. P-le seda öelda, siis

sai ta minu peale pahaseks.

Olga Tünder, kes oskas vene keelt, puutus vahel õues kokku mõne tänavaäärse maja elanikuga ja kord ütles talle Miša vanaema (Miša oli nii 15—16-aastane vene noormees, kes minu vanema pojaga hoovi peal lume-memme ehitas): «Sellest majast, kus te praegu asute, on kõik jäljetult kaduma läinud. Ükski inimene pole siia tagasi tulnud.» Miša vanaemaga elasid keldrikorteris.

Kuidagi möödusid sügis ja talv. Leivasabas seismine jagas päevi ja öid eri aegadeks. 7. novembri eel müüdi poodides normaalselt suhkrut ja väga magusaid kondiitrikooke. Samuti 1. mai eel. Pidu missugune. Jõudis kätte kevad. Ufaa on looduslikult kaunis kohas Ufinka ja Belaja jõest ümbritsetud. Kodunt vist saime sel ajal üks või kaks korda toidupaki ja me tohtisime koju kirjutada. Ma kirjutasin oma emale ja isale lühidalt, et olen elus.

Ei ole sõnu selle kohta, kui siin mõned aastad tagasi näidati kino-ringvaates ja televiisoris filmivõtteid Eesti Vabariigi lõpupäevil tehtud kaadritest ja sinna juurde kommenteeris akadeemik Habermann järgmiselt: K. P. palus eesti töörahvalt, et see lubaks tal Venemaale kaasa võtta vagunitäie moose ja kartuleid??? Ja töörahvast muidugi lubas... See on siis ühe akadeemiku jutt, kel pole aimugi, kuidas meid ära viidi ja millega. Üks vale ajab teist taga ja nii läbi terve ülejäänud elu ja jätkub järeltulevatele põlvedele, sest õigust ju enam pole.

22. juunil 1941. aastal algas II maailmasõda. Kuulsime seda Ufaas, lõunalauas istudes, raadio kaudu. 26. juunil, see on neli päeva hiljem, pärast lõunat sõitis ette auto nende kahe mehega, kes aeg-ajalt ikka käisid K. P-ga vestlemas. Kutsuti kaasa K. P. ja minu mees Viktor Päts — NKVD ülem tahtvat nendega vestelda. Oli jällegi õudne tunne, küllap meil kõigil. Aitasin K. P-le palitu selga ja küsisin: «Isa, mis nüüd edasi saab?» Ta liigutas ühte õlga, liigutus, mida ta vahel tegi, kui oli vaja väga pingsalt, kiirelt otsustada, ja ütles: «Vaata, laps, mis saab.» Need olid K. P. viimased sõnad mulle. Suudles mind otsaette, oli ise süngemast süngem. Võib-olla sel momendil tundis, et ei oleks pidanud mind lastega kaasa võtma. Nii nad läksid, mu mees ja K. P., et mitte kunagi enam tagasi tulla.

Tund või poolteist pärast seda tuli auto mulle järele. Olga Tünder tõlkis neile, ma ütlesin, et ei lähe lasteta kusagile. Lubati pojad kaasa võtta. Sisenedes NKVD ruumidesse, viidi meid ühe ukse juurde, öeldi, et minuga tahetakse rääkida, lapsed oodaku siin. Silistasin nende päid, ütlesin, olge paid, ma ju tulen kohe tagasi.

Tagasi ma tulin 5 aasta pärast. Siis ei olnud enam mu nooremat poega Henu. Kui ma esimesel ülekuulamisel kohe küsisin, kus on mu väikesed pojad, naeris mundris ülekuulaja ja vastas mulle tõlgi kaudu: «Olid teie omad, nüüd on nad meie omad!»

Kuus kuud üksikkongi, saatjateks nälg, külm ja lutikad. Äraarvamata pisarad ja südamevalu, kõigi nende aastate jooksul. Ja ikka üks küsimus — mille eest see julmus ja kes andis õiguse selleks. Ahastus ja üksindus, mõne nädala pärast astus kongi üks mundrimees, luges ühelt paberilt, et olen viieks aastaks mõistetud vangis §7/35 alusel, teiste sõnadega «sotsiaalselt kardetav element». Kõik tagaselja, otsustajaks «osoboje soveštšanie». Andke allkiri, et olen teile teatavaks teinud. Kõik!

Siis algasid õiged ülekuulamised, õised on nad ikka olnud, ka veel 1950. aastatel, kui olin juba teistkordselt arreteeritud. Ja hommikul kella kuuest kuni kümneni õhtul ei tohi pikaligi heita.

Poole aasta pärast viidi üldkongi. Kui rauduks avanes, siis astusin kohe kellegile peale, komistasin, sest nii palju oli põrandal vange — ja seljataga sulgus rauduks. Üldkongis kohtusin Olga Tünderiga, kes oli samal 26. juunil 1941 peale minu ja laste äraviimist arreteeritud. Olin siiani südamesopis veel lootnud, ehk siiski jäi O. T. mu lastega ja mind ainult hirmutatult, et mu pojad on nüüd nende omad. Aga ka see viimane emasisüdame lootus nurjus. O. T-le määrati viis aastat vanglat kui spioonile.

Umber aasta jooksul veeti mind ühest vanglast teise. Siis pikk teekond rongiga — 350 km põhja poole Sverdlovskist — trellitatud vagunis koos teiste vangidega, vangilaagrisse. Etapil, nagu seda teekonda nimetati, anti vahel tulisoolast kala ja siis vett mitte tilkagi... O. Tünderiga olime juba vanglas lahutatud, eri kongidesse paigutatud. Oma lastest ei teadnud enam midagi. Vangid, kelledega koos sõitsime, olid peaaegu kõik kriminaalkurjategijad. Lõpuks jõudsimme Turinski nimelisse vangilaagrisse. Selles oli 700 meest ja kuni 50 naisvangi. Naistebarrakk oli pilgeni täis, palju eri rahvusi ja enamik kõik sulid.

Oli aga ka haritud, intelligentseid inimesi. Poliitvangid enamuses kõik. Laagri sisemuses olid igasugused suuremad ja väiksemad ülemused vangide hulgast, aga need kõik kriminaalparagrahvidega. Nemand siis kamandasid igal pool poliitvange.

Mina ei olnud üks ega teine, minu paragrahv oli 7/35, «sotsiaalselt kardetav element». Tänapäevani ma ei taipa, mis see tähendas.

Barakis, kus mina olin, oli 3 sakslannat

Kaukaasiast, juuditari-farmatseut Moskvas, 2 lätlannat, 1 soomlanna ja palju teisi Venemaa rahvusi. Siin sain end väljendada saksa keeles, et üldse hakata rääkima. Laagriülem oli juut, kes oskas saksa keelt. Vene keele õppisin küllalt kiiresti.

Too juuditari aitas otsida mu lapsi, teadis, kuhu kirjutada, kuhu jooksevad kokku kõigi lastekodude nimekirjad. Oletasin ju, et nad on paigutatud lastekodusse. Olid nemadki eraldatud: vanem poeg Matti vene lastekodus, noorem poeg Henn tatari lastekodus.

Oli seal laagris ka eestlasi, mehi. Siis Krimmi sakslasi, rumeenlasi, juute, ka Tallinnast, lätlasi Riiast, kreeklasi, poolakaid, leedulasi.

Vahepeal jõudis kohale teade, et mu pojad on Ufaas erinevates lastekodudes. Saatsin siis esimese kirja, eestikeelse, oma poja Mattile, oletasin, et ta nüüd juba oskab kirjutada. Ja siis tuli nii oodatud vastus temalt. Paberile oli ta veel joonistanud Toompea lossi silueti sini-must-valge lipuga. Kirjutas ka oma vennakesest, et nemadki on lahutatud ja Hants, nagu me teda kodus hüüdsime, ei oska veel kirjutada. Matti küsis, miks me isaga ei tule nende juurde ja kus me oleme. Ja tõesti — kus me oleme? Mida vastata? Esimeses kirjas Mattil olid juba venekeelsed tähed sees. Kui siis kuu aja pärast vastasin, siis juba ütlesin, et kirjutagu mulle vene keeles, sest õppis ta juba vene koolis. Tohtisin üks kord kuus kirjutada. Eesti keel hakkas ununema ja ma ei oleks enam ta kirjadest aru saanud. Katsusin talle selgeks teha, et õppigu ilusti, ma tulen mõne aja möödudes kindlasti tagasi ja siis sõidame kõik koos koju.

Agas siis nägin und — kes ei usu unenägusid, ärgu uskugu. Nägin unes, et ainult me mõlemad vanema pojaga jääme ellu. Seisime ühel legendikul. Seal eemal nagu oli mu isakodu Viljandi kirikumõisas. Teadsin, et mu noorem poeg on seal sees ja see põles. Siis nägin — mu mees läks teed mööda meist Mattiga mööda, suure metsa poole. Hüüdsin ja karjusin talle, et Hants on selles põlevas majas, et mees tooks ta sealt välja. Mu mees ei vaadanud meie poole ja läks edasi. Siis lendas üks suur pomm meie kõrvale, kus me Mattiga seisime, kukkus maasse, aga ei lõhkenud. Olime hirmust kanged, aga elus mõlemad.

Turinski vangilaagris oli juudi ärimehi Tallinnast. Nad olid kergematel töödel kontoris, medpunktis. Metsatööl neid ei olnud. Mina olen olnud. Aga nad on mind palju aidanud, et üldse olen ellu jäänud. Aitasid mind tööle laagri haiglasse. Kontoriametnike käes olid ju vangide dokumendid ja nende abil

sai juhtida, kas vang läheb veel raskemale tööle pärapõrgusse või jääb lihtsalt tollest etapist maha. Kui ütlesin, et ma ju ei tunne meditsiini, siis ütles too Tallinna juut mulle, et kui keegi kaebab valu üleval pool vööd, siis andke palderjani, kui allpool vööd, siis kastoõli! Ja ega seal peaaegu polnudki muid ravimeid.

1945. a. tuli minu paragrahvile 7/35 amnestia, vähendati viiest aastast 6 kuud. See-ga oleksin vabanenud 26. detsembril 1945. a. 26. juuni 1946. aasta asemel. Ka mulle oli see otsus ette loetud. Kui seisin väravas vanas vatjovkas, lubjaviltides ja lõpmata tühja kõhuga, aga teadmise, et otsemaid otseseid sõidand Ufaasse, oma ellujäänud poja Matti juurde, siis hüüti mind korruga ja öeldi, et see amnestia ei käi minu kohta ja mingi ma tagasi laagrisse! Seda äraarvamata julmust, irvitamist! Küll peab see võim pakkuma paljudele naudingut!

(Järgneb)

JOHANNES HINT Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia

Eestlaste jaoks on tehnikadoktor Johannes Hinti püütud vormida teadusaferistiks ja riigivara riisujaks. Nüüd on ajakirjanik Siim Kallase ja advokaat Jüri Rätsepa poolt pakutud ka teine variant: andekas teadlane, süsteemi ohver. Tekib küsimus, miks kulutas süsteem nii palju jõudu ühe inimese hävitamiseks. Kas mitte sellepärast, et dr Hint ei tegelnud mitte ainult oma kitsa spetsialiteediga, vaid astus julgelt süsteemi vastu välja. Seda tunnistas J. Hindi 1974. aastal kirjutatud traktaat «Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia». J. Hindile esitatud süüdistuskokkuvõtte XVIII punkt kõlab järgmiselt:

Süüdistus filosoofilise traktaadi «Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia» kirjutamises.

J. Hint, tegeldes nõukogudevastase agitatsiooni ja propagandaga, Nõukogude võimu õõnestamise eesmärgil, koostas, levitas ja hoidis 1974. a nõukogudevastase iseloomuga trükist «Mõningate XX sajandi ausate inimeste tragöödia» 42 masinakirja lehel, mis sisaldas nõukogude riiklikku ja ühiskondlikku korda teadvalt halvustavaid laimavaid väljamoeldisi.

Olles nõukogudevastasel meelestatud ja soovides nimetatud tööd paljudada ja levitada, kasutas J. Hint tõlk L. Lauri ja masinakirjutaja I. Treimanni abi selle saksa keelde

tõlkimiseks ja vähemalt 8 eksemplaris paljundamiseks. Tõlkimise käigus tegeles J. Hint trükise redigeerimisega.

Nõukogudevastase trükise levitamiseks tutvustas ta seda oma tuttavale K. Benedikterile Austriast, samuti kaastöötajale L. Laurile, 1978. a ka Tallinna elanikule K. Silvre-Mikaalile.

Soovides edaspidi jätkata levitamist andis J. Hint 1974. a selle trükise ühe eksemplari nõukogudevastasel meelestatud töökaaslasel SKTBst «Desintegraator» A. Juskevitsile, misjärel seda levitati Tallinnas paljudes eksemplarides — fotokoopiate, eesti-, vene- ja saksakeelsete masinakirjaeksemplaride näol.

Samuti hoidis J. Hint nimetatud trükisest selle levitamise eesmärgil 2 saksakeelset masinakirjaeksemplari ja käsikirjalist eksemplari oma kodus.

Nimetatud tegevusega pani J. Hint toime ENSV KrK § 68 lg 1 järgi kvalifitseeritava kuriteo.

Hiljem eraldati see süüdistuse osa iseseisvaks menetluseks, mille tulemustest ei ole tänini kellelegi teatatud.

Hint ise oli paradiisi lubatu, harjunud ristlema nii Tallinna kui Moskva võimukoridorides. Seda tähelepanuväärsem on tema, kui «sees» oleva inimese täielik eitus.

Võib-olla lugeja, kes tunneb hästi marksistlikku filosoofiaaparatuuri, imestab traktaadi kohatise naiivsuse üle. Kuid ometi peaks dokument huvi pakkuma kui totalitaarse riigi köidikus vaevleva inimese hädakarje, terava mõistusega teadlase püüe rabelda välja ebasusu ja tabude soost.

1982. aastal kirjutab J. Hint juba vanglamüüride vahel: «See traktaat näitab minu arvates originaalselt ja veenvalt, et inimestest ja nende suhetest arusaamiseks puudub vajadus usklike ettekujutuses eksisteeriva kõrgema, inimesest sõltumatu võimu, jumala järele.»

Valisime avaldamiseks peatükid, mis kõige paremini resoneeruvad praeguste ühiskondlike protsessidega. Tekstis on kärbitud pikki sissevaateid Eesti lähiminevikku (juunipöörde, küüditamine), mis on lugejale tuntud ja mõjuksid igava kordamisena.

II. Meist saavad usklikud, usufanaatikud ja koguduseliikmed

1. Suur vale.

Mees, kes ilmekalt sõnastas meid kõige tugevamini mõjustava propaganda põhiseaduse, oli Goebbels. Selleks, et valet võetaks vastuvaidlematu ja puhta tõena, peab see olema äärmiselt suur. Inimeste mõjutamiseks ja sidu-

miseks mingi ideega kasutati seda võtet kindlasti juba antiikajal, ehk varemgi. Ristiusu ilmutajad ja prohvetid lubasid paradiisi ja põrgut. Rikkad kirikuvürstid vaevalt uskusid seda, mida nad jutustasid. Vastasel juhul oleksid nad ise elanud teisiti. Islami ja budismi prohvetid on põhiliselt tegutsenud ja tegutsuvad sama skeemi järgi. Marksism ei oleks saanud levida selliste mastaapideni, ilma et ta oleks töotanud anda maapealset paradiisi. Suur vale töötab ja valitseb. Suurest vales ei saa enam loobuda ilma võimust loobumata koos sellest tulenevate tagajärgedega. Suur vale põletab taganemissillad. Tuleb lõputult jätkata. Goebbels jätkas meisterlikult kuni hukkamiseni.

Käsitleme järgnevalt konkreetsemalt situatsiooni, mida balti rahvad elasid üle suure vale tõttu 1940.—1941. aastal ja mis kujunes nende rahvaste poegadele ja tütardele tragöödiaks. /- - -/

Üldiselt oli Baltikumis teada Venemaal 1937.—1938. aastal toimunud protsessid ja hukkamised. Kuid kui ehitatakse midagi enneolematult suurt enneolematu efektiivsusega, võib esineda ka vigu. «Kus metsa raiutakse, seal laastud lendavad.» Üksikute skeptikute kahtlevad ja hoiatavad hääled, mida sosistasid kodudes ja tänaval, jäid raadio ja ajalehtede kaudu lakka matult levitatud suure vale varju. Ning paljud ausad inimesed olid nõus kaasa lööma ning asusid kogu hingega nõukogude võimu teenistusse. Paljud lasksid end värvata isegi kommunistlikku parteisse. Toimus omapärane usulise ärkamisega sarnane psühholoogiline protsess, ümberlülitumine uuele vaimu-elu lainele. Muidugi, paljude nn. kaasalööjate tegevus oli ajendatud ka karjääri- ning võimuahnusest, kõigest inimesele geneetiliselt antust, millest eespool rääkisime. Raske on öelda, kas kaasalööjate hulgas oli ausaid inimesi rohkem kui karjeriste. Kuid kindel on, et oli mõlemaid. Oli muidugi palju neid, kes kaasa ei löönud. Paljud intelligendid otsisid lihttöölisena äraelamist. Oli ka neid, keda bolševismi levitatud Marxi, Engelsi, Lenini ja Stalini usk ning kogudus oma ridadesse ei võtnud, isiku intensiivsele soovile vaatamata. Paljud, kes jäid kogudusest välja, ei oleks ära öelnud, kui neile oleks võimalust pakutud. See balti rahvaste kohta toodud tõsieluline näide on arvatavasti tüüpiline kõikide nende olukordade kohta, kus üks usk ja selle kuulutajad ning apostlid haaravad riigis kogu poliitilise võimu. Küllap oli see nii juba prantsuse 1789. a revolutsioonis, samuti Mussolini ja Hitleri võimule tulekul. Eriti drastiliselt ilmneb niisugune situatsioon juhul, kui koos poliitilise võimuga haarab usk ka kogu majandusliku võimu,

nagu see toimus Venemaal 1917. aastal. Nii-
sugused me oleme.

2. Me teenime usku ja kogudust.

Vastavalt oma iseloomule ja võimetele saavad meist paavstid, kardinalid, papid, kirikute koristajad, kellamehed. Või vähem ehk rohkem eeskujulikud koguduseliikmed, kes käivad igal jumalateenistusel, või koguduse haiged lambad, kes kirikut harvemini külastavad. Paavstide, Mussolini, Hitleri, Lenini, Stalini, Hruštšovi, Brežnevi jt ilmeksimatute lähikonnas on kardinalid, poliitbüroo ja partei keskkomitee liikmed. Igas Nõukogude Liidu ettevõttes on äravalitute kogudus, parteiorganisatsioon ja selle sekretär, papp. Kõik teised loetakse ametlikult tavaliste usklikke, parteitute kommunistide ridadesse. Liigi *homo sapiens* tunnuste poolest oleme sarnased, kuid indiviididena küllalt erinevad. Julmema tarvitavad oma võimu vägivallategudeks. Osavad karjeristid jõuavad välja kardinalideks. On sügavalt usklike. On teesklejaid, võltspühakuid. Kõik me peame teenima üht suurt eesmärki. Täitma Buddha, Muhamedi, elava Jumala ja ta poja Kristuse soove ja käse. Ehitama üles võimsa Itaalia, suure Saksa riigi. Ehitama kommunismi Nõukogude Liidu või Hiina mustri järgi ja levitama seda kogu maailmas. Üksikisik ei ole enam midagi. Ta on vaid rohkem või vähem väärtuslik tööriist usu poolt püstitatud eesmärkide saavutamiseks. On tuntud Stalini ütlus: «Inimene on kõige väärtuslikum varandus.» Nimelt varandus — nagu tehas, auto, maja. Riik ja riigivõim ei ole inimeste jaoks, inimesed eksisteerivad ainult riigi huvides. Seda inimsuse suhtes kõige õelamat väljendust ei häbeneta kommunikatsioonivahendite kaudu paisata rahva, inimeste hulka iseenesest mõistetava tõena.

Kodanik, mida oled teinud uue Itaalia heaks?

Sakslane, aarialane, anna kõik Hitlerile suure Saksamaa ehitamiseks!

Hiinlane, kõik Mao Zedongi ideede realiseerimiseks!

Nõukogude Liidu kodanik, kogu mõistus ja töö, viil, liha ja piim kommunismi ehitamiseks nii Ameerikas, Euroopas kui arengumaades!

Saabub aeg, millal suur vale ei suuda enam varjata elanike madalat elutaset ja ebainimlikke tingimusi. Siis leitakse loosung — «Tõsi, elame halvasti, kuid tulevik on meie. Vireleme selleks, et meie lapsed ja lapselapsed elaksid paremini.» Üldiselt avaldab see uinuti mõju. Unustatakse, et inim-põlv on küll lühikene, kuid küllalt pikk elutaseme kujundamiseks. Üks põlvkond on enda teenimiseks loonud raadio, lennuki, televisiooni, tänapäeva auto. Iga põlvkond

võtab eelmiselt vastu selle poolt loodud võimused. Enda võimetele vastavalt loob ta uue ning parema elutaseme ja tehnoloogia. Ja annab need edasi järgmisele põlvkonnale. Elame viletsalt selleks, et meie lapsed elaksid hästi! Kui vähe mõtleme selle loosungi julmusest ja antihumanismist! Kust võtavad usuilmutajad ja apostlid õiguse hävitada kogu põlvkonna normaalne elu. Ja kui tihti nad ise elavad maksimaalses mugavuses ja luksuses.

Totalitaarses riigis tohib kehtida ainult üks usk ja seda tuleb levitada kogu maa-keral. Seetõttu on «kirikuvürstid» alati pidanud lugu relvastusest ja selle arendamisest, asugu need vürstid Roomas, Berliinis, Pekingis või Moskvast. Usulevitamine läheb tule ja mõõgaga hõlpsamini kui jutlustamisega. Niikaua kui on riik, kus on lubatud eksisteerida ainuusul, esineb relvastuse tootmine ja eksisteerivad ka sõjad. Ususõjad. Ning sõjad demokraatia kaitseks.

Usulisel fanatismil nagu armumisel on tekkeperiood, mil meie bioloogiline süsteem sellele häälestub. Sellele järgneb tavaliselt tingimusteta (fanaatiline) usu- või armupõlemine. Ning siis aeglane rahunemine ja kustumine. Nii on see kõikide uskude, ka kommunismiusu korral. Praegusel ajal on Nõukogude Liidus keskealiste ja vanema põlve kommunistide hulgas väga vähe fanaatikuid, kui neid üldsegi leidub. Kord käivitatud kommunistliku kasvatuse tsükkel lasteaiast marksismi-leninismi ülikoolide ja õhtuülikoolideni liigub lõputus ringkäigus. Seda on Nõukogude Liidu paavstidel võimatu peatada ka siis, kui nad ise selle antihumaansusest aru saaksid. Ei ole kahtlust, et lasteaiast märkasid tädi hääles ja silmades võltstooni, kui ta rääkis, et kõigi laste tõeline isa on lõpmata hea Stalin. Samuti siis, kui räägitakse, et kõigi isa oli suur Lenin, või siis, kui kõneldakse, et lasteaiast kogu hea elu eest on lapsed võlglastel onu Brežnevile. Alg- ja keskkoolis võetakse neid jutte juba teatava maooniaga. Marksismi-leninismi kursused tehakse läbi sunniviisiliselt ja apaatselt, nagu neegririikide pärismaalased tegid läbi misjonäride leeriõpetuse ja armulaua. Välja arvatud üksikud erandid, kes kavatsevad hakata kirikuhierarhias karjääriridelil edasi sammuma. Kuid ka nende hulgas domineerib võltspühadus. Praegu on Nõukogude Liidus kujunenud olukord, kus kaks kommunisti omavahel räägivad kartmatult elust, nagu see tegelikult on. Partei-koosolekutel muutuvad kommunistid mõneks tunniks variserideks ja teesklejateks. Sõnavõttude püütakse üksteist üle trumbata marksismi-leninismi klassikute tsitaatidega ja truuduse kinnitusega NSVL KP Keskkomi-

teele, kelle eesotsas on geniaalne Stalin, Hruštšov, Brežnev.

Hästi on sedalaadi psüühilist situatsiooni Kolmanda Saksa riigi hierarhias kirjeldanud Speer oma raamatus «Olin diktaatori tööriist». Kõik see kehtib mõningate variatsioonidega ka Ungari, Poola, Tšehhi jt Ida-Euroopa režiimide kohta. Kuigi seal ei ole ainuusk valitsenud nii kaua nagu Nõukogude Liidus, ligi kuus aastakümnet. Seetõttu on neis maades suhteliselt rohkem fanaatikuid.

Nõnda teenitakse usku ja kogudust. Usud on paljus sarnased, kuid nende vahel on ka sügavaid erinevusi. Kõik nad püüdlevad ainuvalitsusele. Kui usundi ilmutajad ja apostlid on saavutanud riigis poliitilise võimu, kehtestatakse tingimata diktatuur. Mõned diktatuurid on leebemad, mõned karmimad. Kuid kõikjal tekivad nõiaprotsessid, vanglad, sunnitöölaagrid, hukkamised. Kõik usundite ilmutajad töötavad usklikkuse ja truuduse eest tasu, kas siin või teises ilmas. Ristiusk jutustab vaesusest kui voorusest ja sellest, et tasu on paradüüs. Usuilmutaja lausus: «Enne läheb kaamel läbi nõelasilma, kui rikas taevariiki pääseb.» Fanatismi staadiumis soodustab ja soodustab see usk vaesumist, paradüüsi eksisteerimises ei kaheldud ega kahelda. Usu juhtlauseid ja realiteet olid ja on teatavas kooskõlas. Mao Zedong õpetab, et inimese eesmärk on revolutsioonilisus, mitte majanduslikud hüved. Sinna juurde aga kuulub tingimata usuilmutaja tatsibaude omamine ja järjekindel lugemine. Pekingi režiim kindlustab nii vaesuse kui tatsibaud. Jällegi on usuõpetus ja reaalsus vastavuses. Kremli usk on seadnud põhieesmärgiks uue, kapitalismist kõrgema tootmise ja inimestevahelise toodangu jaotamise vormi — sotsialismi, kommunismi. See viivat tehnoloogia enneolematule arengule ja kvaliteedile, mis omakorda andvat usu võimu all elavatele inimestele enneolematult kõrge elatustaseme. Igatahes palju kõrgema kui eesrindlikes demokraatlikes kapitalistlikes maades. Kuid ei Nõukogude Liit kui ainuusu maa ega tema satelliidid pole võimelised seda realiseerima. Ainuusuga kaasneb inimõiguste ja vabaduste piiramine ning totalitaarne riigikord. See omakorda pidurdab loominguilist tegevust, konkurentsi ja tehnoloogia arengut. Seetõttu on Kremli usuõpetuse ja reaalsuse vahel mittevastavus, vahe, mis inimloogika järgi peab järjest süvenema ja süvenebki. Lõhe vähendamiseks peab usk end muutma. Nixoni ja Brežnevi suhted nagu viitaksid Kremli muutumisele n. ö. paremale. Kuid seda lõhet saab vähendada ka nihkumisega Mao Zedongi suunas. Tuleb hakata jutlustama, et kommunistliku

korra eesmärgiks ei ole kindlustada inimestele häid riideid ja elamuid, reisimisvõimalusi. Eesmärk on lihtne vene külaelu, vattkuubedes, vattpükstes ja lubjaviltides. Elu harmoonika ja tantsudega küla vahel. Seda suudab Nõukogude võim igal juhul kindlustada. Elada saab õnnelikult ka muldnonnides. Võib veel rääkida, et kapitalistlike riikide kõrge elutase toob ainult muresid ja teeb inimese õnnetuks. Selline Moskva usujutlus oleks kooskõlas reaalsusega ja ratsionaalne, nii nagu on ratsionaalne Mao Zedongi usuõpetus ja olid ratsionaalsed keskaja ristiusu dogmad.

III. Mõistus ja humaansus võidab usu diktatuuri

1. Suur vale ja «Sellist maad maailmas teist ei leidu,

kus nii vabalt hingata võiks rind».

Esimese šokitaolise löögi elasid Baltikumid rahvad ja nende rahvaste kommunismusklikud üle 1941. aastal toimepandud küüditamistega. Elanud paarkümmend aastat demokraatliku korra tingimustes, olid inimesed harjunud iseenesest mõistetavaks pidama printsiipi: kes mingit seaduserikkumist ei ole korda saatnud, sel ei ole võimude poolt ka mingeid repressioone karta. Vastupidi, ausad kodanikud saavad riigivõimult kindlat kaitset vägivalda vastu. Ööl vastu 15. juunit 1941 arreteeriti Baltikumis tuhandeid inimesi, kes enda ja ka enamiku teiste, sealhulgas ka suurema osa kommunistide, ausa inimliku veendumuse alusel ei olnud kunagi toime pannud mingit kuritegu ega seaduserikkumist. /- - -/ Paljud esimesest küüditamisest järelejäädud inimesed kartsid, et järgmistel päevadel on nende kord, ja kadusid «põranda alla». Osalt tänu nendele sai üsna varsti peale küüditamist alanud Hitleri pealetung Balti riikidesse edeneda nii kiiresti, nagu see tegelikult toimus. Demokraatlikes riikides elavad inimesed ei suuda seda psüühilist traumat ette kujutada, mida Balti rahvad vahetult enne Nõukogude-Saksa sõda küüditamise tõttu üle elasid. Ühe õõ sündmused võtsid rahvalt igasuguse usu Nõukogude riigikorra õiglusesse ja lootuse selle korra kaitsele. Eesti rahvas oli saksa parunite võimu all üle elanud 700aastase orjapõlve. Selle tõttu oldi teatavas mõttes «bioloogiliselt» häälestatud sakslaste vastu. Peale küüditamist hakati rahva hulgas rääkima traagilist anekdooti. Stalin on tõepoolest geniaalne inimene. Ühe õõga teostas ta uskamatu ime — pani eesti rahva armastama sakslast. Ning rahva ainukeseks lootuseks punasest terrorist vabanemisel jäi saksa armee võit. Kahjuks osutus ka see lootus seebimulliks. Mida 1941. aastal ja hiljem 1949. aasta küüditamisel vangid ja

orjalaagritesse sattunud inimesed üle elasid, sellest teab lääne demokraatia veel vähe. 1941. aastal küüditatud perekonnapeadest suri vähemalt 90 protsenti vangilaagrites. Osa perekondadest, kes Siberis sõjaeegse näljaperioodi kuidagi üle elasid, pääsesid Stalini surma järel tagasi kodumaale. Ka see oli seotud suurte raskustega ja paljude tagasisaatmistega.

Nõukogude Liidus juba üldiselt teatakse, et paljud selle maa nn suurehitused on püstitatud vangide tööga. Uued linnad ja tööstused põhjarajoonides peaaegu eranditult. Nende rajoonide elanikud teavad jutustada, et piltlikult öeldes lamab Stalini valitsuse ajal ehitatud põhjaraudtee iga liipri all surnukspiinatud vangide laip.

Inkvisitsiooni koledusi ja nõiaprintsesse on ajaloolased uurinud ja kirjeldanud päris põhjalikult. Hitleri SSI tegevusest ja koonduslaagrite koledustest on lääne demokraatia elanikkond suhteliselt hästi informeeritud. Solženitsõn on esimese pääsukesena hakanud avama maailma inimeste silmi Nõukogude võimu sunnitöölaagrite kohta. Tuleb loota, et temale järgneb ka teisi ning nii Nõukogude Liidus kui ka Tšehhis, Poolas, Ungaris ja mujal toime pandud antihumaansus kunagi täielikult paljastub. Ning ka seda, et maailm saab kunagi teada nendest inimesevastastest tegudest, mida on toime pannud Mao Zedong ja tema usklikud Hiinas ning mujal Aasias aastakümnete jooksul, eriti aga nn kultuurirevolutsiooni ajal. Lääne inimesed arvatavasti ei tea, et ka praegu on Nõukogude Liidu sunnitöölaagris nende rahvaste kodanikke. Neil ei ole mingit võimalust jutustada oma kaasmaalastele sellest, mida nad on näinud ja läbi elanud. Kuna nendel inimestel on aastakümneid puudunud võimalus endast elumärki anda, on nad arvatavasti maha kantud ka oma lääne sõprade ja sugulaste südameist. Nad eksisteerivad veel vaid Gulagi arhipelaagris mingi numbrina. Kas seetõttu, et neist midagi ei teata, nende inimeste saatuse vastu Läänes mingit huvi ei tuntuagi? Ehk on põhjus ka mujal?

Siinkohal tekitab imestust nn «lääne humanism», mis avaldub Ameerika vastu Vietnami sõja küsimustes. Unustatakse vandalsi olemasolu kommunismi-uskude juures. Ei unustata miljoneid surnukspiinatud inimesi hitlerlikes koonduslaagrites, unustatakse aga miljonid sadistlikult piinatud ja tapetud inimesed Gulagi arhipelaagris.

Hitleri vandalism tuli Teise maailmasõja ohvrite ja kannatuste hinnaga hävitada. Stalinismi levikule tuli NATO võimsusega piir panna. Tuleb aru saada, et inimkonnal ei ole teist teed. Just selles on ameeriklaste humaansus. Mitte aga antihumaan-

sus, nagu seda kõige karedamalt väljendasid Rootsi sotsiaaldemokraadid eesotsas peaminister Palmega. Vanglas või koonduslaagris surma lävele piinatud poliitiline vang, endine inimene, leiab tingimata, et sõda, mis vabastab, võib olla õiglane, humanne. Kas selleks, et selle tõeni jõuda, peame kõik kord vangideks saama?

On ülimalt tõenäone, et Vabal Maailmal oleks lõppude lõpuks olnud humansem aidata sakslasi, ungarlasi, poolakaid, tšehhe nende maadest loobuda ainuuskajate sellega seoses türaaniast kui mittevaheseisemise printsiibist kinnipidamise alusel pealt vaadata rahvaste vabadusepüüdluste brutaalset vägistamist. Ükski selge mõistusega inimene ei kahtle ometi, et fašismi hävitamine enne selle muutumist ainuuskajaks oleks olnud inimkonnale ratsionaalsem Teisest maailmasõjast.

Nõukogude Liidus on kõik võimumehed peale Lenini surma püüdnud kuulutada teda Marxi ja Engelsi järel tähtsaks usuilmatajaks. Mingiks ilmeksimata pühakuks. Suurimaks inimeseks ajaloos. Kõige humansemaks inimeseks, kes kunagi on elanud. Mingil määral leiab see propaganda vastukaja nii Nõukogude Liidus ja selle vasallriikides kui ka demokraatlike lääneriikide vasakpoolse mõttelaadiga inimeste hulgas. Eitamata Lenini kui ajaloolise isiku markantset kuju, oleks naivne unustada medali teine külg.

XIX sajandi riigiteooria jõudis kõrge humaansuseni. Peeti üldiselt antihumaansemaks ja lubamatuks riigivõimu kukutamist vägivalla ja julmuse kasutamiseks. Ka Nietzsche üliinimese õpetuses ei olnud ette nähtud riigivõimu muutmist julmuse rakendamiseks. Paljud Marxi ja Engelsi õpilased arvavad, et töölisklassil kui arvult kõige suuremal ühiskondlikul klassil tuleb teostada võimu ülevõtmise demokraatlikul teel. Samale seisukohale on jõudnud praegu kõikide maade nii vasakud kui parempoolsed sotsiaaldemokraadid. Lenin hakkas esimesena sajandi vahetusel jutlustama julmuse, vägivalla vajadusest sotsialistliku revolutsiooni teostamiseks ja proletariaadi diktatuuri vajalikkusest riigivõimu hoidmisel. On teada, milleni see viis. 1917. a revolutsioon ja sellele järgnenud aastad olid punased verest ja mustad julmusest. Sellel perioodil leiutati enneolematuid inimeste piinamise viise. Näiteks on teada, et tsaararmee ohvitseridel naelutati pagunid raudnaeltega õlaluu külge. Julmuse nimistus ei olnud see kõige suurem. Ka tsari ja tema perekonna tapmise käsk anti inimsoo heaolu, humaansuse nimel. Peale Venemaa Kodusõja lõppu nägi kogu maailm, et julmus ja vägivald olid osutunud võimu haaramisel ja võimu hoidmisel efektiivseks. See tõsiasi soodustas mustsärk-

laste liikumist Itaalias ja nende juhi Mussolini poolt võimu haaramist. Hitleri partei, SSi ja SD tekkimine ja natsionaalsotsialismi võimuletulek 1933. a Saksamaal on juba päris sarnane 1917. a Venemaal toimunud võimuhaaramisele. Stalin luges end Lenini suureks õpilaseks. Ta õpetas, et ka klassivaenlaste hävitamisel tuleb olla leninlane ja järgida suure Lenini eeskujut. Seda ta vaieldamatult tegigi 1929. ja 1937.—1938. a puhastusprotsessides ja hiljem peale sõda. Tekkis Gulagi arhipelaag.

Ilma kohtuotsuseta, ilma vähimagi võimaluseta end kaitsta mõrvati miljonid inimesed. Nende hulgas ka sadad tuhanded, võib-olla miljonid õigeusklikud kommunistid. Nende väljapaistvate revolutsioonäride sünniaastapäevadel mainib postuumselt nõukogude ajakirjandus praegu tavaliselt: hukkunud klassivaenlase poolt sepiõpetatud valesüüdistuse tagajärjel või hukati süütuult isikukultuse perioodil või langes isikukultuse

perioodil võimu kuritarvitamise ohvriks. Nii nagu see nekroloogi kirjutaja silmis paremini kõlab.

Ausatele inimestele valmistab tänapäeval tõsiselt muret terrorism, lennukite hõivamine, pantvangide võtmine ja tapmine. Tapmised Müncheni olümpiamängudel. Laste, terve kooli pantvangiks võtmine ja kümnete laste tapmine. Kõige selle juured on 1917. a kehtestatud ja riigiõpetuseks tehtud vägivalda lubamises ja õigustamises (poliitiliste) eesmärkide saavutamisel. Proletariaadi diktaatori külv on andnud lõikusena araabia, iiri jpt terrorisme. Mida võib sellest külvist veel oodata?

Võib-olla on alust arvata, et 50 või 100 aasta pärast räägitakse lastele ajalootunnis Leninist koos nõiaprotsesside klassiku Ignatius Loyolaga.

Artikli honorar antakse autori tütre palvel Eesti Kultuurifondi stalinismiohvrite mälestussamba toetuseks.

DIXI

CORNELIUS HASSELBLATT

Kevad Tallinnas

(Kirjanduslik montaaž)

Saksa keelest tõlkinud Helga Kross

Lugupeetud sõbrad. Kuigi ükski rahvus pole maamunal viibinud ürgaegadest alates (juba mõiste «rahvus» on võrdlemisi noor), peab enamik rahvusi oma eksistentsi endastmõistetavaks, mis on talle jumala ja looduse poolt iidsetest aegadest alates antud. Oma kultuuri ja poliitilist korda, sageli ka oma piire võivad nad iseenda kätetöona, seega küsitavana ja problemaatilisena vaadelda, rahvuslik eksistents aga on väljaspool igasugust kahtlust seisev fakt. Eesti rahva mitte just õnnelik, räsitud ajalugu, mis lõpuks surma eestoa pidi läbima, hoidis meid sellele petlikule sugestioonile allumast. Eesti rahva eksistents pole nimelt iial olnud endastmõistetav ja mitteendastmõistetavus kuulubki tema markantsemate omaduste hulka.

Kõige selgemini ilmnes see XIX sajandi

«Estonia» 1988, nr 2.

keskpaiku, kui käputäis haritlasi püüdis taas-äratada pooleldi unustuse hõlma vajunud eesti keelt, seejärel, järgmises sugupõlves, pooleldi hääbunud rahvast. See taasäratus oli sihikindel tegu ja iga sihikindel tegu tähendab valikut pro ja contra vahel. Ja kuigi eesti tolleaegsed haritlased pro kasuks olid otsustanud, tundsid nad ka vastuargumentide kaalu. Nad teadsid, et saksastumine kergendab elanike elu ja annab nende lastele praktilisemaid võimalusi. Samuti teadsid nad, et suurema rahvuse hulka kuulumine pakub vaimutööks rohkem ruumi ja mõjuvõimu, teades seevastu piirab eesti keel omaenda põhjaliku töö tundmist.

Rahva olemasolu küsimuse seadsid taas-äratajad sõltuvaks kultuuriväärtustest, mis rahval tuleb luua. Ja neid väärtusi ei tahtnud nad mõõta mitte nende vahetu rahvusliku kasu järgi, vaid pigem — nagu tollal öeldi — üldinimliku mõõdupuuga. Nad pidid olema osake maailmast, osake Euroopast. Sellega seoses tahaksin juhtida tähelepanu ühele eesti kirjanduse iseärasusele, mis on esile toonud teistes kirjandustes õige harva

esineva nähtuse — tõlkija kui tähtsa, koguni juhtiva kirjandusisiksuse. Eesti keel on just tõlgete kaudu euroopalike mõistesistudega täisväärtuslikuks keeleks arenenud ja kujundanud oma, eesti keeles kirjutatud euroopaliku kirjanduse, mis omakorda on kujundanud eesti keeles lugeva euroopaliku lugeja.

Niinimetatud klassikalise ajalooga suurte Euroopa rahvastele on euroopalik kontekst midagi täiesti loomulikku. Eestlased seevastu on lasknud oma ajaloos ärkvelolu ajastud vahelduda uneajastutega, mõnedest tähtsatest Euroopa vaimuelu arengufaasidest on nad ilma jäänud ning pidanud euroopaliku konteksti alati uuesti hankima, omaseks tegema, moodustama. Eestlastele pole olnud iial miski endastmõistetav fakt, ei nende keel ega nende eurooplus. Ning Euroopasse kuuluvus oli neile igavene kas — või: kas lasta oma keelt pelgalt mingiks Euroopa murdeks ja oma kultuuri pelgalt Euroopa rahvaluuleks manduda või olla üks Euroopa rahvaid kõige sinna juurde kuuluvaga.

Ainult teine alternatiiv garanteerib tõelise elu, aga just see on tohutult raske rahvale, kes kogu üheksateistkümnenda sajandi on pidanud oma energia pühendamaks alusmüüride rajamiseks. Ning ometi jõuti juba kahekümnenda sajandi alguseks, eriti aga kahe maailmasõja vahelisel ajal kahtlemata suurima kultuuriõitsenguni eesti ajaloos. Kahekümneaastaselt tillukesel platvormil tegutses üksteise kõrval loovalt terve plejaad geniaalseid inimesi, peadpöörivalt lühikese aja tõstsid nad eesti kultuuri kogu ta iseseisvuses euroopalikule tasemele.

See suur aeg, nii lühike ja nii intensiivne, et me veel tänagi teda taga igatseme, oli küll pigem nooruki- kui täiskasvanuiga: eesti kirjandusel lasus ülekaalukalt lüüriline pitser, ta alles võttis hoogu ja vajas eelkõige pikka rahulikku järjepidevat arengufaasi. Et niivõrd hapra kultuuri arengu katkestas esiteks okupatsioon, kohe seejärel stalinism kokku peaaegu veerand sajandiks, et ta maailmast isoleeriti, temas peituvaid mitmekülgsed traditsioonid kärbiti, tema tase lamedale propagandaastmele alandati, — kõik see oli tragöödia, mis meie eesti rahvast uuesti ja lõplikult Euroopa kultuuriiperifeeriasse ähvardas tõrjuda. Et eesti kultuur paari viimase aasta jooksul uut hoogu on saanud, et ta täna endast kahtlemata kõige edukamat rahvusliku tegevusala kujutab, et on loodud arvukalt silmapaistvaid teoseid ja mitmed uued kunsti-

harud, näiteks eesti film, et eesti kultuur üldse oma ajaloos suurima õitsenguni on jõudnud, siis on see viimase aja tähtsaim rahvuslik sündmus.

Täpselt võetuna pole selle teksti puhul tegemist mitte kirjandusliku montaažiga, vaid lihtsalt kirjandusliku võltsinguga. Sellisel kujul pole seda kõnet iial peetud; olen teinud mõned pisikesed ja ühe olulise muudatuse.

Kõigepealt pisimuudatused: ilma et seda lugemise ladususe huvides eraldi oleks märgitud, on mõnes kohas osa teksti välja jäetud, ühel korral on sõna «alguses» asendatud sõnaga «keskpaiku» ja üldse on tegemist ainult ühe kõne algusega.

Kaalukam võib olla asjaolu, et seda kõnet pole koostatud saksa keeles. Ta peeti omal ajal tšehhi keeles, ja nimelt 1967. aastal. Tema autor pole keegi muu kui Milan Kundera, kes kirjutas selle Tšehhoslovakkia Kirjanike Liidu IV kongressiks.

Viimane paljastus järeldub eelöeldust iseenesest: alati olen sinna, kus originaalis seisis «tšehhi», pannud «eesti», ilma et ma konteksti (ülalmainitud erandid välja arvatud) muidu oleksin muutnud.

Sellele šokeerivale paralleelsusele sattusin ma puhtjuhuslikult pärast seda, kui keegi mulle Tallinnast poolnaljatades oli teatanud: «Meil on siin nüüd Praha kevad.» Et leida teretulnud ajendit ettekandeks, otisisin materjale «Praha kevade» kohta, võib-olla lootsin leida koguni teatavaid sarnasusi. Mulle sattus kätte Kundera kõne, hakkasin seda lugema ning kohe meenusid mulle tuttavad seigad olevikust, kuigi tekst oli üle kahekümne aasta vana. Katsetasin ja lugesin kõnet teist korda kõva häälega, asendades «tšehhi» iga kord «eestiga». Tulemus oli rabav ja siin ta on.

Muidugi: 1988 pole 1968, ENSV pole TSSV, ometi paneb mõtlema, kui pelk ühe atribuudi asendamine teisega nii sujuvalt konteksti sobib. See annab tunnistust eesti kirjanduse euroopalikest komponentidest ja võib ka alarmisignaali olla, sest me teame täna, et juunile 1967 järgnes august 1968; ja samasugune august 1988 ei saa küll kellegi huvides olla.

(M. Kundera kõne saksa keelne tekst: Reden zum IV. Kongress des Tschechoslovakischen Schriftstellerverbandes, Prag, Juni 1967. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1968, lk 9—13 (=edition suhrkamp; 326)).

VAATENURK

SØREN RUUTSOO

Inimene ja legend*

Ralf Parve. Põranda all. ERK, Tln, I tr 1957, II tr 1959; «Eesti Raamat», Tln, III tr 1986.

Revolutsioone ja revolutsioonääre on eesti kirjanduses vähe kujutatud. Nähtavasti on põhjuseks see, et revolutsioonisündmustest kirjutamiseks peab autor suutma tajuda nende vastuolulist olemust. Selleks on võimalised vähesed kirjanikud. Üks, kes sellega üsna hästi toime on tulnud, oli Mait Metsanurk romaanis «Jäljetu haud» (1926). Aga temagi käsitles revolutsioonijärgse põrandaaluse võitluse traagilist poolt. Ainus katse kujutada kirjanduses V. Kingissepa elu on R. Parve raamatuke «Põranda all», mis on ilmunud koguni kolmes trükis: 1957, 1959 ja 1986. Viimane, kolmas, on täiendatud ja parandatud trükk. Parandamine ja täiendamine seisneb ühe peatüki lisamises ja mõnede fraaside väljajätmisses.

Raamatu kohta ei ole seni avaldatud ühtegi retsensiooni. Revolutsioonäridest kirjutatu arvustamine on nähtavasti veelgi raskem kui kirjutamine ise. «Eesti kirjanduse ajaloo» on lühidalt märgitud: «Proosa-raamat «Põranda all» (1957) sisaldab lugusid ja laaste Viktor Kingissepa viimasest eluperioodist. R. Parve on üks esimesi, kes püüdis revolutsionääride elu ja võitlust noorele lugejale kirjanduslikus vormis tutvustada. Kunstilise taotluse poolest on «Põranda all» ebaühtlane. Loodud on pilt V. Kingissepast kui inimesest, vähem on suudetud esile tuua tema võitlejaomadusi» («Eesti kirjanduse ajalugu», V kd, I osa, lk 368). Niisiis on vastandatud inimese ja kujuteldavaid võitlejaomadusi. Küsimus on selles, millise inimese pildi saame Kingissepast teose «Põranda all» põhjal, kui palju on selles ajaloolist tõepära ja kui võrd on autori materjalikäsitus mõjutanud raamatu kunstilist (eba)õnnestumist.

Iseenesest lühikeses raamatus (I trükk 86 lk) pole Kingissepa olemuse avamiseks palju võimalusi. Raamat koosneb 14 lühijutustusest ja räägib mõnedest elusekadest.

Millise ettekujutuse saab lugeja Kingis-

sepa välimusest R. Parve raamatu põhjal? Teda iseloomustatakse pikakasvulise ja kõhna mehena. Raamatus kannab ta teravat lõuahabet. Olgu märgitud, et konspiratsiooni eesmärgil Kingissepp tegelikult sel ajal habet ei kandnud. Parve järgi oli tal kitsas sirge nina ja sinised silmad. Kuid need olid tulised, läbitungivad silmad, millel oli puuriv, pinevil vaade. Ta kandis lihtsaid tagasihoidlikke riideid.

Loomult oli Kingissepp ennastvalitsev. Ta ei satu raamatus kunagi paanikasse, ka mitte ohtlikes olukordades (seda tõestab stseen, kus ta lasi ennast arreteerida ja hukata). Ta oli ka optimist ja väga sihikindel, õhutas töölisi ja teisi revolutsioonääre võitlema isegi lüüasaamise päevadel: «Me leiname, leiname nii, nagu võib-olla ei keegi teine oma langenud seltsimehi. Aga meie lein peab ühtlasi olema leppimatu viha, lõppematu vaen nende vastu, kes on süüdi neis veretöödes» (R. Parve. Põranda all. 1957, lk 30). Kingisseppa kujutab autor julgena, vahel isegi hulljulgena. Mõnel hetkel tundub, nagu oleks revolutsiooni tegemine tema jaoks mingi mäng, milles teise poole õrritamiseks võib ohtu seada revolutsiooni edu (kohtumise nuhiga).

Kirjaniku kujutluses oli Kingissepp väga tähelepanelik ja õiglane. Endine tšekist tegi kohe kindlaks, et taldrikud on rasvaga määritud, kui hellitav perenaine tahtis oma üürilist sööma petta ja jätta muljet, nagu oleks ta ise söönud. Kingissepp sai alati väga vihaseks, kui temast mingit erandit taheti teha.

Kingissepa loomuses tahetakse alla kriiputada naljasoont. Teades, et võitlus käib elu ja surma peale, oleks ta võinud kuuldes, et teda arreteerida tahetakse, lihtsalt tühja maja maha jätta, aga ei. Ta pannud kuulustahvlile teate: «Täna koosolekut ei ole. Siseminister tuleb meid kinni võtma.»

Ja veel üks Kingissepa korduvalt rõhutatud joon. See oli nimelt töökus. Vahel ei maganud ta korralikult mitu ööd ja päeva, kuna oli vaja põrandaalustele trükikodadele artikleid kirjutada.

Hoolimata halastamatusest kodanluse vastu jätkus revolutsionääril südant väikese kiisupoja jaoks, kes tuli ennast vastu tema sääri nühkima. Muide, mitmete kaasaegsete, nagu M. Lepp ja A. Veidermaa, kohaselt ei sallinud Kingissepp erilisel just

* Arvustus on kokkuvõte V. Kingissepa 100. sünniaastapäevale pühendatud kodu-uurimistööde võistlusel III auhinna saanud tööst. Autor on Tallinna 20. Keskkooli 8. kl õpilane.

kasse. Revolutsioonilise tribunali uurija oskas südamlikult lohutada ka väikest tüdrukut, kellel oma kadunud isa meenutades vägisi pisar silma tuli. Ta lubas tüdrukut isegi õpetama hakata, kuna laps ei saanud koolis käia.

Hoopis teisest puust on põrandaaluste vastased. Kõiki kodanluse esindajaid on raamatus näidatud lollide või jõhkarditena. Olgu selleks politseinik, peaminister, nuhk või kaitseliitlane — alati on nad kas nüripead, käpardid või koguni sopajoodikud. Näiteks niisuguses stiilis helistab minister alluvale: «Kas sõjaväe keskjaam? Mis te, kurat, magate seal! [- -] Eh-eh-eh, ma ju ütlesin, ära võta valget ja veini segamini!» (lk 16—17). Kui Kingissepp või tema kaaslane paar kurja sõna ütlevad, siis väri-sevad kaitseliitlased kui haavalehed. Niisuguste vaenlastega kõrvuti paistab Kingissepp muidugi eriti üllana, kuid teiselt poolt vähendab see tema saavutusi, sest üks ülelenda ja suurenda kavalast ja tugevast vaenlasest üleolek ka teist poolt. R. Parve tegelaste kujutamise viis on selgelt vulgaarsotsioloogiline, millise arusaama kohaselt «inimesed jagunesid selgepiirilisel, jäägitul ja lõplikult mustadeks ja valgeteks, halbadeks ja headeks, vaenlasteks ja sõpradeks, kusjuures esimesi oli ikka igaks juhuks rohkem. Tegelikus elus on tuhandeid üleminekuvorme, keegi pole sündinud ei reeturiks ega kangelaseks, selleks kujunetakse pikas ja keerulises sotsiaalse ning vaimse arenemise dialektilises protsessis» (A. V a h e m e t s a. Inimene ja legend. «Sirp ja Vasar», 1986, 12. dets, lk 7).

Teose kirjandusliku õnnestumise seisukohalt pole alati oluline, kui palju vastab kirjutatu tegelikkusele. Kuid tundub, et R. Parve on tegelikke olukordi märgatavalt lihtsustanud ning see tuleb kokkuvõttes raamatule kahjuks. Kui R. Parve oma raamatut kirjutas, oli Kingissepa elu ja tööd veel üsna vähe uuritud. Kõik tähtsamad uurimused ja materjalid on ilmunud pärast 1957. aastat. Seega on ta pidanud ise paljud materjalid ja andmed arhiivist üles otsima. Siiski on ajaloolise tõe seisukohalt huvitav, et R. Parve lood erinevad üsna kõvasti ajaloolaste või kaasaegsete poolt esitatust. Nii näiteks polnud poeet, kes teatas, et Kingisseppa ja tema kaaslasti tullakse kinni võtma, mitte vaese kojanaise puid tassitud poeg, vaid siseminister Peeti enda poeg (Elukutse — riigikukutaja. Mälestusi ja dokumente V. Kingissepa 75. sünnipäevaks. Tallinn, 1962, lk 116). Koosolekul polnud tal äratundmisest suurt rõõmu, ta pidi hoopis arreteerimise ohus põgenema, sest arvas, et äratundja on politseinuhk (D. R u d n e v. Väljaspool seadust. Dokumentaaljutustus

(vene keeles). Tallinn, 1979, lk 39).

Parve raamatus on öeldud, nagu oleks Kingissepp varjanud ennast heade vanainimeste juures ja nagu oleks naabrimees tulnud neile rääkima, et anname selle üles, kes siin teie juures end varjab. Tegelikult elas Kingissepp roppude joodikute juures, kes peamiselt purjutasid ja laaberdasid. Nende juures ei pidanud ta kauem vastu kui kuu aega, kuna lütikaid oli kohutavalt. Kingisseppa ei kavatsenud üles anda (tema eest lubatud tasu pärast) mitte naabrimees, vaid tema joodikust perenaine, kelle mees oli surnuajavaht (Elukutse — riigikukutaja, lk 205).

Kohtumisel patrulliga ei olnud vapper patrulliga kärkija mitte Kingissepp, vaid tema kaaslane. Revolutsioonijuht ise istus sel ajal hoopis põõsas. Raamatus on öeldud, et mees, kes lendlehtede jaoks paberit tõi, pääses ainult tänu sellele, et ta taipas valetada, nagu oleks paberit meierei tarvis vaja. Tegelikult juhtus kogu lugu ühe naisega, kes oli lendlehepabri seljakorvi toppinud.

Ka see mees, kes hakkas demonstratsiooni ajal kaitseliitlaste käest püssi ära kiskuma, polnud üldse provokaator. Et lugejal tekiks seos mereröövliga, on kirjanik oletatava provokaatori ehtinud musta silmasidemega. Pealtnägija tunnistuse järgi ei olnud mehel silmasidet. Peale selle: provokaator ei tohi kellelegi meelde jääda, ta teeb oma töö nime-tuna ja kaob.

Julge vestlus nuhiga kuulub ilmselt legendide hulka, nagu neid sel ajal palju ringles, ja on vähe usutav. Kingissepp oli laialt tuntud inimene, igal nuhil oli tema pilt ja tal oli, vastupidi, palju tegemist, et mitte silma jääda.

Ajaloolise materjali kasutamisel torkab Parve puhul silma kaks asjaolu. Esiteks kirjeldab autor tegelikku sündmust nii, et iga hinna eest tõsta esile klassisuhteid, rõhutada võitlust rikaste ja vaeste vahel. Kuid nagu näitab ajalugu, oli Kingissepal reetjaid ja sõpru nii ühtede kui teiste hulgas. Teda varjas ju Eesti Vabariigi minister ja reetis põrandaalune. Teiseks: pole ajaloolist kinnitust, et kodanluse esindajad olid eriti rumalad ja jõhkrad.

Kirjanikul on muidugi õigus valida, missuguseid seiku ta inimese elust valib, milliseid mitte, missuguseid iseloomujooni rõhutada ja millistest vaikib. R. Parve seadis endale ilmselt eesmärgiks revolutsionääri ideaalkuju loomise: nii kombineerib ta temasse kõik head iseloomujooned.

Viiimase kümne aasta jooksul on V. Kingissepa ja tema ajastu uurimisel mõndagi saavutatud. Eriti filmikunstis on minevikutoele lähemale jõutud (K. Kiisa «Saja aasta

pärast mais» jt). Raamatu viimases, kolmandas trükkis (1986. a) on R. Parve aga teinud ainult väikesi kohendusi. Uustrükkis pole näiteks enam lauset: «...kord lehvib sini-must-valge röövliplagu asemel Pika Hermannini tornis punane lipp!» (lk 44). Eks igapähele on sini-must-valgesse lippu oma suhtumine, nagu ka Eesti Vabariiki, kuid et sini-must-valge pole röövliplagu, sellest on kirjanik ka ise aru saanud. Kuid taolised parandused puudutavad vaid raamatu kõige silmatorkavamaid rümedusi, nagu näiteks ministri kõnes ropendamise asendamine vandumisega jne. Olulisemaid täiendusi on vähe. 1957. a esmatrükkis jääb selgusetuks, kuidas Kingissepp arreteeriti. Uues versioonis lisatud peatükk arreteerimise kohta kannab iseloomulikku pealkirja «Hämaras».

R. Parve poolt loodud Kingissepa kuju jooni kokku võttes võib oletada vaid kahte võimalust: Kingissepp kas oli tõepoolest üliinimene või peidab Parve mõningaid Kingissepa iseloomujooni. Kaldun arvama, et Kingissepal oli siiski ka inimlikke nõrkusi. Võitlus vaenlasega on tihti paljuski võitlus iseendaga, võitlus iseenda mitmete kalduvustega, iseenda nõrkuste ja kahtlustega. Ka reetjad on teatavasti ainult omad poisid.

Viiekümneandil aastail raamatut kirjutades jälgis R. Parve ajastu nõudeid nii kirjanikele kui ka ajaloolastele. «Nõnda oli loodud revolutsiooni sõdur, keda oli võimalik vajalikul hetkel isikukultuse mängureeglite kohaselt esile tõsta» (T. P r u u l i. Kingissepa juurde. «Edasi», 1987, 30. mai).

Kingisseppa ja tema kaaslasti on kujutatud üliinimestena, kes on muudetud postamendikujudeks. «Kahjuks ei saavutanud V. Kingissepa elu kunstiline (ja ka teaduslik) käsitlusviis /---/ seda taset, mis oleks teinud ta rahvale, kes teda isiklikult polnud tundnud, lähedaseks ja mõistetavaks. Eriti ohtlikult diskrediteeriti teda isikukultuse perioodil kättesaamatasse kõrgusse tõstetud ilmetutes pronkskujudes, kirjutistes, mis omistasid talle küll üliinimlikke võimeid, aga invaliidistasid teda vaimselt, tehes talt teenimatult Eesti proletariaadi ainujuhi, ilmeksimatu ja eemal tõukavalt vihkamisele keskendunud skeemkangelase» (A. Vahemetsa. Inimene ja legend). Nõnda siis pole kolmandat korda raamatut trükki lasknud autor teinud nägema, et aeg on edasi läinud.

PIRET KRUUSPERE

Lastekirjanik Luik ehk miks kirjutatakse raamatuid

Viivi Luik. Kolmed tähed.

«Eesti Raamat», Tallinn, 1987. 32 lk.

Millisele taustale asetub Viivi Luige viimase raamatuna ilmunud teine kogu lasteluulet? Pole ju Luik lastekirjanikuna uustulnuk — meenutagem Leopoldi-triloogiat ning «Tubaseid lapsi». Lastele adresseeritu võimaldaks samuti kõrvutamist kirjaniku täiskasvanuile mõeldud loominguga. Seda on ka tehtud — Tiia Toometi käsitlust lapsest ja täiskasvanust Luige luules, nimelt kogudes «Tubased lapsed» ja «Rängast röömust», võib lugeda 1983. aasta «Sirbist ja Vasarast». «Tubaste laste» ning «Kolmede tähtede» ilmutumise vahele mahub aga omakorda nii Luige loomebiograafia kui kogu eesti kirjanduspildi tähtteosena romaan «Seitsmes rahukevad». On's äkki «Kolmede tähtede» võimalik leida aimatavaid paralleele viimatimainituga?

Siinkohal võiks ju pikemat polemiseerida selle üle, kust siis õieti jookseb piir laste- ja täisealiste kirjanduse vahel, kui üldse? Sarnane küsimus tõstatub veel näiteks kas või Runneli või Muti puhul. Kas oma loomingu valdavalt täiskasvanuile orienteeritud autor realiseerib lastele kirjutades mingeid «ülejäkke» või valitakse sama aine puhul lihtsalt teistsugune vaatenurk? Umbes nõnda on ju küsitud Muti «Näärivana» kohta. Koos Mutiga võiks Luike pidada ühe ühtsemalt piiritletava suuna esindajaks meie uuemas lastekirjanduses, sellest aga allpool.

«On sündinud ja juba kuskil elab / see, kes su asemele kord peab / tulema,» kirjutab Luik 1985. aastal «Loomingus». «Kolmed tähed» on kõnelus juba «Tubastes lastes» kujutatud tänapäeva üksiku linnalapsega. On pöördumine selle lapse poole, tihti otseste sinavormis küsimuste või soovitude näol. Laps ise on aga tänase pidetu aja ja ruumi peegel.

«Tubased lapsed» sai omal ajal ohtrasti kiita. «Kolmede tähtede» ümber on valitsenud suhteline vaikus.

Vahepeal on muutunud nii aeg, laps kui Luik ise. Laste üksindus on veelgi suurenenud. Puuduivad koduse pereelu pildistused, ema-isa olemasolule leiab vaid riivamisi vihjeid. Pole enam ema häält õiseid hirve peletamas. Linnamiljööös osutatakse võimalusele üksindust tunda ka hulgakesi («Kohvikus»). Ometi avab Luik lapse ajutise üksiolemise tarvet tunnustades üksinduse teispoolse tahu («Magamaminek», «Lasteaialaps»). Meenutagem «Seitsmenda rahu-

kevade» last, kelle mängud ja toimetamised suuresti omaette olemises mööduvad ning kelle puhul üksiolek ta mõtte- ja kujutlusilma avardava tegurina toimib. Ent ei taha temagi olla üksinda j ä e t u d.

Harvemini esinevad «Kolmedes tähtedes» ka konkreetset eluolulist reaali, asjade maailm lapse ümber on ahenenum, võõrdunum, abstraktsem kui «Tubastes lastes», rääkimata Leopoldi-lugudest, kus argireaalse esemed loovad nimitegelase toimetamistele loomuliku tausta, või «Seitsmenda rahukevade» minajutustajat ümbritsevast läbinisti personifitseerunud maailmast. Asjad Luige teises lasteluulekogus võivad isikustatuna mõjuda isegi agressiivselt (makk ja tekkas harjuvad kisendama, uks on ebasõbralikku nägu, torud korisevad, isa lips rõhub raskelt kõri). Ka õuel on «jube» ilme, igatahes on see hoopis troostitum kui «Tubaste laste» õu.

Linn ja maa on Luige loomingus (alateadlikult?) vastandatud. Vähemasti lasteluules märgib loodusesse pääs pea alati kas või ajutist kergendustunnet, vabanemist, luuletaja sõnutsi «imede värvatu». Looduse pilgu ees on inimlaps läbinähtav — see motiiv, mis esines «Tubaste laste» «Metsas», kordub nüüd teisisõnu «Kolmede tähtede» luuletuses «Maal on...». Pean Luige looduslüürikat ka lastekogudes kõige õnnestunumaks, ja taas meenub «Tubastes lastest» «Vaikne lumi», sellesse kätketud looritatud rõõmutunne. Luige kui lastekirjaniku tugevaim külg avaldub oskuses suunata lapse pilk harjumuspärasele sootuks teise kandi pealt. «Kolmedes tähtedes» ilmneb see kujukalt luuletuses «Väike kuusk». Võrreldagu seda vaid meie krestomaatiliste kuusepuu-luuletustega *à la* «lapsed rõõmsalt kuuse all». Nüüd kuuleb laps aga ka sellise, seni võib-olla teadvustamata tõe: «ta ei kasva meie pärast suureks mitte iial». Veel kõneleb luuletaja oskusest kuulata kirjatähte, südamelööke ja elamise luulet, märgata muutumiste ja kaduvuse poeesiat.

Imelikul kombel tekib aga just siin paiguti teatud lõhe aine ja selle esitusviisi, täpsemalt — autori hoiaku vahel. Viimane on «Tubaste lastega» võrreldes märgatavalt dotsseerivam, mõnes luuletuses isegi näpuganäitavalt, häirivalt didaktiline («Kui sa krabad...», «Masin»). Luige puhul mõjub see üksjagu ehmatavalt. Kadunud on eelmise kogu lapsest-lähtuv vaatepunkt — ja sellest on kahju. On siis kirjanik nüüd loobunud lapsest lugejasse uskumast, teda usaldamast? Sirje Kiini hoiatus Majakovski laadi värsside eest sisaldus juba «Tubaste laste» arvustuses.

Eelöeldu seostub ka laste negatiivsete

emotsioonide kujutamisega, neist luuletamisega. Vaevalt see uus ja üllatav tõdemus on, et ka lapses nagu igas inimhinges on peidus ja otsib ajuti väljapääsu mingi ürgne kurjus või destruktivne jõud. Nagu Luik «Tubastes lastes» ütleb: «Ega kurjust saa ära peita / mitte üks, mitte ilmas. / Sina arvad, et üles ei leita, / aga kõik paistab silmast.» Taoliste tundmuste loomulikkusele osutamises, nende teadvustamises, isegi poetiseerimises ka lapse jaoks seisneb Luige lasteluule üks uudsus. Õieti pole Luik seda tungi ealeski maha salanud, juba Leopoldi-lugudes tunnistab nimitegelane ajuti: «Mina olin kuri», «Mul oli kange kurjus sees», «Ma mõtlesin, et saan kurjaks, aga ei olnud niisugust tuju», väikeõde Astit iseloomustatakse sageli: «pani üürgama», «röökis», «sai kurjaks ja kisas». «Tubastes lastes» esindavad seda elu-poolust luuletused «Tüli», «Jonni», «Mureda», «Jaapani tassid», «Apelsinid». «Seitsmenda rahukevade» lapse agressiivsuses on nähtud aja märki, kriitika osutab raamatu sellistele tunnussõnadele nagu «kuri», «vihane». Luige luulet parafraseerides tõdegem aga, et igal ajal on omamoodi kurjus ning oma aega, selle pingeid ja käärimisi ei peida ka tänaste laste pilgud ega teod. Omamoodi on lapses peituv seega ka ajatu.

Siinkohal tahaks autori vaatepunkti muutmise näitena tuua ühe, võib-olla mõneti meelevaldsegi paralleeli «Seitsmenda rahukevade» ja «Kolmede tähtede» vahel.

«Keegi ei teadnud mind takistada mai-kuus lillepeenra juurde minemast, käärid põlle all. Lõikasin suure mõnuga pakse punaseid pojengivõrseid, ka murtudüdamele ei andnud ma armu. Märg maa auras päikesepaistel magusasti, teravate kääridega oli lust pojengi mahlast liha lõigata, ja kurgus surus teadmine, et tuleb suur tüli ja pahan-dus,» — nii seisab «Seitsmendas rahukevades». Oskari analoogilise teo puhul (luuletuses «Elusloodus») kõlavad (lastekirjaniku hoiakust johtuvalt?) sootuks didaktilisemad noodid. Lapsesisene vaatepunkt on väliseks pöördunud. Sellist suhtumist reedavad ka vastandepiteedid «rumal-tark» luuletuses «Rumal Oskar». Ja «Vaene Johannes», kelle pimedahirmu üle muiatakse — temagi kartus seostub äkitselt seitsmenda rahukevade lapse igiiniimlike hirmudega, kui näiteks tühjas toas asjad ta pilgu all elustuma kipuvad. Vist püütakse Johannese-loos last huumoriga hirmust jagu saama õ p e t a d a, paraku domineerib siingi täiskasvanu pilk või hoiak, mida laps jagada ei pruugi.

See on ikkagi paljus üks ja seesama laps, kes Luige loomingus liigub ja teotseb, jälgib ja vaatleb. Temas peegelduvad nii konkreetne aeg kui igavik. Intrigeerivaim

on ta «Seitsmendas rahukevades», stoiliselt terviklik Leopoldi-sarjas, pidetuim ning abstraktseim lasteluules.

Viimase kogu pealkirja lahtimuukimisel tõdegem, et raamatu ava- ehk võtmeluuletuses leiduv rahatähtede motiiv on meie lasteluule kontekstis iseenesest uudne ja põnev, ajale iseloomulik igatahes. Ometi ei vasta kirjaniku sel teemal — raha koht tänase lapse väärtuste mõõdukus — kirjutatud luuletused alati ootustele. Luige teostes kajastub lapse suhe ka kirjatähe, raamatu, elava sõnaga. Sõna jõudu adub «Seitsmenda rahukevade» minajutustaja, raamat elustub tema jaoks võrdväärseks ülejäänud maailmaga. «Tubased lapsed» uurivad ENEst raamatutarkust, Leopoldi väike õde kipub raamatukokku. «Kolmedes tähtedes» nendib aga luuletaja, et kirjatäht kõigile ei kõnelegi. . . Taevatäht, mis kogus «Rängast röömust» lootust ja usku toetab («Täht süttib taevas üleval, / näe süttib ikka veel!») — see tähtki lasteluulekogus ei valgusta, vaid «torakab öösse haava». Kolmede tähtede kujund, mis ju iseenesest ilus leid, ei haaku loomu-

likul moel tänase lapse maailmapildiga, jääb vajaliku sügavama poeetilise tagamaata.

Varasemast enam õhkub sellest raamatust jahedust, ülekaalus on sellised Luigele omased märksõnad nagu «lumi», «külm». Valgust ja soojust on napilt, nagu ka tõeliselt puhastavat nukrust. Luige elu- (sh kodu-) kujutust on kõrvutatud E. Niidu omaga, märkimaks nende erinevust. Taoline võimalus on samavõrd olemas ehk Muti ja Runneli lasteloomingut võrreldes. Niit ja Runnel väärtustavad ideaali, Luik ja Mutt sedastavad aga reaalsust, olles seejuures kainemad ning vist julmemadki. Nüüd, juba Luige teise lasteluulekogu järel, võib väita, et kirjanik lammutab raudse järjekindlusega müüti õnnelikust nõukogude lapsepõlvest. Müüdi asemele pakub ta Tõde. Võimalik, et lapsed Luige luuleraamatuis ootavad nagu «Seitsmenda rahukevade» peategelanegi, et nende lapsepõlv möödas oleks. See sõnum on tänastele täiskasvanuile ja selle üle tasuks mõelda. Ent kerkib küsimus — kas ja kui võrd võtab selle tõe, selle tema aja peegelduse vastu lapsest lugeja, kas ta tunneb end ära?

FOORUM

KÄRT HELLERMA

Keele tööriist, sõna ohver

On osutatud, et praegu on publitsistika aeg. Miski pole enam peidus, tõevärvad on valla. Ajakirjanduses ilmub pea iga päev artikleid, mis toovad valguse kätte üksikasju meie seni võltsitud ja varjatud ajaloo. Rahva mälu ju elab, on alati elanud. Sestap on isegi loomulik, et ilukirjandus hetkel just nagu tahaplaanile on jäänud. Peamised emotsioonid ei tule praegu sealt. Niisugune rõhkude ümberasetus tekitab aga vastakaid nähtusi, mõjub ka kirjanike enesetundele. Osa neist teeb praegu poliitikat, teine osa vaikib. Kui keegi minult küsiks, mis ma sellest arvan, siis ma ei süüdistaks äraootaval seisukohal olevaid kirjanikke. Nende aeg pole veel tulnud. Kirjaniku sisemine aeg ei sõltu niipalju välisest ajast ja olustikust kui päevakangelasteks tõusnud ajakirjanike ja ajaloolaste oma. Ollakse taltsamad, kaalutlevamad, aga

ka skeptilisemad ja iroonilisemad. Õhus on ebakindlust ja kahtlusi. Kirjaniku terve vaist tabab selle ära ja asub kaitsele. Ma ei nimetaks seda abituseks protsesse mõtestada, vaid tarkuseks neid kõrvalt vaadelda.

Jah, tarkust on praegu kõvasti tarvis. Mul on juba pikka aega tunne, et Kafka romaanid olid vaid ilus muinasjutt võrreldes sellega, mis toimub riigis, kuhu meie väike rahvas narril kombel elama on sattunud. Ning see pole üldse kunstiline liialdus. Ja ma imetlen neid, kes nii kannatlikult praegu tuuleveskitega võitlevad. Tõsi, ideed konsolideerivad. Ilmneb ka huvitavaid tõsiasi. Mõni kirjanikutitiiliga mees pälvib publitsistika eksperditegevusega hoopis suurema au ja kuulsuse kui oma leivatöoga. Näiteks Teet Kallas, kes oma «Sirbi»-sõnavõttudega on päris soliidse mulje jätnud, raiskas minu meelest ära hulga paberit hiljuti ilmunud banaalsevõitu sisuga telliskivi peale «Kes tõttab öisele rongile». Kui juba solvamiseks läks, siis tahaks korrale kutsuda ka Mutti ja

Remsut, kelle võimetest «Vikerkaares» ilmunud paroodilised pikareskid «Elu allikad» ja «Kamikaze» küll õiget pilti ei anna. Mutt vaju pealegi loo lõpus nii ära, et päris häbi hakkas. Muidugi, mõlemas *stories* on kohti, kus autoriga samal pilalainel olev lugeja end ribadeks naerab, kuid ikkagi: nii vingel ajal nii demonstratiivselt üksnes madalaid kirgi õhutada... *Pardon*, ei mõista. Õigemini mõistan küll, aga mitte õigeks. Puhas kehkenpükslus, žanriloogika on kohustuslik, aga žanri valik ju mitte. Nimetatud tekstid oleksid omal kohal «Pikri» järjejutuna, «Vikerkaare» proosalt ootaks kaalukamaid toone. Kuigi tean, et hea jutt on hetkel nagu luksuskaup.

Imekombel pole luuletajad veel vemmaltvõrse treima hakanud. Ilmselt ei hakkagi, sest nad on enamasti tõsised inimesed, kes virilaid väljundeid ei tunnista. Ning endale allahindlust ei tee. Jossif Brodski Nobelikõnet meenutades: luuletajad tunnetavad keele käsku, austavad seda ja teevad valikuid, mis ei hälbi kõlbelisusest. Eks neilgi oleks ju igasuguseid võimalusi ulakusi teha. Kirjanduslugu pakub pretsedente küll, näiteks kas või Ott Kangilaski ajakajaline poeem «Maarjamaa» aastast 1938 (aitäh «Vikerkaarele» katkendi avaldamise eest!). Aga tollal polnud Eestimaa — vaatamata väikestele poliitilistele veeklaasitormidele — veel nii kriitilises seisus, kui ta praegu on. Tahes või tahtmata tuleb seda teadvustada.

Alustasin sellest, et kirjandus on praegu ajaheitleuste taustal otsekui kannupoisi rolli surutud. Siiski ei tohiks seda ajutist osa karikatuuri viia ja narrimängudeks kasutada. Kõlab moraalilugemisena, aga tegelikult astun lihtsalt tsunftiau kaitseks välja. Otseseaks ajendiks sinisele sõnavõtule aga sai «Vikerkaare» 8. numbril «Vaatenurgas» ilmunud Beieri ja Habichti dialoog, mis oma alltekstis eksponeerib üsna halastamatult praeguse noore proosa nukrat ja halli pilti. Tõsi, Beierit ei saa küll igas lõigus sõnasõnalt võtta, kuid suur murelikkus kumab arvustusest ikka läbi, reedab, et noor proosa on praegu vaid erakondlik nokitsemine, eemal mäslavast tänapäevast. Eriti noorte meeste proosa, muide. Samas ajakirjanumbris rehabiliteerib Ülle Kauksi murdekeelne jutt õnneks nii mõnegi meesdebütandi sepitsuste mannetuse.

On see juhus või on naised praeguses olukorras rohkem tasakaaluasendisse jäänud kui mehed? Mastaapseid järeldusi ei maksa mõistagi teha, nendega peab praegu üldse ettevaatlik olema. Kuid ikkagi tahaks Habichtile hästi malbelt ühe märkuse teha. Selle asemel et Rahvarindes suuri tegusid korda saata, tegeleb tema ei millegi muuga

kui (oma) suguliikme mõtiskluste manifesteerimisega. Isegi meenutusena serveritult ei anna see tegevus alust ennast kirjanduseks vormistada. «Olgu vanus milline tahes, onanismi põhjuseks on ikka rahutus ja närvi-pinge,» ütleb niisuguse nähtuse kohta Benjamin Spock. Ja soovitab raskematel juhtudel psühhiaatri poole pöörduda. Ma ei tahaks taolistest asjadest juttu teha, aga näikse, et ropused on noorteproosas juba ülearu sagedased. Ning mõjuvad kontekstis kaunis ebaloomulikuna. Kõik pole ometi Günter Grassid.

Mis puutub keelesse ja stiilisse, siis kasutan juhust veel üheks etteheiteks. Sedapuhku ajakirjanikele, kelle hulka ma isegi pileti järgi kuulun. Tuleb tunnistada, et suure rääkimisega võivad austus sõna vastu ja eriti stiili mõiste sootuks meelest minna. Või kuidas hinnata seda, kui reporter, alustades vestlemist kunstinaütuse teemadel, teatab sissejuhatuseks, et «pildid löövad tal ninast vere välja», ja avaldab seejärel arvamust, et küllap «on luuast tulnud püssipauk»? Poleks küll tahtnud selle kunstniku nahas olla, kelle tööd nii suurejoonelise iseloomustuse ära teenisid. Aga niisuguseid näiteid pakub kõnelev massikommunikatsioon päris tihti. Ütle veel, et kirjanduslik kujund pole moes!

Aeg on stabiilsusetu ja väsitav, nõuab seisukohavõtte poliitilisel pinnal. Hingega tegelemine on teisejärguline. Naisterahvana näen, et meel on praegu eriline koorumus. Samas on neil ka suurem oht tobedusse libastuda. Aga kirjanduse elujõusse usun ma ikkagi. Küll me veel näeme, mis kirjanikel öelda on. Natuke tuleb ainult veel oodata.

FAŠISMIST NII JA NAA

J. Kaplinski essee «Fašismist meil ja mujal» on toonud toimetusse mitmeid arvamusaldu, mis oma emotsionaalsuses tõestavad, et tegemist on olulise probleemiga.

Staažikas ajakirjanik R. Aller toob fašismile paralleele inkvisitsiooni ajaloost, kirja lõpuosas sekundeerib aga Kaplinskile, kirjutades:

Kaks aastat tagasi viibisin Mauthauseni kontsentratsioonilaagris Austrias. Peavärvast vasakul seisab mälestussammas Nõukogude armeekindralile Karbõševile. Nagu võisin lugeda kaasatoodud saksakeelsest brošüürist, aeti 16. veebruaril 1945. a barakkidest välja 200 vangi, nende hulgas ka kindral Karbõšev, lasti neil lahti riidetada ja valati nad

pakase käes tuletõrjevoolikutest külma veega üle. Kuni nad sinna külmusidki.

12. juuli «Rahva Häälest» lugesin Z. Paznjaki ja J. Smõgalovi dokumentaaljutustusest «Kuropatõ tähendab surmateed»:

«Inimesed etapis. Kahekümnekraadine pakane. Rong peatub jaamas. «Kõikidel lahti riietuda!» kamandab konvoisõdur. Aia sti inimesed valatakse käreda külma käes tuletõrjevoolikuist veega üle. «Hüva leili!» ilguvad konvoeerijad.»

Nii toimiti kümme aastat enne Mauthausenit! Valgevenes Stalini võimu all.

Usinad õpipoisid need hitlerlased!

Hoopis kriitilisemalt suhtub I. Kaplinski ke ja «Vikerkaare» toimetusse sm. Epner Tartust. Koguni kahe maja (Kastani tn) elanike avaldus on J. Kaplinski mõtetele veenvaks illustratsiooniks. Sestap avaldame kirja täielikult.

«Vikerkaare» peatoimetaja R. Veidemann.

Kui veel avaldate J. Kaplinski artikleid, siis lõpetan «Vikerkaare» lugemise.

Stalinit, kes juhtis 32 aastat Nõukogude Liitu võrrelda Hitleriga, ja isegi viimast paremaks lugeda — see inimene on kas hull ise või ta on saanud nahutada nõukogude korralt vastutõötamise eest. Nii vist oli ka Kaplinski või tema vanematega? Stalin aitas võita fašismi — tänu temale oli Isamaasõja ajal vajalik distsipliin, mis aitas säilitada sotsialistliku ühiskonna (vt. sm Gorbatšovi kõne Suure Oktoobrirevolutsiooni 70. aastapäevaks). Selliste räpaste artiklite avaldamisega me kaugele ei jõua. Ainus tee on siis ühineda Internatsionalistliku Rinde liikumisega, mis on palju rohkem nõukogude inimesele kui see Savisaare Rahvarinne?!

Nõukogude riik tuli puhastada sisevaenlastest, aga Isamaasõda näitas, et see polnud täielik, sest reetureid oli veel palju. Sellised artiklid sünnitavad neid «reetureid» juurde kas sadade, aga võib-olla tuhandete kaupa. Kelle jaoks neid on vaja. Internatsionalistlik Rinne on juba Kaplinski kirjutise hukka mõistnud. Loodame, et ta teeb seda veel! Mõelge, sm. Veidemann!

Kiri ei vaja ilmselt kommentaare.

Eraldi väärrib vaatlemist ka Lehti Metsaalti kiri, mis süvendab veendumust, et fašism pole NSV Liidust kadunud tänapäevalgi.

Patriootlik ühendus «Pamjat» (selline on «Pamjati» täielik nimi) on üks vähesed uusi ühiskondlik-poliitilisi organisatsioone, mis on ametlikult registreeritud; ta on end sisse seadnud kultuurimajades, komsomolikomiteedes ning tegutseb miilitsa kaitse all. Sellegi poolest harrastab ühenduse juht kunstnik Dmitri Vassiljev teatraalseid efekte;

talvel tavatseb ta oma jüngrite ette ilmuda parukas, mille ta tribüünil laia žestiga peast maha rebib — näete, konspiratsioon, mind kiusatakse taga!

Kes siis kiusab D. Vassiljevit?

... 14. juulil toimus Leningradis Rumjantsevi aias «Pamjati» järjekordne linnavõimude poolt lubatud manifestatsioon. Manifestatsiooni korda kaitsesid umbes 70 miilitsameest Vassili saare jaoskonnaülema polkovnik Karelini juhtimisel. Vaatamata niivõrd kvalifitseeritud kaitsele ilmvas D. Vassiljev kohale oma isikliku kaardiväe saatel — tema selja taha ja kõrvale asetused, jalad harkis, kuus mustades särkides süngelt lööma-meest.

Ligi 700 manifestatsioonist osavõtjat kuulasid D. Vassiljevi kõrkimist «juutide rollist genotsiidis, mis on vene rahvale osaks saanud». (Kohe kostis hõikeid, mis nõudsid füüsilist arveteõiendamist nende juutide üle, kes olid «Pamjati» kogunemisele tulnud!) Siis teatas D. Vassiljev, et demokraatlik liikumine ja pluralism on kasulikud üksnes Läänele ja rahvusvahelisele sionismile.

Oli neid, kes nägid õhtu D. Vassiljevi sadistlikus demagoogias — ühe neist, Aleksandr Bogdanovi, rebisid «mustersärklased» kõrvale ja lohistasid polkovnik Karelini juurde. Kohaliku «Pamjati» osakonna liider Juri Revelnov nõudis Bogdanovi arreteerimist, kinnitades, et Bogdanov on kriminaalkurjategija. Selle intsidendi järel «demokraate» enam tribüünile ei lastud.

Pärast «Pamjati» võidukat lahkumist püüdis kõrvaletõrjutud leningradlased korraldada oma mütingut: Aleksandr Bogdanov hüüdis, et «Pamjat» ei esinda vene rahvast. Ent keegi miilitsavanem kiskus Bogdanovi tribüünilt maha ja müting aeti laiali. Maha rebiti ka loosung «Jultunud šovinism on lurjuste viimne varjupaik». Sama päeva õhtul koguti Nevskil allkirju «Pamjati» hukkamõistmise proklamatsioonile. Nii et «Pamjati» füüerit kiusatakse jälle taga...

Märkame, et võimud, suutmata keerulistes ühiskondlik-poliitilistes situatsioonides ohja oma käes hoida, lasevad kõiku survemeetodid, kasutades näiliselt sõltumatute inimeste abi. Kuid ajalugu tunnistab sellise situatsiooni ohtlikkust, sest niimoodi üha süvendatakse kriisisituatsiooni, mis toob ekstremistidele (sõna algses tähenduses) üha kasvavat toetust kuni võimuhaaramiseni välja. Ja paradoksaalne küll, kõigepealt koristatakse ära endised toetajad riigiaparaadis.

Et võimud demokraatlike ja totalitaarsete liikumiste suhteid järjekindlalt reguleerivad, seda tõestab ka järgnev lõik samast kirjast:

Samal kuupäeval, kui «Pamjat» korraldas oma triumfaalse manifestatsiooni, ajasid Moskva korrakaitseorganid laiali Balti riikide ja Vene NFSV demokraatlike organisatsioonide rahumeelse meeleavalduse Armeenia rahva nõudmiste toetuseks. Demonstrandid arreteeriti, vaevalt lahti löödud loosungid kisti maha. Nende ridade autor koos kolme kaaslasega (Aet Liinat, Sander Siss ja Jüri Mikk) arreteeriti teel demonstratsioonipaika. Me ei jõudnudki rahvuslippe vutlareist välja võtta ega loosungeid lahti harutada — arreteerimiseks piisas ainult kahtlustustest.

Istusin koos Aet Liinatiga kuulsas Butõrka vanglas (täpsemalt nn jaotuspunktis) 48 tundi. Kongiaknast, trellide ja «namordniku» tagant paistis legendaarne Pugatšovi torn. Oli aega mõelda Venemaa demokraatia kummalistest teedest, kuni meid tapiga Tallinna tagasi saadeti.

Nagu näeme, võetakse ka ametlikul tasandil üha rohkem fašistlikke meetmeid tarvitusele. Samasse ooperisse kuulub kindlasti «Aktuaalse Kaamera» teade (31. aug), et Moskvast loodi eriline korrakaitseüksus, nn mustad baretid, kellele on antud erivolitused «sotsialismivastaste» demonstratsioonide laialiajamisel, muuhulgas õigus kasutada tulirelvi ja kumminuiasid.

Sõnaga *fascis* märgiti Rooma vabariigis võimusümbolit, vitsakimpu sellest väljaulatuva kirvega, mida kanti kõrgeimate võimukandjate, magistraatide ees. Vitsakimp sümboliseerib õigust karistada, kirves õigust õigluse nimel ka pea maha raiuda. Rooma linnas, kus surmanuhtluse määras rahvas, kirvest ei olnud.

XX sajandi 30.—40ndatel aastatel levis fašism kui poliitiline doktriin kuigivõrd pea kõigis maailma riikides. Kõigepealt muidugi Itaalias, kus 1922. aasta oktoobris tuli võimule Benito Mussolini.

Itaalia ja saksa fašismi kohta nendib soliidne «Encyclopedia Britannica»: «Kuigi fašism antud olukorras tutvustas ennast relevantana sotsiaalse revolutsiooni, marksismi ja proletariaadi vastu, oleks ta teistsuguses situatsioonis vabalt võinud kujuneda prole-

taarse maailmarevolutsiooni juhiks ja propagandistiks, võitlejaks konservatismi ja rikkuse, kodanluse ja kapitalismi vastu.» Seda arvamust kinnitab veelgi fakt, kui kergelt sõlmiti pakt kahe «vaenlase» — Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel 23. aug 1939. Saksamaal pöörati kohe pärast seda propagandamasin juudi kapitalismi vastu, kuigi enne oli võideldud juudi sotsialismiga. Kremli trimbati suure Hitleri terviseks. Kõnekas on ka fakt, et Mussolini oli kuni 1914. aastani sotsiaaldemokraatlikus parteis tähtis tegelane, hiljem aga vahetas veendumusi nagu kindaid. Seepärast on tulutu fašismi analüüsimisel uurida, mida riigid ise enda kohta väidavad. Fašistlik ideoloogia põhineb Mussolini mõtisklusel: «Meie programm on lihtne, me tahame Itaaliat valitseda. Nad küsivad meilt programmi, aga meid on juba liiga palju.» Kas ei tule tuttav ette? Meid on rohkem, нас больше, мы больше-вики, meie oleme enamlased. Fašismi keerukas ideoloogia on tegelikult taandatav kahele mõttele: *credere, obediere, combattere* (usu, kuuletu, võitle) ja *Mussolini ha sempre ragione* (Mussolinil on alati õigus).

Needsamad printsiibid leidsid oma ereda väljenduse stalinismis, ja kui Kaplinski nimetab stalinismi fašismiks, vahetab ta vaid termineid, sest fašistlikeks peetakse traditsiooniliselt II maailmasõjas Hitleri poolt võideldud riike. Diktatuuri Nõukogude Venes võib tähistada samaväärsel terminiga «bolševism». Kui Lääne ühiskonnas on mõlemad terminid negatiivse märgiga, siis meil on negatiivne ainult fašism. Seetõttu oli selline ümbernimetamine vajalik. Sisuliselt Kaplinski ei eksinud, tegemist on täpselt sama asjaga. Kui meil on soov korrastada terminoloogiat, näib seda tüüpi riikide üldnimetajaks kõige paremini sobivat totalitarism, mis tuleneb sõnaühendist «totaalne e täielik riik,» st riik, mis on kodanikud endale allutanud.

Kui me tahame rõhutada selle totaalise korra antidemokraatlikkust, sobivad «stalinism» ja «hitlerism». Kui me aga tahame vihjata süsteemi ajaloo ja kujunemisele, sobivad fašism, natsionaalsotsialism ja bolševism.

Jüri Luik

Vikerkaar

Toimetuse kolleegium:

Nelli Abašina, Boriss Bernštein, Valeri Bezzubov, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Ülo Kaevats, Maie Kalda, Mart Kalm, Veiko Lõhmus, Mihkel Mutt, Rein Raud, Toivo Sikk, Rein Veidemann, Peeter Vihalemm.

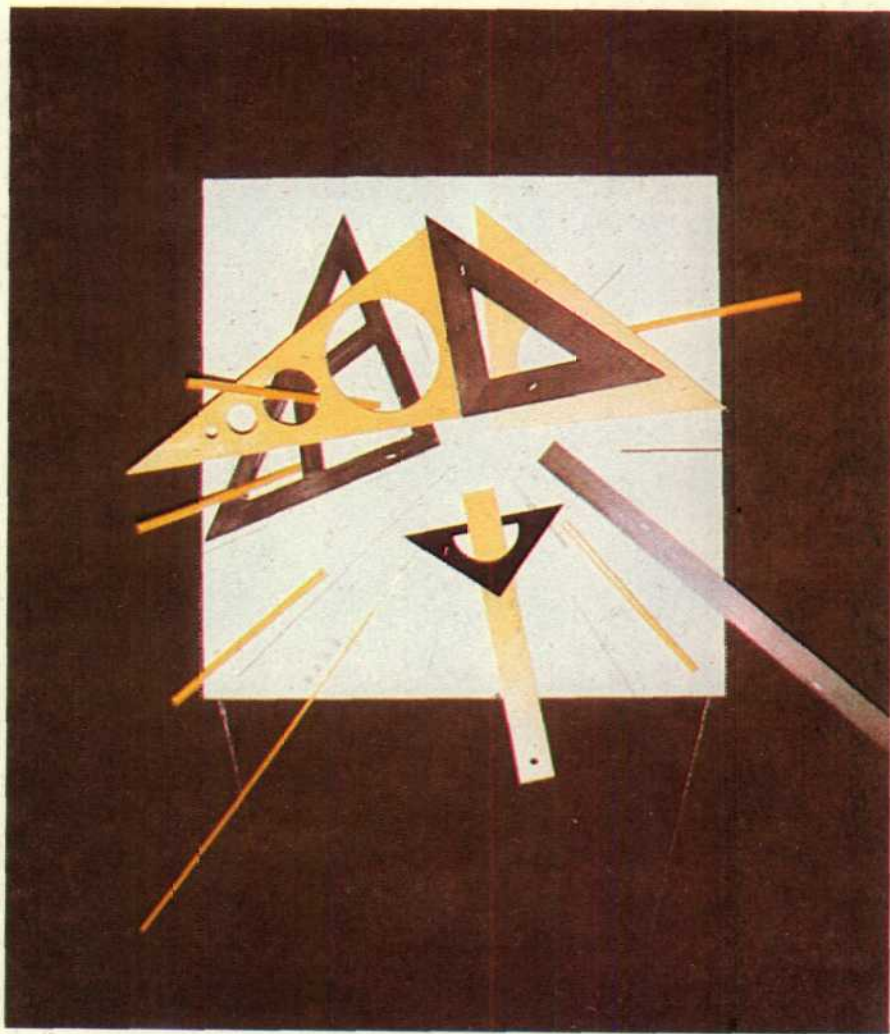
Toimetus:

Peatoimetaja **Rein Veidemann** 44 58 26. Peatoimetaja asetäitja **Alla Kallas** 60 17 72. Vastutav sekretär **Jüri Ojamaa** 44 12 48. Algupärane ja tõlkekirjandus **Märt Väljataga** 60 18 58. Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika **Jüri Luik** 60 18 58, **Kajar Pruul** 60 18 58 (Tartus teisip reedeni k 13—15 tel 34 814). Keeletoimetaja **Tiina Lias** 60 18 58. Kunstiline toimetaja **Jüri Kaarma** 60 18 58. Tehniline toimetaja **Katrin Mürk** 60 18 58. Korrektor **Tiiu Sang** 60 18 58. Masinakiri **Viivi Tammik** 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Toimetuse aadress: Tallinn 200031, J. Gagarini pst 30. Laduda antud 05. 09. 1988. Trükkida antud 12. 10. 1988. Ofsetpaber 70×100/16. Formaadile 60×90 kohaldatud tingtrükipoognaid 7,8. Arvestuspoognaid 9,82. MB-00046. Tellimuse nr. 3659. ЕКР Keskkomitee Kirjastuse trükikoda. Tallinn, Pärnu mnt 67-a. Trükiarv 36 000. Адрес редакции: Таллин 200031, Бульв. Ю. Гагарина, 30. Издательство «Периодика». Журнал «Викерkaar» № 11, ноябрь 1988. На эстонском языке. Цена 45 коп.

Vikerkaar

Hind 45 kop.
78245